रघुकुलेखिलं रातिराजतेयो महीस्थितः।
सरामइतिलोकेषु विद्वद्भिः प्रकटीकृतः॥१॥

रामनामनिरुक्तिमाहश्रुतिः अखिलंरातीत्यादि ना अत्र-रामनाम्नोद्वेनिरुक्ती अभिमतेएकातुरातीत्यर्थ केराशव्दे मही-स्थितइत्यर्थके मकारेयोजितेसति रामोभवति अपरातुराजतेइत्य-र्थके, राशव्देमहीस्थितइत्यर्थके मकारेयोजितेसतिरामोभवति अत्रैषाक्षरयोजनायश्चिन्मयोरघुकुले आविर्भूयरातिददात्यखिलं-भक्तानामभीष्टं तथायश्चिन्मयोभक्ताभीष्टप्रदोराजते महीस्थितः सन्सरामइतिलोकेषुसर्वेषु तन्निवासिजनेषुविद्वद्भिः तत्स्वरूप-गुणादियाथात्म्यविद्भिः प्रकटीकृतः तादृशविद्वद्वाक्यद्वाराते-लोकास्तस्यरामेति संज्ञां ज्ञातवंत इत्यर्थः अक्षर साम्यादिदं निरुक्तिद्वयं अत्रचिन्मयः महीस्थितइत्याभ्यांपरतत्वस्यसुलभ-त्वेन सुसेव्यत्वंमहीस्थितः सन्निखिलं रातीत्याभ्यांतु सुलभ-त्वेसत्यखिलेष्टप्रदत्वात अखिलाभीष्टप्रदानाय सुलभीभूत-त्वाद्वा आश्रयार्हत्वंच तथामहीस्थितः राजते इत्याभ्यांतत्स-माभ्यधिक राहित्य सूचनेननतत्समश्चाभ्यधिकश्चदृश्यते इत्यस्याः श्रुतेर्विषयत्वंच दर्शितं तथाविद्वद्भिः प्रकटीकृतः इत्यनेनतस्य स्वभक्ताखिलाभीष्टप्रदत्वं महाप्रकाशमानत्वंच

रामेतिसंज्ञायां निमित्तमुक्तं भवति एवंतथारासस्य रामाख्या-भुविस्यादित्ये तत्पर्यंतं तद्गौणरामाख्या प्रवृत्तिहेत वस्तद्गु-णादयोद्दृष्टव्याः तत्रचवक्ष्यमाणस्यानादि सिद्धस्य रामशब्द-स्य वाचिचिन्मयेपरतत्वे अत्राविर्भूते सतितद्गौणस्यरामेति नामधेयस्य प्रवृतिहेतवस्तदीय गुणादयोदर्शिता रघुकुलेखिलं रातीत्यारभ्य राम‌नाम‌भुविख्यातं तथा रामस्यरामाख्याभुवि-स्या दित्यंतेनतत्रापि चिन्मयतत्वस्यभुव्याविर्भावानंतरं तदी-यगुणकर्मप्राकट्यं निमित्तीकृत्य विद्वद्भिस्तस्य रामेतिसंज्ञा-प्रकटीकरणात्तद्गौणरामनाम सुसादित्वप्रसक्तेस्तत्संबन्धा-त्तद्वाच्येपितदौपाधिक सादित्वप्रसक्त्यावतारत्वोक्तिः संग-च्छते अन्यथा त्वाऽसूचितावतारत्वस्यतदुपबृंहणभूतेतिहास पुराणादिषु तदवतारत्वोक्तिर्नोपपद्यते यद्यप्यवताराणामपिपुनः पुनराविर्भावतिरोभावश्रवणे नानादित्वोपत्त्या तद्गुणाद्यावि-ष्करणस्याप्यनादित्वोपपत्ते गौणस्यापितन्नाम्नो ऽनादित्वमुप-पद्यते इतिनोक्तदोषप्रसक्तिः तथापि रघुकुलेखिलंरातिस रामइतिलोकेषुविद्वद्भिः प्रकटीकृतः इत्यादि वचन मवलं-ब्यतथोच्यते स्माभिस्तदुपबृंहकैः पौराणिकादिभि श्चवस्तु-तस्तु अथतत्वत इत्यनेन तदद्विविधनामनिरुक्ति परवाक्य मध्यीभूतेन तद्विभक्तवचनेनैव रामनाम्नोद्वैविध्यं सूचयित्वा स्वपूर्वतनैर्वाक्यैरामनाम्नो गौणत्वं स्वोत्तरतनेन रमंतेयोगिन इतिवाक्येन तस्यमुख्यत्वंच सूचयित्वातद्वाच्य स्वरूप परत्वेन

तत्तदात्म्य प्राप्त्यातन्मुख्यवाचकत्वं प्रकाश्यचिन्मयेस्मिन् तथारामस्य रामाख्ये त्याभ्यां सूचितावतारित्वस्यापिचिन्मयस्य रामस्य सच्चिदानन्दार्थक मुख्यरामनामवाच्यत्वे नावतारित्वं तथागौण रामनामवाच्यत्वेन गुणादिप्राकट्यं गुणक्रियाव-त्यारोप्य तस्यावतारत्वं भुख्यवतरणाच्चावतारत्व मित्यवतारि-णः सतएवतस्य स्वयमवतारत्व मूपक्रमश्रुतिभिः सूचितमु-त्तरतनाः श्रुतयः प्रकटयामासुः उपासकानांकार्य्यार्थं ब्रह्मणो रूपकल्पनेत्यादयः प्रकारांतरेण रामनामनिरुक्तिमाहराक्षसाइति

राक्षसायेन मरणायांतिस्वोद्रेकतोथवा ।
रामनाम भुविख्यातमभिरामेणवायुनः ॥२॥

येनहेतुनाराक्षसाः स्वोद्रेकतः स्वस्य शक्त्याद्यतिक्रम हेतुभूतेनोद्रेकतः श्रीरामनिष्टस्वाधिक्यतः स्वाधिकेन मरणां-यांति म्रियंते भगवता मारिता इत्यर्थः तेनरामनामभुविख्यातं राक्षसार्थके राशव्दे मरणंयांति इत्यर्थकेमकारे योजिते सतीयं निरुक्तिः अनेन श्रीरामः स्वभक्तानिष्ठ कारिणः कामक्रोधादीन्नाशयतीति सूचिंतभवति रामनाम-निरूक्त्यंतरमाहअभिरामेणेति अभिरामेणसुंदरेण वपुषावा तस्य रामनामभुविख्यातं तथाचवपुषारामःसुंदरइति रामश-व्दार्थः एतदभिप्रेत्य कालिदासेनोक्तं रामइत्यभिरामेणवपुषा-तस्यनोदितः नामधेयंगुरुश्चक्रे जगत्प्रथममंगलमितिएतेनभग-

वन्नामांतराणां स्ववाच्यसौंदर्यप्रकाशकत्वाश्रवणात् श्रीरामना-
म्नस्तुस्ववाच्यसौंदर्यपरत्वस्यात्रापिश्रवणात् श्रीरामशब्दवाच्ये-
सर्वोत्तमश्रृंगाररसम्पतिः सूचिताभवति उपबृंहयामासचेममर्थं-
भगवान्वाल्मीकिः सदैवप्रियदर्शनइतिसर्वलोकप्रियः साधुरिति
चचन्द्रकांताननं राममतीवप्रियदर्शनं रूपौदार्यगुणैः पुंसांदृष्टि-
चित्तापहारकमितिरूपसंहननं लक्ष्मींसौकुमार्यसुवेषतां ददृशु-
र्विस्मिताकारा रामस्यवनवासिनः इत्यादिनाचपाद्मेपितथैवोक्तं
पुरामहर्षयः सर्वेदंडकारण्यवासिनः दृष्ट्वारामंहरिंतत्रभोक्तुमै-
च्छन्सुविग्रहमिति रामनामनिरुक्त्यंतरमाह ।

राक्षसान्मर्त्यरूपेणराहुर्मनसिजंयथा ।
प्रभाहीनाँस्तथाकृत्वाराज्यार्हाणांमहीभृताम् ।३
धर्ममार्गंचरित्रेण ज्ञानमार्गंच नामतः ।
तथाध्यानेनवैराग्यमैश्वर्यंयस्यपूजनात् ।
तथारामस्यरामाख्याभुविस्यादथतत्वतः ॥४॥

राक्षसानिति राहुर्ग्रहणकालेमनसिजं चन्द्रंयथाप्रभा-
हीनं करोति तथा राक्षसान्रावणादीन्मर्त्यरूपेण मर्त्यरूपमिव-
रूपंयस्यतेन प्रभाहीनान्कृत्वाराज्यार्हाणांमहीभृतां सूर्यसोमवं-
श्यानांराज्ञां ३ धर्मेति चरित्रेणधर्ममार्गंनामतःज्ञानमार्गंध्या-
नेनवैराग्यंपूजनादैश्वर्यं रातिददातिचिन्मयो भगवानितिकार-

णात् रामस्यअनादिसिद्धसच्चिदानंदार्थक रामख्यस्यचिन्मयस्य रामाख्या उक्तगुणैर्निमित्यकारामेतिसंज्ञाभुवि पृथिव्यांतदुपलक्षित लोकत्रयेपिवास्यादित्यन्वयः अत्रतथारामस्यरामाख्येति श्रुत्यानादिभूत सच्चिदानंदार्थक रामनामकस्यापि चिन्मयस्येदृश गुणक्रियानिमित्ता रामाख्याभुविस्यादित्यर्थकया नादि सच्चिदानंदपरब्रह्मवाचक रामपदवाच्यस्यावतारित्वं तस्यैव दशरथविषयेवतीर्णस्य तद्गुणकर्मार्थकरामपदवाच्यत्वेनावतारत्वंच ज्ञापितंभवति अन्यथातथास्य विष्णोरतथास्यहरेर्वारामाख्याभुविस्यादित्येवं वक्तव्यात् रातेः कर्त्तरिमप्रत्यय औणादिकः अत्राराकारमकारयोश्चत्वारोऽर्थाः राक्षसान्मर्त्त्यरूपेणत्येकः राहुर्मनसिजंयथेति द्वितीयः राप्रभातयाहीनानितितृतीयोर्थः कथंरादीप्ताः विर्तिधातु सूत्रान्मकारस्तुलयः स्मृतः इत्यभिधानाच्च एषां त्रयाणामेक एव तात्पर्यः चतुर्थस्तु राज्ञाहीणांमहीभृता मितिचरित्रादि नाकथंराज्ञांधर्मादिसिद्धिरिति चेदुच्यते चरित्रंनामसदाचारः सचधर्महेतुः श्रीरामस्यसदाचारं दृष्ट्वा श्रुत्वाचराजानोपितथाचरंतितेनधर्म उत्पद्यते अर्थपंचक बोधनपूर्वकं परमात्मपरस्यरामनाम्नोनवरतमर्थानुसंधान पूर्वकं जापेनतेषां राज्ञां स्वरूप परस्वरूपोपायस्वरूपोयेयस्वरूपस्वपरं संबंध स्वरूप तत्तद्विरोधिस्वरूपयाथात्म्यज्ञानमुत्पद्यते सर्वेवेदकारणप्रणवकारणस्य रामनाम्नः सकलवेदमूलत्वातवेदानांतुस्फुटमर्थपंचकबोधकत्वात्कारणाद्विज्ञा

नैनकार्य विज्ञानस्य श्रुत्यंतरोक्तत्वाच्च रामनामार्थ विज्ञानेन तत्कार्यभूत सकल वेदार्थ विज्ञानंभवतीत्यवगंतव्यं रामनाम्नः स्वस्वरूपादिवोधकत्वं स्फुटीकरिष्यामि क्रियाकर्मेज्यकर्तॄणामर्थं मंत्रोवदत्यथेत्यादि मंत्रार्थपरवाक्यार्थ वर्णानसमये वेदानां त्वर्थपंचकपरत्वमभियुक्त वाक्यादव गम्यते प्राप्यस्य ब्रह्मणो रूपंप्राप्तुश्चप्रत्यगात्मनः प्राप्त्युपायं फलंप्राप्तेरतथा प्राप्ति विरोधिनः वदंतिसकलावेदाः सेतिहासपुराणकाः मुतयश्च महात्मानोवेदवेदांगवेदिनः इत्येतस्मात्तथा नामात्मकस्य मंत्र-स्याप्यर्थपंचक परत्वं तद्वचनादवगम्यते प्राप्यस्य ब्रह्मणोरूपं प्राप्तुश्चप्रत्यगात्मनः प्राप्त्युपायंफलं प्राप्तेरतथा प्राप्तिविरो-धिनः ज्ञातव्यमतेदर्थानां पंचकं मंत्रवित्तमै रित्येतस्मात्त थाति सुन्दरश्रीरामविग्रहध्यानेन परमानंदानुभवातेषां विषयेभ्यो वैराग्यं तथा श्रीरामतापनीयाद्युक्तप्रकारेण श्रीरामपूजनात्तेषामै-श्वर्यमिति अत्रये श्रीरामचरित्रादिश्रवणानुष्ठानादिरतास्तएव राजानो धर्मादि संपन्ना नान्येतेषां तच्चरित्रादिरत्य भावेन-धर्माद्यनुपपत्तेः तदनुत्पत्तौराज्यार्हत्वासिद्धेः किंचश्रीरामता-पनीयश्रुत्याज्ञापनात् राज्यार्हाणां महीभृतां श्रीरामचरित्र-श्रवणात्चरणं तन्नामार्थानुसंधानपूर्वकं तज्जपस्तद्ध्यानंतत्पू-जनं चावश्य मेवकर्त्तव्यं प्रजानांच तदगुणगामित्वात्ताभिर-पियथोचितं तत्सर्वं कर्त्तव्य मिति सर्वैरपि प्राणिभिस्तद्योग्य-तावद्भिः श्रीरामएवोपास्यः इतिश्रीरामतापनीयश्रुतीनामभि

प्राय: एतदभिप्रेत्योक्तं सुरोऽसुरोवाप्यथ वानरोनरः सर्वात्म-
नाय: सकृतज्ञमुत्तमं भजेतरामंमनुजाकृतिंहरिं यउत्तरानन-
यत्कोशलान्दिवमिति किंचराक्षसायेन मरणांयांत्युक्त्वापिपुन-
र्राक्षसाननमर्त्त्ये रूपेणेत्युक्त्या श्रीरामस्य स्वभक्तद्रोहि विनाश
आग्रहातिशयोदर्शितोभवति एवंरघुकुले श्रीमहाराज दशरथ
विषये तदाविर्भावानंतरं स्वभक्ताभीष्ट प्रदत्व स्ववपुरभिराम
त्वराक्षसमारणात्वादितद्गुणकर्म निमित्ता रामस्यरामाख्यायथा
विद्वद्भिर्भुविप्रकटीकृतातथा तादृशीभिर्निरुक्ति भिःप्रकाश्य
अथानंनतरं तत्वमबाधितस्वरूपं यत्सच्चिदानंदात्मककं परंब्रह्म
ततः ब्रह्मात्मकत्वात् सच्चिदानंदैक वाचकत्वाच्च यथारामस्य
रामाख्यानादितः सिद्धांततथा तादृश्यानि रुक्त्याप्रकाशयितु-
माहअथतत्वतइति अथगौणरामनाम निरूपणानंतरं तत्वत
इति तत्वं सच्चिदानन्दात्मकं ब्रह्म सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म
आनन्दोब्रह्मेत्येवमादिश्रुतिभ्यः ॐ यो वै श्रीरामचन्द्रः
सभगवान् यः सच्चिदानन्दाद्वैतैक रसात्मेति चरममन्त्राच्च
तत्वस्वरूपं पुरुषं पुराणं स्वतेजसा पूरित विश्वमेकमिति
श्रीरामस्य तत्व स्वरूपत्व स्मृतेश्च तत्वत इति ल्यब्लोपे
कर्मणि पंचमी सच्चिदानन्दं तत्स्वरूपमधिकृत्येत्यर्थः पूर्वं
तद्गुणकर्मनिमित्तीकृत्य रामस्यरामाख्या यथातथा प्रकटीकृता
अथानन्तर सच्चिदानन्दात्मकम् तत्स्वरूपमधिकृत्य तत्स्वरू
वाचकत्वेन तत्तादात्म्यभावेन तद्वाचकतया यथारामस्य

रामाख्यानादि सिद्धा अन्वर्थादिसंज्ञकइत्यत्रादि संज्ञकत्वेन श्रुता तथा तादृश्यानिरुक्त्या प्रकाश्यते रमन्ते योगिनइत्यनया तत्र च सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म यः सच्चिदानन्दात्मेत्याद्यासुपरतत्वस्यानन्तसच्चिदानन्दरूपत्वश्रवणात्तथात्रब्रह्मात्मकः सच्चिदानन्दाख्या इत्युपासितव्यं चिद्वाचकोरकारः स्यात् सद्वाच्याकार उच्यते मकारानन्द वाचीस्यात्सच्चिदानन्दमव्ययमित्येवमादिश्रुति स्मृतिषु रामशब्दस्य सच्चिदानन्द ब्रह्मात्मकत्व तदाख्यातृत्व श्रवणात्समरणाच्चोभयत्र वाच्यवाचकयोः सर्वथा साधर्म्यावगत्यापरतत्वे रामशब्दमुख्यवाच्यत्वानुरूपान्तां राम शब्देच सत्याद्यात्मकपरत्वमुख्यवाचकत्वानुरूपता मवलोक्यश्रुतिः स्वकंठतः एवोभयोर्मुख्य वाच्यकत्वं स्फुटयामास रमंतेयोगिनोनंते सत्यानंदेचिदात्मनि इतिरामपदेनासौपरंब्रह्माभिधीते इतियत्रानंतेसत्यानंदे चिदात्मनियोगिनो रमंतेससत्यानंद चिदात्मारामइतिमुमुक्षुऽवस्थायांमुक्तावस्थायां चयोगिरतिस्थानत्वे नतदुपायोपयेभूतंसत्यानंदं चिदात्मकं वृहद्गुणयोगि परतत्वं रामशब्दमुख्यवाच्यं उक्तार्थकोरामशब्दस्तु तन्मुख्यवाचक इत्यर्थः यदितूपक्रमवाक्य श्रुतयोर्महाविष्णुहरिशब्दयोर्द्वयोस्तदन्यतरस्य वाचिन्मयतत्वमुख्यं वाचकत्वं रामशब्दस्यत्ववतारमात्र वाचकत्वं श्रुतिभिप्रेतं स्यात्तदा अथतत्वत इतिद्विविध भगवन्नाम विभाजकवचनात्पूर्वं रघुकुलेखिलं रातीत्याद्याभिः गुणकर्म पररामशब्द

निरुक्त्या तद्वाच्यस्यावतारमात्रत्वंप्रकाश्य तदुत्तरत्रतदवतारि
नामनिरुक्तिपुरावेवेष्टि सकलंयस्माच्चिद चिदात्मकं जगत्तस्मा-
द्विष्णुपदेनासौपरंब्रह्माभिधीयते इतीदृशीयस्माद्दुःखमविद्या-
दिभक्तानां हरतिस्वयं तस्माद्धरिपदेनासौ परंब्रह्माभिधीयते
इतीदृशीवाश्रुतीः स्यातन्नतुरमंतेयोगिनोनंतेइतीदृशी तस्मादिदं
गुणनाममुख्यनामनिरुक्तिपरश्रुति मध्यगतंतद्विभाजकवचनं
अथतत्वत इतीदंतत्पूर्वतनं इतिरामस्यरामाख्याभूविस्यादिती-
यंश्रुतिः तदुत्तरतनाच रमंतेयोगिनइतीयंश्रुतिरन्यथानुपपद्यमा-
नासच्चिदानंदार्थकस्य रामशब्दस्याद्वितीयमूलकारणपरं ब्रह्म-
सर्वांगाभिधायकत्वेन तन्मुख्यवाचकत्व मुपपादयित्वोपक्रमश्रु-
तयोर्महाविष्णु हरिशब्दयोस्तद्गुणार्थकत्वेन तद्गौणनामत्वं
तद्वत्तन्नामांतराणामपि तद्गुणकर्मार्थिकत्वेन तद्गौणनामत्वंमुप-
पादयती त्यवगन्तव्यम् नत्वगौण रामनामभिरतस्य दाशरथि-
त्वमात्रंवोध्यतेऽतस्तैस्तद्विषयिका प्रातीतिकमनुष्यत्व बुद्धिर्न-
निवर्त्ततेऽतोरमंतइतीयंश्रुतिः सच्चिदानंदार्थक रामनामनिरु-
क्त्यातद्वाच्यस्यपरब्रह्मावतारत्वं ज्ञापयतिदाशरथि विषयक
प्रातीतिकमनुष्यत्व वुद्धिनिवृत्तये इत्याशंकनीयं चिन्मयेस्मि
महाविष्णौ जातेदशरथेहरा वित्यनया प्रथमयैवश्रुत्या दाशरथे-
श्चिन्मयमहाव्यापक परब्रह्मावतारत्ववोधनेन तद्विषयकप्रातीति
कमनुष्यत्वबुद्धिनिराकरणात् अतोरमंतेयोगिन इत्यस्यातन्नि-
ष्ठावतारित्व प्रकाशनेनैवसार्थक्योपपत्तेः अन्यथावेवेष्टि सकलं

यस्मात् यस्माद्दुःखमविद्यादि भक्तानांहरतीत्येवंवक्ष्यति यद्युपनिषत्सु ब्रह्मादिशब्दानांप्रणवस्याकारस्य मकारस्यच ककारलकारादीनामपि वहुमाहात्म्यंश्रूयतेसत्यंज्ञानमनंतंब्रह्म-नारायणः परब्रह्मसकलं ब्रह्मैवतत्नृसिंहोब्रह्म ॐ मित्येतद-क्षरंसर्वं अकारोवैसर्वा वाक्मितेरपीतेर्वाकादापः लात्पृथिवी-त्येवं तेनतेषांशब्दानां परतत्वपरत्वमवगम्यते तथापि ब्रह्म-पर ब्रह्मादि शब्दानामनेकदेवता वाचैकविशेषणत्वदृष्टेः प्रण-वस्यानेकदेवतामंत्राणामादौ दृष्टेश्चपुण्ययोनित्वेन गायत्र्यादि संस्कृतत्वेनच पूर्वशुद्धानां ब्राह्मणादीनांशोधकत्वेपि तदन-धिकार्यात्यंतमलिन शुद्राद्यशोधकत्वेन तदंशेप्रणव माहात्म्य-स्यवैयर्थ्याच्चब्रह्मादिशब्दानां प्रणवस्यचाकारमकाराद्यक्षरा-चोच्चारणसमकालेकस्यापि विग्रहविशेषस्यास्फुरणाच्चेषांसामा-न्यशब्दत्वोपपत्तेः सामान्यशब्दानांतुपशुशब्दस्य छागशब्द-द्वाराविशेषवस्तुनिश्चाय कत्ववत्स्वसमानार्थक विशेषशब्दद्वा-रैवविशेषवस्तुनिश्चायकत्वोपपत्तेः कारणंपरविशेषशब्देषुतुराम-शब्दस्यैवसर्वोत्कृष्टत्व श्रुतेस्तत्स्मृतेश्चतरयस्वोच्चारणादि सम-काले धनुर्द्धर द्विभुजाद्यवयविविग्रह विशेषानुभावकत्वाच्च-

---

१. देवतायावाचकोदेवतावांचका नारायणादिः तस्यविशेषणत्वं

२. पूर्वशुद्धेनहेतुदयस्य संवंधः।

३. कारण परसामान्यशब्दाः कारणपविशेष शब्दाश्च तत्रका-रण परविशेषशब्देषु।

तस्यैवप्रणवकारणत्व श्रुतेः जलादिकारणीभू ककारलकारा-
द्यक्षरकारणभूतयोरकारमकारयोस्तदवयवत्व दृष्टेश्चतदवयवत्वे
सत्यपितयोः रेफाश्रितत्वश्रुत्यारेफा पकृष्टत्वोपपत्तेश्चमंत्रार्थ
पराभिः श्रुतिस्मृतिभिः रेफस्यश्रीरामपरत्वावगमाच्च ब्रह्मादि
शब्दानांप्रणवादीनां चरामशब्दद्वारैवपरतत्व नित्यविग्रह
निश्चायकत्वोपपत्तेः रामशब्दस्यैव तन्मुख्य वाच्यकत्वंप्रणवा-
द्यकृतार्थी कृतशूद्रादिपापयोनि कृतार्थी कारणात्सर्वजीवाश्र-
यार्हत्वंचोपपद्यते ननुझटितिस्ववाच्यविग्राहानुभावकत्वात्
तद्वहुमाहात्म्य श्रवणाच्चकृष्ण नारायणादयोपिविशेषशब्दाः
पर्य्यायवाचित्वेन रामसदृशाभाव्याइति चैन्नपर्यायवाचिष्वप्ये-
कस्यैवमुख्यत्वं दृश्यतेयतः यथाकृष्णविग्रहंप्रतिकृष्ण शब्दस्य
नारायणविग्रहंप्रतिनारायणशब्दस्यसतत्वपिकृष्णारव्यनारायणारव्य
च वहुषुनामसुतथा तन्मूलकारणस्यस्वकार्य विग्रहवाचकाशे-
षशब्द वाच्यत्वेसत्यपिसाक्षात्तद्वाचकत्वं तदविशेषनाम स्वैक-
स्यरामशब्दस्योपपद्यते श्रूयतेचतथैव सर्ववाच्यस्यवाचकइति-
स्मर्यतेचतथैव विश्वरूपस्यतेराम निश्वेशब्दाहिवाचकाः
तथापिरामनामदेंसर्वेषांवीजम क्षयमितिनन्वेकविग्रहवाचकेषु-
वहुषुस्यादेकस्यमुख्यत्वं कृष्णविग्रहं प्रतिकृष्णशब्दस्यैवनतुस-
मस्तभगवद्विग्रह वाचकेषुतस्यमुख्यत्व मुपपद्यते नारायणवि-
ग्रहं प्रतिकृष्णशब्दस्य कृष्णविग्रहंप्रति नारायणशब्दस्य
मुख्यवाचकत्वा नुपपत्तिवदिति चेत्सत्यमेवसमस्तभगवद्विग्रह

कारण विग्रहंप्रतिरामशब्दस्यमुख्य वाचकत्वंब्रूमः नतुतत्कार्य-
विग्रहंप्रति तत्रैवंसतियथासर्वेषां भगवत्स्वरूपावताराणां
तत्वतऐक्यात्तत्तद्वाचकानां सर्वेषांपरस्परं समस्ततद्विग्रहवाच-
कत्वेपियस्यशब्दस्य येनतद्विग्रहणोभगवद्विग्रहेतादात्म्यसंबंध-
स्तस्यतद्विग्रहंप्रतिमुख्यवाचकत्वं तद्विग्रहांतरंप्रतितद्गुणमात्र-
कृतं तद्वाचकत्वं स्ववाच्यनिष्ठगुणकर्माधिक्यप्राकट्यकृतं
तन्माहात्म्याल्याधिक्यं च यथाकृष्ण शब्दस्य कृष्णविग्रहं-
प्रतिमुख्यवाचकत्वं तत्तादात्म्यकृतं विष्णुशब्दस्यतद्व्यापकत्व
गुणकृतं श्रीकृष्णवाचकत्वं श्रीरामवाचकत्वं चतथागौणस्या-
पिरामवाचकस्यविष्णुवाचकेभ्यः सहस्रगुणाधिक्यं स्मर्यते
वैष्णवेष्वपि मंत्रेषु राममन्त्रफलाधिकाः लौकिकावैदिकाशब्दा-
येकेचित्संतिपार्वति नामानि रामचन्द्रस्य सहस्रंतेषु चाधिक
मितियत्त तत् श्रीरामनिष्ठ गुणकर्माधिक्य कृत मित्यवगम्यते
अनन्ताभगवन्मंत्रानानेनतुसमाः कृताः श्रियोरमणसामर्थ्यात्
सौंदर्यगुणसागरादि त्यत्रानंतभगवन्मंत्रेभ्यः श्रीराममंत्राधिक्ये
श्रीरमण सामर्थस्यतत्कर्मणः सौंदर्यगुणसागरत्वस्य गुणस्य-
चहेतुत्वस्मरणात्तथारामशब्दस्यापिकार्यविग्रहं प्रतिवाचकत्वं
तदभिरामत्वादि गुणकर्मकृतं कारणविग्रहं प्रतितन्मुख्यवाच
कत्वं तुसत्यानन्द चिद्घनतत्स्वरूप वाचित्वकृतं तदभिराम-
त्वादि गुणकर्माधिक्य वाचिकत्वकृतं तद्गौणवाकत्वंचतस्यैक-

१ कारणविग्रहस्त पूर्वोक्तस्यरामशब्दस्यतद्गौणवाचकत्वं

स्यैवगौणास्यै राशब्दस्य कार्यविग्रहपरस्यमाहात्म्याधिक्यंच्च
परशुरामदाशरथि राम नाम महात्म्यानुसंधानादव गम्यते
तथा कारणपररामशब्दस्य ब्रह्मस्वरुपाभेदत्वं सच्चिदानंदसंज्ञक
त्वंच ब्रह्मात्मकाः सच्चिदानंदाख्या इत्युपासि तव्यमित्यत्रश्रू-
यते । अतएवतन्माहात्म्याधिक्यं श्रूयते स्मर्यतेच्चनन्वत्र
वाच्याधिक्यस्य वाचकाधिक्ये हेतुकारणात् अन्यत्र वाचका-
धिक्यस्यवाच्चकाधिक्ये हेतुत्वस्वीकारादन्योन्याश्रयापत्तिरिति
चेन्नवाच्यनिष्ठाधिक्यस्यैववाचकाधिक्यें हेतुत्वात् वाचकमाहा-
त्म्याधिक्यं त्वन्यथानुपपद्यमानं स्ववाच्यनिष्ठ वाचकांतर
वाच्योत्कृष्टत्वंप्रकाशयतिकेवलंन तुसंपादयति वाचकस्यवाच्या
श्रितत्वेन स्ववाच्यो त्कृष्टत्वानुपपत्तेः एकांगसंगिनींगंगायाव-
येदखिलं जगत् अंगप्रत्यंग संव्यापि नामकिंकर्त्तु मच्चममि-
तियन्नाम संसर्गवशाद्धिवर्णौनष्टस्वरौमूर्द्धिनगतौस्वराणां तद्रा
मपादौहृदयेनिधायदेहीकथं नोर्ध्वगतिं लभेत इतिचवाच्यसंबं-
धेनैव वाच्यकोत्कृष्टत्वस्मरणात् लोकेपिवाच्योत्कृष्टत्वापकृ-
ष्टत्वनिमित्तमादरानादर पूर्वकं तद्वाचको च्चारणं श्रूयतेयतः
यत्तुरामत्वत्तोधिकं नाम यदुक्त्यैव पुमांस्तरेत् विनापिसेतुनि-
र्माणमपारं भवसागरमि तिवाच्याद्वाचकाधिक्यंस्मर्यतेतत्तस्य
सर्वं जनसौलभ्यात् उच्चारणमात्रेणसंसारतारकत्वाच्चोपपद्यते
तच्चतारकत्वंतस्यस्ववाच्यसंबंधकृतं अन्यथा परशुरामादिपरस्या
पिरा मशब्दस्यभगवन्नामांतरोत्कृष्टयं श्रूयेतस्मर्यते नन्वे-

वंचेत्तदामूलकारणत्वस्यैकनिष्टत्वात्तत्तादात्म्यसंबंधिनएकस्यैव नाम्नोजगदुत्पत्यादिहेतुत्वोपपत्तेर्नृसिंहाद्युपनिषत् प्रकाशितस्य नृसिंहादिमंत्रनिष्ठ जगदुत्पत्यादिहेतुत्वस्य कागतिर्बहूनांतदनुपपत्तेरितिचेच्छृणुउपासकानांकार्यार्थं मूलकारणप्रकटितानांतत्तद्विग्रहणां तादात्म्यगतस्य तस्यतस्यचनाम्नस्तत्तन्मुख्यवाच्यकत्वं तत्तद्विग्रहचरित्रपरायास्तस्याउपनिषदः नृसिंहोपनिषत् नारायणोपनिषत् गोपालोपनिषदित्येवं तत्तन्नाम्नाख्यातित्वंच पुनः कार्यकारणयोरभेदात्कार्यविग्रहस्यतन्नाम्नोपि विग्रहापेक्षयाऽपिशब्दप्रयोगाः जगदुत्पत्यादिहेतुत्वं चोपपद्यते प्रकाशयिष्यंतिह्युप संहारमंत्राः जगत्कारणत्वेनान्यत्रश्रुतानां विष्णुनारायण मत्स्यादीनामत्र श्रीरामरूपत्वेनतद्विग्रहविशेषतयातत्कार्यत्वं श्रीरामस्यतुसर्वरूपित्वेन सर्वावतारित्वमित्यत उपक्रमेप्यवतारिचिन्मयतत्व मुख्यनामव्युत्पादनावसरेव्यापकत्वादितद्गुणार्थक महाविष्णवादि परनिरुक्तिं विहायसच्चिदानंद तत्स्वरूपपर रामशब्द निरुक्त्या तादृशस्य रामशब्दस्य परतत्व मुख्याभिधायकत्वंप्रकाशयति रमंतेयोगिनइति

रमंतेयोगिनोनंतेसत्यानंदेचिदात्मनि ।
इतिरामपदेनासौ परंब्रह्माभिधीयते ॥५॥

सत्यंज्ञानमनंतं ब्रह्मआनंदो ब्रह्मप्रज्ञानं ब्रह्मेत्यादि श्रुत्यंतर श्रुतेऽनंतसत्यानंदगुणकेअपरिछिन्न चित्स्वरूपयेत्र-

योगिनोरमंते क्रीडंते ससत्यानंदगुणकः अनंतं चिदात्मारामः हलश्चेतिसूत्रेण हलन्तादधिकरणेघञ्जाद्यपवादः यःसच्चिदानंदात्मेतिचरममंत्रात् इतिरामपदेनइत्येवंव्युपन्नेनसत्यानंदच्चिदात्मकपरब्रह्माभिधायकत्वेन तत्तादात्म्यप्राप्तेन ब्रह्मात्मकाः सच्चिदानंदाख्याइत्युपासितव्यामिति श्रुतौसच्चिदानंदपरब्रह्मस्वरूपभूतत्वेन श्रुतेनरामपदेन असौचिन्मयोदाशरथिः परब्रह्माभिधीयते सर्वव्यापकसर्वावतारी सर्वनिदानं यद्वस्तु-तदभिधीयते कस्यापितत्वस्य परब्रह्माधिकत्वाश्रवणेन सर्व-परब्रह्मणएवसर्वावतारित्वसर्वकारणत्वोपपत्तेः ब्रह्मणोरूप कल्पनेत्यनंतरमेवब्रह्मणः स्सर्वावतारित्व श्रवणाच्च अथवा महाविष्णुपरं ब्रह्मशब्दयोर्महाव्यापकार्थत्वात् परंब्रह्मशब्दित महाव्यापकत्वगुणकोसौचिन्मयोऽवतारीइति सत्यानंदचिदार्थकेनराम पदेनाभिधीयते तद्गुणक्रियापरेण रामशब्देनावतारभूतोभिधीयतेअवतारी त्वीद्देशेन सत्यानंदचिदार्थकेन रामशब्ददेनाभिधीयते इतिद्विविधरामशब्दयोः सारूप्येण तद्वाच्ययोः कारणकार्यावस्थावस्थितयो रपिसारूप्यतावगमात् तदुच्चारणसमकाले तद्वाच्यविशेषविग्रहस्य स्फुरणात् सच्चिदानंदब्रह्मार्थकत्वा च्चोपपद्यतेतस्यतनमुख्य वाचकत्वं महाविष्णुपरंब्रह्मादिशब्दानां महाव्यापकत्वतद्गुणाभिधायकत्वं तद्वारामहाव्यापकत्वगुणवतिचिन्मय परतत्वेपर्यवसानत्वंच तथाचब्रह्मपरंब्रह्म शब्दयोर्व्यापकत्व गुणद्वारासच्चिदानंदार्थ

स्यरामशब्दस्य साक्षात् स्वरूप वाचकत्वेनएकस्यैव सच्चिदा-
त्मकस्यपरतत्वस्या भिधायकत्वोपपत्तेः ब्रह्म परब्रह्मादिशब्दानां
वाच्यविशेषाश्रवणेनसामान्यशब्दत्वोपपत्तेश्चसामान्यशब्दानां
तुसतिसमानार्थकेविशेषोपस्थापकेविशेषेपर्यवसानस्य युक्तत्वात्
मूलकारणाद्व्याद्यनिष्पत्त्या सर्वशाखा प्रत्ययन्यायेन कारण
वाक्यगतशब्दानामेकस्मिन्पर्यवसानस्य युक्तत्वाच्चतत्र तत्रो
पनिषत्सुरववाच्यस्य मूलकारणत्वाभिधायकैर्ब्रह्मादि शब्दैः
सच्चिदानं दात्मकस्य रामशब्दाभिहितस्यदाशरथेरेव सर्वोत्कृ
ष्टत्वं वोध्यतइत्यवधेयं इष्टार्थसंयोगजाक्रीडारतिः
अनयारम्यस्य रामस्य निरतिशयसौंदर्य वत्वेना
त्यन्तरमनीयतयासगुणत्वं साकारत्वं निवोध्य रममा-
णानांयोगिनां रूक्षत्वंचव्यावर्त्यते सत्यानन्दयोः स्वरूपसमा
नाकारगुणत्वात् तदुक्त्या चिन्मयस्य राघवस्य सगुणत्वं
अनंतइत्युक्त्या तन्सहरतेर्विछेदाभावेनैकरसत्वं च ज्ञापितं
तत्रसत्यत्वंनाम सर्वदानामरूप विभागार्हत्वंसर्वदा अवाधि
तस्वरूपत्वं च आनंदत्वंतु सुखरूपत्वं तथाचब्रह्मण आनन्द
रूपत्वात्तस्मिन्रमण मानन्दावाप्ति रूपतया पुरुषार्थ एवेत्य
नेन स्त्रियांरमणवत् ब्रह्मणिरमणं नपुरुषार्थः सदैकरससुख-
भावादित्यादिशंकानिरस्ता अनंतत्वं नामगुणतः स्वरूपतश्च-
त्रिविधपरिछेदरहितत्वं एतेनतत्रसर्वव्यापकत्व सर्वज्ञत्वादि-
गुणानांस्वतः सिद्धत्वं सूचितंचिदात्म नीत्यनेनचितः

स्वप्रकाश ज्योतिरूपस्य विकारित्वा नुपपत्त्या प्रकृतिकार्य्य शरीरसम्बन्धानुपपत्तेः तद्विग्रहस्यापिचिद्रूपत्वमवगम्यते श्रूयते च तथैवमुद्रांज्ञानमयींयामे वामेतेजः प्रकाशनं धृत्वाव्याख्यानिरतश्चिन्मयः परमेश्वरः इतिकिंच नहिविज्ञातुर्विज्ञातेर्विपरिलोपोविद्यते इत्यत्रविज्ञात्यायथा गुणांतराणां नित्यत्वंलक्ष्यते तथात्रसत्यानंद वचनंतदनं तवचनं चोपलक्षणां ज्ञानशक्तिबलादीनां सत्यकामत्वादिगुणानांच अन्यथा तत्तद्गुणप्रयोजन समये तेनतेन गुणेनविना तत्तत्कार्यासिद्धिकृतानंदभंगेन तदानंत्यबाधात् सुखस्वरूपे ब्रह्मणि दुःखित्वप्रसक्त्या तत्र संसारित्व मपिप्रसज्जेत किं चरमणं क्रीडाविहार इतियावत्तस्य तत्कर्तृ विग्रहंतत्रापि तद्वाहुल्यं चविनाऽनुपपत्तेः परब्रह्मणः तत्सार्द्धंविहरतांच सविग्रहत्वमुपपद्यते ननु ब्रह्मणो मुक्तजीवानांच साकार तानोपपद्यते तत्रदृश्यत्वोपत्त्या विनाशानुमान प्रसक्ते रितिचेन्नआकाशवत् सर्वगतश्च नित्य इतिश्रुत्या विनाशानुमानस्यबाधात् किंच तस्माद्वाएतस्मादात्मनः आकाशः संभूत इति श्रुतेराकाशस्यापिजन्यत्वेन रूपवत्वोपपत्ते नीलं नभ इतिप्रतीतेश्च साकारत्वेसति व्यापकस्य तस्य दृष्टांतीकरणात् द्राष्टांतभूतस्य ब्रह्मणोऽपिसाकारत्वे सति व्यापकत्वमुपपन्ननतरं भावुकानां सविग्रहस्यैव युगपदाविर्भावाच्चतथा च सर्वगतत्व श्रुत्याविनाशकानां कालादीनामपिव्यापकस्यव्याप्यभूतैस्तैस्तद्विनाश्यत्वा नुपपत्त्या दृश्यत्वेसत्यपितस्यनित्यतो

पपद्यते किंचत्वयापिब्रह्मणोवृत्तिविषयत्वेन तस्यदृश्यत्वमुच्यते अपरञ्चदृश्यत्वमवलंब्यविनाश्यत्वं सादित्वंसाध्यते यैस्तन्मते दृश्यत्वमात्रंमिथ्यात्वेहेतुरुतअस्तितद्विशेषोवाकश्चिदिति नाद्यः एषसर्वेषुभूतेषु गूढोआत्मा न प्रकाशते दृश्यतेत्वग्रयाबुद्ध्या सूक्ष्मया सूक्ष्मदर्शिभिः आत्मावा अरे दृष्टव्यश्रोतव्य इति-तन्नित्यत्वाभिमतस्य ब्रह्मणोपि दृश्यत्व श्रुतत्वप्रतिपत्त्यामिथ्यात्व प्रसंगात् तस्माज्जन्यत्वे सतिदृश्यत्वं विनाश्यत्वे हेतुर्वाच्यः तथाचब्रह्मणो जन्यत्वाभावान्न तत्रविनाश्यत्व प्रसक्तिः नापिघटादि दृष्टांते नसावयवत्व मात्रंविनाश्यत्वेहेतुर्वाच्यः तत्रसाध्ये विनाश्यत्वे च जन्यत्वोस्योपाधित्व संभवात्साध्य व्यापकत्वे सतिसाधनाव्यापकत्व मुपाधित्वमितितल्लक्षणात्तेनईश्वरः सावयवोपिन विनाशी जन्यत्वाभावादित्येवं त्वदभीष्टबाधका नुमाननिष्पत्तेः यदितुप्राकृतं सावयवत्वं विनाशित्वे हेतुरुच्यते तदापरमेश्वरस्य प्राकृतावयवत्वा भावान्नतत्रविनाश्यत्व प्रसक्तिः न चक्षुषापश्यतिकश्चिदेनं यन्मनोनुमनुते यतो वाचोनिवर्त्ततेऽप्राप्यमनसासहेत्याद्याः श्रुतयस्तुनतुमांशक्यसेद्रष्टुमनेनैव स्वचक्षुषादिव्यं ददामिते चक्षुःपश्यमेयो

१, यत्र। यत्र विनाश्यत्वं तत्र तत्र जन्यत्वम् तथाच ईश्वरेजन्यसावयवत्वाभान्नमिथ्यात्वप्रसक्तिः।

२, ईश्वरेस्य सावयत्वे जन्यत्वाभावः घटादि सावयवत्वे जन्यत्वं तथा च जनयत्व रूपस्य हेतोर्विभिन्नात्वात् घक्तानुमानभंगोपत्तिः

गमैश्वरमित्युक्तरीत्याब्रह्मणः प्राकृतेद्रियाऽगोचरत्वात्तदीयरूप-
लावण्यादरपारतयेत्ताराहित्ये नानुपमेयत्वात रूपादेरपारतयै
वक्षणेक्षणेनवनवतया प्रतीयमानतया कार्त्स्न्येन वोद्धुमश-
क्यत्वा त्तद्याथात्म्यदर्शनादेस्तत्कृपादृष्ट्यवलोकन पूर्वक-
महत्प्रयत्नसाध्यत्वमावेदयंति नतुसर्वथा तस्यादृश्यत्वंआवे-
दयंति अन्यथा दृश्यते त्वग्र्ययाबुद्ध्यासूक्ष्म यासूक्ष्मदर्शिभिः
हृदामनीषा मनसाभिक्लृप्तः यमेवैषवृणुते सतेनलभ्यइत्यादि-
श्रुतीनांव्याकोपःस्यात किंचात्रसत्यंज्ञानमंतं ब्रह्मआनन्दो
ब्रह्मेत्येवमादिश्रुतयोब्रह्मणः सच्चिदानंद रूपत्वमावेदयंति
रमंतेयोगिनोनंते ब्रह्मात्मका सच्चिदाख्याः इतिश्रुतिच्चि-
द्वाचकोस्कारःस्यात् इतिस्मृतिश्च रामनाम्नः ब्रह्मात्मकत्वे-
नतत्तादात्म्यप्राप्तत्वं सच्चिदानंदपदार्थख्यातृतया ब्रह्मस्व-
रूपस्यकार्त्स्न्येन साक्षाद्वाचकत्वं चावेदयंतीतिकृत्वाभग-
वन्नामांतरेभ्यस्तस्य मुख्यत्वमुपपद्यते तन्नामांतराणि तुतत्त-
द्गुणादिसाक्षाद्वाचकत्वेन तद्वारास्वरूपवाचकानिनतुसाक्षा-
दितिगौणानि नतुतस्यापि श्रीरामनिष्ठरम्यत्वगुणमवलंब्य
प्रवृत्तेर्गौणत्वं आरम्यत्वप्रवृत्तेस्तत्प्रवृत्तित्वातसादित्वंच स्या-
दितिचेन्न रमंतेयत्रसत्यानंदे चिदात्मनिससत्यानंदचिदा-
त्माराम इतिरामनाम्नो रम्यगुणा श्रयत्वेनदर्शितस्यसच्चि-
दानंदात्मकस्यवस्तुनः वाचकत्वोपपत्त्यागौणत्वानुपपत्तेः
नित्योनित्यानां सदापश्यंतिसूरयः नित्यःसर्वगतः स्थाणुरच-

लोयंसनातनः इत्यादिश्रुतिस्मृतिषुजीवानां नित्यत्वश्रवणात्
तन्निष्ठस्यरममाणत्वस्यापि नित्यत्वोपपत्तेः रम्यगुणाश्रयस्यरा-
मस्यापिनित्यत्वेन तन्नित्यतोपपत्तेश्चरामनाम्नोऽनादित्वोपपत्तेः
रम्यगुणविशिष्ट अनादिसच्चिदानंदपदार्थ वाचकत्वेन तु-
रामनाम्नः सुतरामनादित्वोपपत्तेश्च भगवन्नामांतराणि तुगुण-
क्रियाद्वारास्वरूप वाचकानितथाहि वेवेष्टीतिविष्णुः हरतीति-
हरिरिति विष्णुशब्दस्य व्यापकत्वरूप गुण द्वारास्वरूपवाचकत्वं
यद्यपिस्वरूपस्यैव व्यापकत्वं तथापिव्यापकत्वरूपः स्वरूपस्यधर्मः
स्वरूपंतु सच्चिदानंदात्मकं सत्यंज्ञानमनंतं ब्रह्मेतिश्रुतेः तत्रा-
पिचिद्रूपमेवस्वरूपं चिन्मयेस्मिन्महाविष्णौ चिन्मयस्याद्वितीय-
स्य चिन्मयःपरमेश्वरः रामचन्द्रश्चिदात्मकइत्यादिश्रुतिभ्यः
सत्यानंदादयस्तु स्वरूपसमानाकारास्तद्धर्माः आनंदंब्रह्मणो वि-
द्वान्नबिभेतिकुतश्चनेति श्रुतिरानंदस्यब्रह्मसंबंधित्व बोधनेन-
स्वरूपधर्मत्वमावेदयति सत्यंज्ञानमानंदंब्रह्म आनंदोब्रह्मेत्याद्याः
श्रुतयस्तुआनंदादीनां ब्रह्मसमानाधिकरणयपाठेनतेषां तद्धर्म
त्वेपि तत्समानाकारत्वमावेदयंति एवंव्यापकत्वादयोपिस्वरूपस्य
धर्माः अतोविष्णुशब्दः साक्षत्तद्व्यापकत्वंबोधयन्तद्द्वारास्वरूप-
बोधकत्वेनगौणः ननुरमंते यत्रसरामइत्यत्राधारत्वेननिर्दिष्टस्य
स्वरूपस्यसाक्षाद्वाचकत्वंयथा रामनाम्नोऽंगीकृतं तथावेवेष्टियः
सविष्णुरिति प्रवेशनकर्त्तुः स्वरूपस्यसाक्षाद्वाचकत्वमेव-
विष्णुशब्दस्य स्वीकरणीय मितिचेत्सत्यं तथापि प्रदर्शितरीत्या-

व्यापकत्व रूपधर्माश्रय त्वेनैवझटितिवोधो जायते न तु सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेति ब्रह्मस्वरूपत्वेन श्रुतस्य सत्यादिष्वन्यतरस्य तत्रापि चित्पदार्थस्य वोधोपि तस्मात्तद्गौणमित्युच्यते एवं सच्चिदानन्द पदार्थ वाचकत्व रहितानां नामान्तराणामपि-गौणत्व मुख्यं श्रीरामनाम्नोपियद्यपि रमन्तेयोगिन इति श्रुत्या-रस्य गुणद्वारातदाश्रय पदार्थ वोधकत्वं मुपपद्यते तथापि रमंते योगिनोनन्ते सत्यानन्दे चिदात्मनि इतिरामपदेनासौ परब्रह्मा-भिधीयते इतिसत्यानन्द गुणकेचिदात्मनि ब्रह्मस्वरूपेयोगि-नां रमणत्व श्रवणात् यत्रानते सत्यानन्दे चिदात्मनि चित्स्व-रूपेयोगिनोरमन्ते ससत्यानंद चिदात्मा राम इति योगिनां रमणस्थानस्य रामस्य सत्यानंद चिदात्मत्वश्रवणात् तन्निरु-क्तेश्च इतिरामपदेन इतिनिरुक्त्या सत्यानंद चिदात्म स्वरूपा-भिधायक वाचकतया सिद्धेनरामपदेनेति रामपदस्य सत्यानंद गुणकानंत चित् परब्रह्मेतिस्वरूप वाचकत्वस्य श्रौतत्व सिद्धेः तथा ब्रह्मात्मकासच्चिदानन्दाख्याः चिद्वाचकोरकाररस्या त्सद्वाच्याकारउच्यते मकारानंदवाचीस्यात सच्चिदानंद-मव्यय मित्यादि श्रुतिस्मृतिभ्यः सच्चिदानंद पदार्थस्य साक्षाद्वाचकत्वेन मुख्यत्वं तस्योपपद्यते यद्यपि कृषि र्भूवाचकः शब्दः णनश्च निर्वृति वाचकः इति श्री कृष्णनाम्नः सदानंदवाचकत्वं स्मृतत्वानामांतरेभ्यस्तस्योत्कृ-ष्टत्वंद्योतितं तथापिसदानंदयोर्गुणयोरेवस्फुटंबोधकं ततनतु-

चिद्रूपस्यब्राह्मण: इतितस्यापिगौणत्वमुपपन्नतरं यदितुचित्प-
दमध्याह्रीयते इतिब्रवीषि तदाकस्मात्तदध्याहारइत्युक्ते अन्य-
त्रसदानंदसहचारेणचित्पदस्यादर्शनात् सच्चिानंदाख्या इत्य-
स्मादेवतस्याध्याहार: कर्त्तव्य यदितु आदिरन्त्येनसहेताइत्यनेन
सद्प्रत्यहारस्वीकरात सदानंदपदोक्त्यैवात्रचिदपिलभ्यतइत्यु-
च्यते तदैकत्रसर्वेषामुक्तानां वर्णानामन्यत्राद्यंताक्षरोच्चारण-
मात्रेणबोधवत् कुत्रोक्तस्यचित्पदस्यात्र सदप्रत्यहारेणबोधो-
जायते सच्चिदानंदरूपायकृष्णाये त्यत्रसत्यंज्ञानमनंतं ब्रह्मे-
त्यत्रचोक्तस्येतिचेन्न तयो:श्रुत्यो:स्वरूपमात्र बोधकत्वात् प्रकृते
तुनामाक्षराणां सच्चिदानंद पदार्थ वाचकत्वविचारात् अत:
सच्चिदानन्दाख्याइत्यत्रोक्तस्यचित्पदस्येत्यवश्यंवक्तव्यंतथा च
सच्चिदानंदपदार्थ वाचकस्यरामनाम्न: कृष्णनाम्नोपिन्यूनता-
पूरकत्वात् मुख्यत्वंनामांतराणांतु ततोन्यूनत्वमुपपन्नतरं सिद्धां-
तेतु सत्यानंदपदयो:सस्वरत्वेनहलत्वाभावात् प्रत्याहारएव-
नोपपद्यते कुतस्तरांचिद्ग्रहणंताभ्यामुपपद्यते रामनाम्नस्तु सर्वे-
षांकृष्णादि नाम्नां प्रकाशकत्वेनापिसर्वेषु मुख्यत्वंमुपपद्यते
स्पष्टीकृतंचैतत् श्रीशिवेन सर्ववसतिवैयस्मिंन्सर्वारिमनवसते-
युय: तमाहुर्वासुदेवेतिमुनय: शास्त्रकोविदा इत्यारभ्यकृषिर्भू-
वाचक:शब्दोणनश्चनिर्वृतिवाचक: तयोरैक्यंमहाविद्ये कृष्ण-
इत्यभिधीयते नारायणादीनिनामानि कीर्त्तितानिबहून्यपि
आत्म:तेषांतु सर्वेषांरामनामप्रकाशक: अततिसर्वेषुनामसच्चि-

दानंदादिरूपेणव्याप्नोतीत्यात्मा प्रकाशितत्वांश्चमेमर्थंसतत्रैव सच्चिदानंदरूपैस्तुत्रिभिरेभिः पृथक् पृथक् वर्त्ततेरामनामेदं शुकयदृष्टंमहेश्वरी त्यंतेनतथाचरामनाम्नः सच्चिदानंदरूपस्सर्वे षुनामसुवर्त्तमानात् तत्तन्नामवाच्यवाचकत्वमप्युपपन्नतरमिति श्रुतिरपि तस्यासर्वार्थवाचकत्वंतदुपासनयाचतदज्ञानेन चसर्वे उपास्याःज्ञेयाश्चस्युरि ति चवक्ष्यति ब्रह्मादीनांवाचकोयमिति एतद्देवोपास्यमितिज्ञेयमिति चएतदभिप्रेत्यापिवेदार्थज्ञाः शिवा-गस्त्यादय श्रीरामनाम्नोभगवन्नामांतरेभ्यः सहस्रगुणाधक्यप्रति नामतातुल्यंरामनामवरानने लौकिकावैदिकाःशब्दाये केचित्स तिपार्वति नामानिरामचन्द्रस्यसहस्रं तेषुचाधिकं तादृङ्नामसह स्रैस्तु रामनामसमंमतं विष्णोरेककै नामैवसर्ववेदाधिकंमतं तादृङ्नामसहस्रैस्तुरामनामसमंमतं जपतः सर्ववेदांश्चसर्वमंत्रा श्चपार्वति तस्मात्कोटिगुणं पुण्यं राम नाम नाम्नैवलभ्यते इति तथैवागस्त्योप्याह वहुधा राममंत्रो यं संस्कारान्नैव वां-छति रसनास्पृक् फवत्येव वह्नि रसंस्कृतोयथा सर्वेषुमंत्रवर्गेषु श्रेष्ठंवैष्णवमुच्यते गाणपत्येषुशैवेषुशाक्तसौरेष्वभीष्टदंवैष्णवेष्व-पि मंत्रेषु राममंत्राः फलाधिकाः विनैवदीक्षां राजेन्द्रपुरश्चर्यां विनैवहि विनैवन्यास विधिना जप मात्रेण सिद्धिदा मंत्रस्ते ष्वप्यवनासफलदोषं षडक्षरः षडक्षरोयं मंत्रस्तु सर्वाघौघ विनाशकः दैवं दिनं च दुःकृत्यं पक्षमासर्त्तुवर्षजं सर्वं हरति निःशेषं तूला चलमिवानलः ब्रह्महत्यासहस्राणि ज्ञानाज्ञान

कृतानि च स्वर्णस्तेयसुरापानगुरुतल्पायुतानि च कोटिकोटि सहस्राणि ह्युपपातकयान्यपि सर्वाण्यपिप्रणश्यंति राममंत्रा- नुकीर्तिनात् इतितथैवहारीतस्मृतिः श्रीरामायनमोह्येत्तत्तारकं ब्रह्मसंज्ञकं विष्णोर्नाम्नां सहस्राणां तुल्यएष महामनुः अनं- ताभगवन्मंत्रानेन तु समाकृताः श्रियोरमण सामर्थ्यात्सौंदर्य गुणसागरादित्याद्या तदेवंभगवन्नामांतरेभ्यस्तस्य सहस्रगुणा- माधिक्यं यदुक्तं तत्रवहवोहेतव उपलंभते तत्र हारीतेनतेभ्य- स्तदाधिक्योक्तौ श्रीरमणसामर्थ्य सौंदर्य गुणसागरत्वं हेतु द्वयं निर्दिष्टं तच्चतद्वाच्य निष्ठं अन्यैस्तु सच्चिदानंदादीनां त्रिकस्य सर्वस्य साक्षाद्वाचकत्वं नामांतरेभ्यः तदाधिक्ये कारणत्वं निर्दिष्टं सच्चिदानंदाख्या चिद्वाचको रकारः स्यात् सच्चिदानंरूपै स्त्वीत्यादिना अन्यैस्तु तत्रहेत्वंतराणि सूचितानीतियैर्यत् श्रीरामनामानिष्ठसच्चिदानन्दसाक्षाद्वाचक- त्वं तद्वाच्य श्रीरामचंद्रनिष्ठं गुणक्रियाद्याधिक्यं चावत्वभ्य भ्यस्तचाधिक्यमुपपादितं तुदाश्रयात्तद्वाच्यस्यापि नामान्तर वाच्येभ्यः सहस्र गुणाधिक्य मुपपद्यते उक्तानां हेतूनां तद्वा- च्यसम्बधित्वोपपत्तेः अपरञ्चोक्त हेतूनां सर्वथा स्वरूपपर्यवसा- यित्वेनवाच्यसंबंधादेव वाचकस्याधिक्योपपत्तेः कैमुत्पन्नाये- नापि श्रीरामचन्द्रस्यभगवद्विग्रहांमरेभ्यः उत्कृष्टत्वमुपन्या

१—रामनाम्नः तस्याश्रयस्तदाश्रयः तस्यात्तदाश्रयाद्धेतो राम नाम तस्तद्वाच्यस्य नामराम स्वरूपस्येत्यर्थः

पद्यते किंचात्रैवोपनिषदि भगवन्नाम स्वरूपयोस्तादात्म्यभावो ऽवगम्यते सीतारामौतन्मयावत्रेतिवाच्यस्य वाचकरूपत्व श्रवणात् ब्रह्मात्मकाइतितुवाचकस्य वाच्यात्मकत्व श्रवणाच्च तथाचवाच्यवाचक योरन्यतरस्योत्कृष्टतोक्त्यैवान्य तरस्योत्कृष्टतोपपत्तेःवाचकस्याधिक्येमन्यथाऽनुपपद्यमानं स्ववाच्यस्यताद्दशमाधिक्यं प्रकाशयतीति रामचन्द्रस्य भगवद्विग्रहान्तरेभ्यः सहस्त्र गुणाधिक्यं यत्प्रकाशितं तदन्यथानुपपद्यमानं तस्य मूलकारणत्वेन सर्वावतारित्वं प्रकाशयतीत्यतः श्रुतिरपि तथेवब्रह्मादिशब्दाभि हितस्य रामस्यसर्वाव तारित्वमाह चिन्मयस्येति।

चिन्मयस्याद्वितीयस्य।निष्फलस्याऽशरीरिणः उपासकानां कार्यार्थं ब्रह्मणो रूपकल्पना ॥

अत्रयच्चिदात्मकं परंब्रह्मरामपदेनाभिधीयते तस्यरामपदाभिहितस्य चिन्मयस्य ब्रह्मणोरूपकल्पने त्यन्वयोज्ञातव्यः प्रकृति जीवव्यावर्त्त कस्यपरमित्यस्य विशेषणस्य स्थानेउत्तरवाक्येऽद्वितीयस्येत्यादि ब्रह्मपदविशेषणोपदानादत्र परशब्दाविशेषितस्याप्य द्वितीय ब्रह्मशब्दस्यपरतत्व पर्यवसायित्वेन परब्रह्म अद्वितीय ब्रह्मशब्दयोरभिन्नार्थ कत्वोपपत्त्या द्वितीयस्य ब्रह्मणोपिरामशब्दाभिहितत्वनिष्पत्ते रामपदाभिहितस्य चिन्मयस्याद्वितीयस्य ब्रह्मणोरूपकल्पनेत्यन्वयोपपत्तेः चिन्मयस्य

चिद्रूपस्येतितद्विग्रहस्यापि चिद्रूपत्वमुक्तंभवति व्याख्यान निरतश्चिन्मयः ब्रह्मानंदैक विग्रहः यः सच्चिदानंदात्मेत्युत्तरत्र-तद्विग्रहस्यापि चिन्मयत्वश्रवणात्। सत्यंचिदानंद मयस्वरूपं, तथा सत्यानंदं चिदात्मकं, तथा श्रीसारङ्गधारिणं रामं चिन्मयानंदविग्रहं। विरराममहातेजाः सच्चिदानंद विग्रहः। इतितत्वतो स्वरूपतो विग्रहतश्च सच्चिदानंदमयत्व स्मरणाच्च। अन्यथा जीवानामपि स्वरूपतश्चिद्रूपतया तत्रापि प्रसंगेनचिन्मयत्वोक्ते वैयर्थ्यं स्यात्। न चात्राशरीरिणा इतिश्रुतेरविग्रहस्यैव चिन्मयत्वोक्ति रितिवाच्यं, धृत्वाव्याख्यान निरतश्चिन्मयः परमेश्वरः इत्युत्तरत्र मुखाद्यवयव तश्चिन्मयत्व श्रवणात्। अर्धमात्रात्मकोरामो ब्रह्मानंदैकविग्रह, इतितस्यदिव्यविग्रहत्व श्रवणेनाशरीरिणा इतिपदस्यहेयशरीर विषयत्वेननेतव्यत्वाच्च। अद्वितीयस्य कार्यानिर्माणेसहायांतर रहितस्यघटादिनिर्माणे कुलालादेर्दण्डचक्रादिसहायकवत्तस्यतदासहायकंनास्तीत्यर्थः[२]। अथवाद्वितीयस्यस्वसमाभ्यधिकरहितस्यनतत्समश्चाभ्यधिकश्चदृश्यते इतिश्रुत्यंतरात्नैतद्यशोरघुपतेःसुरयङ्चयात्तलीलातनोर्ह्यधिकसाम्यविमुक्तधाम्न इतितथैव स्मरणाच्चनिष्कलस्य निर्गताकलाः प्राकृतावयवायस्मात्, यद्वानिर्गतानिःसृताकलामूर्त्तयोयस्मातसतथातस्य सर्वावतारनिदानस्येत्यर्थः। कलावती-

१—तत्वादेक्षयापि शब्दार्थयोगः।

२—किंतु इच्छामात्रम्।

गौंत्रभौभूः पक्वशस्याढ्याकलाभ्यांनितरांहरेः इत्यत्रकलाशब्द-स्य मूर्त्यर्थकत्वावगमात्। अथत्रानिष्कलस्य मायासंश्लेष रहित-स्यातएवअशरीरिणइतिकर्मनिमित्तहेयशरीरंनिषिध्यते।नचश्रुति विरुद्धंकथमुच्यतेइति वाच्यंयस्यपृथिवीशरीरंयस्य आत्माशरीरं जगत्सर्वंशरीरंते' इत्यादिश्रुतिस्मृतिषुतस्य पृथिव्यादिशरीरवत्व श्रुत्याकैमुत्यन्यायतो दिव्यशरीरत्वोपपत्तेः। नह्युपत्तिमात्रेणतस्य-दिव्य शरीरत्वमुपपद्यते किंतु- अर्द्धमात्रात्मकोरामो ब्रह्मानंदै कविग्रहः, तथापूर्णानंदैकविग्रहमित्येवमादि श्रुतिभिश्चनाप्यु भयविधश्रुतीनांपरस्परं विसंवादित्वे नाप्रामाण्यंनहिंस्यातसर्वा-भूतानि अग्निषोमीयं पशुमालभेत्तेत्यत्रैवनहिंस्यात् सर्वभूता-नीत्यस्याः श्रुतेरेकदेशसंकोचेनाग्निषोमीय पशुव्यतिरिक्तहिं-सानिषेधपरश्रुतीनांदिव्यशरीरव्यतिरिक्त तच्छरीरनिषेध परत्वो-पपत्तेः। प्रकृतेतुरघुकुलावतीर्णतयामनुष्यांतर तत्कर्मनिमित्त-देहप्राप्तिं श्रीरामस्यवारयतिश्रुतिः।अशरीरिण इत्यवधेयं।किंच कल्पितस्यशरीरस्येतिवक्ष्यमाणवचन मप्यस्यनिराकारत्वंन-सहतेयथातथा स्फुटीकरिष्यामि तद्वचनस्यव्याख्यावसरे।किंच-निराकारंब्रह्मोपाधिवशात् पंचधाभातीतीमंपक्षंपंचधाकल्पनापृ-थक्कृतं कल्पितस्यशरीरस्येतीदं वाक्यंनसहते। इत्यादिना किंच सर्वेनित्याशाश्वताश्चदेहास्तस्यपरात्मनः हानोपादानरहिताः नैवप्रकृतिजाःक्वचित्परमानंदसंदोहाः ज्ञानमात्राश्चसर्वतः।सर्वे-

१— दिव्यशरीराऽशरीरवादिनीनां

सर्वगुणैः पूर्णाः सर्वदोषविवर्जिताः" इतिवाराहपुराणवचन-
मपि तस्यप्राकृतशरीरसंबंधंनसहते। अपरंचनिष्कलंनिष्क्रियं-
शांतं निरवद्यंनिरञ्जनंश्रादित्यवर्णंतमसः परस्तादित्यादि
श्रुतिविरोधाच्चाविद्याप्रत्यनीकस्यब्रह्मणः कथमपिप्राकृतशरी-
रसंबंधकल्पनंनोपपद्यतेसचपरस्यब्रह्मणःविग्रहोद्विभुजादिमानव
गम्यते "द्विभुजः कुंडलीरत्नमालीधीरोधनुर्द्धरः" इत्युत्तर-
तनश्रुतेः।'ब्राह्मणोस्यमुखमासीद्बाहूराजन्यःकृतइतिकारणवादि
निश्रुत्यंतरेपिबाहूइतिद्विभुजत्वश्रवणात्एवमुक्तविशेषस्यब्रह्म-
णः ब्रह्मशब्दाभिहितत्वेनबृहद्गुणयोगिनः रमंतेयोगिनइत्यि-
स्यामृपूर्वश्रुतौ रामशब्दाभिहितस्यरूपकल्पना चतुर्भुजादिरूपा-
विष्करणमुपासकानांकार्यार्थंभुक्तिमुक्ति प्रदानार्थमित्यन्वयः।
रमंतेयोगिनइत्यस्यांपूर्वस्यामृचिपरब्रह्मणोरामपदाभिधेयत्वश्रुतेरेव
यत्सच्चिदानंदात्मकंपरं ब्रह्म रामपदेनाभिधीयते तस्यरामपदा
भिहितत्वेन रामाख्यस्य चिन्मयस्य ब्रह्मणोरूपकल्पनोपासका
नांकार्यार्थ मित्येव मन्वयोद्रष्टव्यः पूर्वस्मृगृदृष्टस्य प्रकृतिजीव-
व्यावर्त्तकस्यपर मित्यस्य विशेषणस्यस्थाने अस्यामृचि अद्वि-
तीयस्येत्यादि ब्रह्मपदविशेषणो पादानादत्र परशब्दाविशेषित
स्यापि ब्रह्मशब्दस्याद्वितीयादिपद विशेषित्वेन परतत्वपर्यव-
सायि त्वादद्वितीय ब्रह्मपर ब्रह्मशब्द योरभिन्नार्थकत्वोपपत्त्या
द्वितीयस्य ब्रह्मणोपि रामपदाभिहितत्व निष्पत्तेः रामाख्यस्य
चिन्मयस्याद्वितीयस्य ब्रह्मणोरूपकल्पनेत्यन्वयोपपत्तेः तत्रब्रह्मण

इतिकेचिद्विशेषेण विभाषामिच्छंती त्यनेन शव्दानामनुशासन माचार्येणाचार्यस्य वेत्यत्रेव ब्रह्मणइत्यत्रकर्त्तरिरूपाणामित्यत्र कर्मणिषष्ठीपुनः कृद्योगात् षष्टीसमस्यते इत्यनेनरूपाणां कल्प ना रूपकल्पनेनेतिसमासः एवंभूतेन ब्रह्मणारूपकल्पनाकृता रूपाणि कल्प्यंते उपासकानां कार्यार्थं तत्ररूपपदं शरीरार्थकं कल्पितस्य शरीरस्येत्युत्तरत्र रूपपदस्थाने शरीरपद श्रवणात्तथा मत्स्यकूर्म बराहादिरूपधारिण मव्ययमित्यत्र रूपपदस्य मत्स्यादिशरीर परत्वावगमाच्च तथाचतत्तदुपासकाभीष्टसिद्ध्यार्थं श्रीरामाख्येन ब्रह्मणास्व नित्यरूपेरूपाणि चतुर्भुजादि शरीराणि कल्प्यंतेश्व नित्य विग्रहः रूपांतरेणचतुर्भुजादि नावाकल्प्यन्ते समर्थ्यते आविष्कृयतेदर्शयते इतियावत मणिवत यथावैदूर्यमणिः स्वभावतः शुक्लवर्णो-पिनीलपीतादि पुष्पादि सानिध्यात स्वनित्यरूपं शुक्लं नील पीतादिरूपेण दर्शयति तद्वत्तथा च पञ्चरात्र स्मृतिः मणि-र्यथाविभागेन नीलपीतादिभिर्युतः रूपभेदमवाप्नोति ध्यान भेदात्तथाच्युतः इतिकैश्चित्तुब्रह्मणो रूपकल्पना ऋषिभिःकृता इत्येवं व्याख्यातं तन्नोपपद्यते ऋषीणां ब्रह्माविष्कृतमत्स्यादि-रूपकल्पकाविष्करणत्वानुपपत्तेःब्रह्मणस्तुमत्स्यादिरूपाविष्कर-णत्वोपपत्त्यातस्यैवरूपकल्पनाकर्तृत्व निष्पत्तेः नन्वत्ररूपपदेन सामान्य वचनेन वाहनशक्ति सेनादयोऽन्ये जीवा अपि संगृहीताः संत्युत द्विभुजादिसहस्र भुजान्ताः सर्वेदतारात

रूपन्यस्तदंगानितदस्त्रादीनि संगृहीतानिसंति रूपस्थानांदेव-
तानां पुंस्त्र्यंगा स्त्रादिकल्पने त्यादौतद्विभाजकवाक्येतेषां
सर्वेषांकल्पना श्रवणादतोत्रकिंसर्वेषां मविशेषेणैकत्रैव
ब्रह्मणिकल्पनमभिमत मस्तिवाकश्चिद्विशेषः ब्रह्मणोरू-
पकल्पना ब्रह्मण्यैवहिपंचधे त्येकस्यैवब्रह्मशब्दस्य श्रवणा-
देकत्रैव तदुपपद्यतेइतिचेन्न उपासकानां कार्यार्थमि-
त्युपासकपदेन ब्रह्मादिजीवानांतत्कल्पित रूपेभ्योभिन्नत्वत-
च्छेषत्वावगमात्त त्कार्यार्थमित्यनेनतुतत्त त्कार्यज्ञानस्यतन्नि
ष्पादनस्य च सर्वज्ञत्वसर्वशक्तिमत्त्वाधीनत्वेनब्रह्मकल्पितानां
रूपाणां सर्वज्ञत्वसर्वशक्तिमत्त्वोपपत्त्या सर्वेश्वरत्वमुपासकप्रति-
योगित्वेनोपास्यत्वं चावगम्यतेयस्मात्पुनः रूपस्थानादेवतानां
हस्ताशंखादिभिर्युता इत्यत्रवाक्येदेवताशब्दश्रवणात्शंखा-
दिलिंगेन चद्यादिसहस्रांतहस्तवत्वश्रुत्याच तासांब्रह्मावतार-
त्वावगमात् द्व्यादि सहस्रांतहस्त वद्भ्योभगवद्विग्रहेभ्यः
कस्यापिभगवदवतारस्यपृथक्त्वानुपपत्तोरवतारणामेवब्रह्मणिक-
ल्पितत्वोपपत्तेः एवंचेत्तर्ह्य स्तुवाहनशक्तिसेनानामपि तत्र
कल्पना रूपस्थदेवता साहचर्येण तत्पाठादितिचेन्न तथाता-
सावर्णावाहन कल्पनाशक्ति सेनाकल्पनाचेतितासांदेवताना-
मितिषष्ठ्यावाहनादीनांदेवतासंबंधित्व निर्देशेनतदीयत्वसूच
नात्तथा त्वेपिकल्पनाया ब्रह्मकर्तृत्व श्रवणात्तत्सहकार्यंतरा
श्रवणाच्च ब्रह्मण्येवंहि पञ्चधेत्युपसंहारवचनेब्रह्मणितत्कल्प-

नाश्रवणाच्च तेषामपिब्रह्मणिकल्पना स्वीकार्येतिचेन्न ब्रह्मणो-रूपकल्पनेत्युपक्रमे रूपकल्पना श्रवणात्पुनः रूपस्थानां देव-तानांनित्यादौतद्विवरण वाक्येशंखादियुतहस्तत्वद्देवतानामेव-रूपस्थत्वश्रवणात् वाहनादीनां तत्संबंधित्वनिर्देशेन तत्पृथ-त्कोपपत्तेः ब्रह्मण्येव हि पंचधेत्युपसंहार वचनस्य तुन्याय वि-रोधेनमुख्यार्थ परत्वानुपपत्ते रजहल्लक्षणाया ब्रह्मणिएवं अत ब्रह्मणोइतिपदं ब्रह्मणितत्प्रधानेषु मुख्यब्रह्मशव्दस्तः तद्वाहनादिषु चैवंपंचधाकल्पनेत्यर्थकत्वोपपत्तेश्च कथमितिचेदु-च्यते वाहनसेनादिस्वरूपस्थितिप्रवृत्यो स्तदंतर्यामिब्रह्माधीन त्वेनतेषुब्रह्मणः प्रधानाद्ब्रह्मशव्देनतेषामपि निर्देशउपपद्यते यथावागादिंद्रियस्वरूपस्थितिप्रवृत्योः प्राणाधीनतयाप्राणश-व्देनतानींद्रियाण्युच्यंतेछांदोग्ये" अथहप्राणउच्चिक्रमिषन्स-यथासुहयः यड्वीशशंकून संखिदेदेवमितरान्प्राणागौणान् समखिदत्तंहाभिंसमेत्योचुर्भगवन्नेधित्वन्नः श्रेष्ठोसिमोत्क्रामीः अथहैनं वागुवाचयदहं वशिष्ठोस्मित्वंतद्वसिष्ठोसीत्यथहैनं चक्षुरुवाचयदहं प्रतिष्ठास्मित्वंतत्प्रतिष्ठोसीत्य थहैनंश्रोत्रमुवाच यदहंसंपदस्मित्वंतत्संपदसी थहैनंमनउवाच यदहमायतनम-

---

१. ब्रह्मणि इति पदन्ति ।

२. मुख्य प्राणकर्तृ पदमिति शेषः ।

३. सर्वाणीन्द्रियाणि चक्षुरादीनि अभिसमेत्यमिलित्वा तंमुख्य प्राणतुचुः ।

रिमत्वंतदाय तनमसीति नवैवाचोनचक्षूंषि न श्रोत्राणि नमनांसीत्याचक्षतेप्राण इत्येवाचक्षतेप्राणाह्येवतानिसर्वाणिभव-तीति" इत्यत्रत्वन्नः श्रेष्ठइत्यनेनप्राणस्यवागादींद्रियप्राधान्यं विज्ञाप्यतत्स्थिति प्रवृत्त्योः मुख्यप्राणाधीनत्वेनतुत्तद्रिंद्रियकर्मणां प्राणाधीनत्वनिर्देश पूर्वकत्वेनेन्द्रियणां तदपृथक्त्वसिद्धेः प्राणशब्दव्यपदेशयत्वमथहैनं वागुवाचेत्यादिना प्रदश्य यत्स्वरूपस्थितिप्रवृत्ती यदधीनेतस्यतदपृथक् सिद्धेस्तद्रूप-त्वात्तन्नाम्ना व्यपदेश उपपद्यते इति ज्ञापयामास श्रुतिः न चात्रवृत्ति विशेषा एव वागादींद्रियाणि नस्वरू-पस्तदभिन्नानीत्या शंकनीयं ब्रह्मसूत्रकारेणाति इन्द्रियाणि तद्व्यपदेशादन्यत्र श्रेष्ठात्तिंचभेद श्रुतेरित्यादि सूत्रैर्मुख्यप्राणाद्वागादीद्रियाणां स्वरूपतो भिन्नत्वप्रतिपादनात् अथवापृथि-व्यादीनां पंचीकृतत्वेन पंचभूतात्मकत्वेपि यत्रपृथीवी प्राधा-न्यं तत्रेयं पृथीवी यत्रजल प्राधान्यं तत्रेदंजलमिति पृथिव्या-दिना एकेन शब्देन पंचापिभूतानि व्यपदिश्यंते यथा तथैव ब्रह्मणश्चैतान्याधिक्यात्स्ववाहन सेदीनां कार्यभूतबाहन सेनादिरूपेणाविर्भावेवं तस्य प्रेरकत्वाच्च प्राधान्येन ब्रह्मणो रूपकल्पना ब्रह्मण्येवंहिपंचधेति एकब्रह्मशब्देन वाहनादि व्यपदेशोप्युपपद्यते तथाचपारमार्षसूत्रं वैशेष्यात्तद्वादस्तद्वाद इतियद्वायथा बाहनसेनादिसहितेपिगच्छति राज्ञितत्र राज्ञः प्राधान्यादसौराजा गच्छती राजशब्देन समस्तसेना व्यप-

दिश्यते तथातत्रब्रह्मणः प्राधान्यात्स्वरूपतो भिन्नानामपि वाहनसेनादीनां ब्रह्मशब्देन व्यपदेश उपपद्यते तथाच ब्रह्मणोरूपकल्पनेति वचनस्य वाहन शक्तिसेना सहितस्यापि ब्रह्मणः स्तत्तद्रूपाविष्करणार्थ कत्वोपपत्ते स्तत्तदुपासककार्यार्थं श्रीरामाख्येनब्रह्मणास्व नित्यरूपेविष्णवादिचतुर्भुजादिरूपकल्पनाकृता स्वनित्यवाहन शक्तिसेनादिरूपेषु विष्णवादिस्वावतारानुरूपवाहन शक्तिसेना कल्पनाकृते तितत्तद्रूपकल्पकत्वात् स्ववाहनादीनां ततद्रूपकल्पनाशक्तिप्रदत्वाच्च तस्यप्राधा-न्यात्तद्वाचकशब्देनसर्व निर्देश उपपद्यते तथाच श्रीरामाख्येन ब्रह्मणास्वनित्यरूपे विष्णवादि रूपाणिकल्प्यंतेस्वनित्यरूपं विष्णवादिरूपेण वाकल्प्यते आविष्क्रियते तदाज्ञया तद्वाहन शक्त्यादिभिः स्वनित्यरूपे विष्णवाद्यनुरूपवाहन शक्त्यादिभिः स्वनित्यरूपे विष्णवाद्यनुरूपवाहन शक्त्यादिरूपाणि स्वनित्यरूपं तदनुरूपतद्रूपेणवाकल्प्यंते आविष्क्रियंते इत्येतदुपपद्यतेकिंचात्रावताराणां मूलकारणात्पृथक्तयानित्यत्वस्वीकारे मूलकारणत्व वचन व्याघातः मूलकारणत्वस्यद्विन्यादि निष्ठत्वानुपपत्तेः तस्य तत्तदुपासककार्य कालेतत्तद्रूपधारित्वं स्वीकारेधृतरूपेषुजन्यत्वेन घटादिवदनित्यत्वप्रसक्तिः अतो-ब्रह्मणोरूपकल्पनेतिप्रत्यक्त श्रुतिमूलकस्यमणिर्यथा विभागे-नेत्यादि वचनस्यकल्पित श्रुतिमूलकात्सर्वेनित्याः शाश्वता-श्चैवदेहास्तस्य परात्मन इत्यादि वचनाद्बलीयस्त्वेन प्रबला-

नुसारेणादुर्बलस्य नेतव्यात् ब्रह्मनित्यविग्रहे विग्रहान्तराणां
भानंभानत्वस्यचनित्यत्व मुपपद्यते तत्रब्रह्मणो रूपकल्पना
मणिर्यथा विभागेनेति श्रुतिस्मृत्यनुसारेण तत्रतेषांभानं सर्वे-
नित्याः शाश्वताचेति स्मृत्यनुरोधेन तुतद्भानत्वस्यनित्यत्व
मितिविवेकः नह्यस्मिन्पक्षे पक्षांतरदर्शितदोषप्रसक्तिः तदनादि
विग्रहस्यैव युगपत्क्रमेण वातद्रूपेणाभानत्वस्वीकारात्तेषां तद
पृथक्त्वस्वीकारेणातत्रानित्यत्ववचना नवकाशाच्च अत्रांशेश्री
जनकपुरे श्रीरघुनाथस्यमथुरायां श्रीकृष्णस्य बालवृद्धस्त्री
मित्रशत्रूणां स्वस्वाभिप्रेत रूपेणाभास्यमानत्वस्यप्रमाणत्वा
त्पक्षांतर स्यतुबद्द यमांण[१] लक्षणः एकेनैवशरीरेण सौभरिशरीर
वत् युगपत्क्रमेणवादि विग्रहात्पृथक्त्वे नानेक विग्रहधारित्व
स्वीकारे आद्येतत्रसादित्वेन घटादिवद नित्यत्वप्रसक्तिः द्विती-
येएकस्य सत्वकाले तदन्यस्यासत्वप्रसक्तिः तत्तद्रूपपासकानां
स्वनित्यस्मृतविग्रहप्राप्तियोग्यानां मोक्षावस्थायां तद्विग्रहस्या
नित्यत्वेन प्राप्त्यभावात् यंयंवापिस्मरन्भावंत्यजत्यंतेकलेवर
मित्यादिवचन बाधप्रसक्तिश्चेत्यादि बहुदोषैर्ग्रस्तत्वाच्च
तस्मादेकस्यैव बहुरूपिणस्तत्तात्कार्यार्थि तत्तात्कालेरूपांतरति-
रोधानपूर्वक मेकस्यैवरूपस्यविशेषतः प्राकट्येन तत्तदवसरोक्ते-
र्निर्बाधात्तस्यविलक्षणशक्तिमतोऽपरिछिन्न विग्रहस्य युगपद-
नेक रूपेणैकरूपेण वानेकस्थान दृश्यत्वोपपत्तेश्चश्रुत्यनुकूल
एवपक्षोनिरवद्यः ब्रह्मणोरूपकल्पनेति संग्रह वचनं विभजन

१. लक्षणैः ।

सामान्येनोक्तं विशेषतोदर्शयति रूपस्थानामिति ।

रूपस्थानां देवतानां पुस्त्र्यं गास्त्रादिकल्पना ।
द्विचत्वारि षडष्टासांदशद्वादशषोडश ॥८॥
अष्टादशामी कथिताहस्ताः शंखादिभियुताः ।
सहस्त्रांतांस्तथा तासांवर्णवाहनकल्पना ॥९॥

रूपस्थानामिति स्वनित्यरूपे आविष्कृतानि यानिरूपाणि तत्रस्थितानां तत्तद्रूपेणस्थितानां वा तत्तद्रूपवतामित्यर्थः अत्ररूप शब्देन स्वनित्यरूपेदर्शितास्तेतेऽवतार विग्रहा उच्यंते तेप्यनभिव्यक्त पुंस्त्वस्त्रीत्वा दिव्यंजकलक्षण विशेषा स्तथा नभिव्यक्त मत्स्यादि विग्रहभेदकां गविशेषाइतीदृशा अवगम्यंते पुंस्त्वादि कल्पना यास्त दुत्तरत्र श्रवणात् पुंस्त्र्यंगास्त्रादि कल्पनेतिदेवताना मित्ययमपिभाविनो भूतवन्निर्देशः प्रकाशमात्रार्थ कोवाप्रकाशमाना नामित्यर्थः तथाचरूपस्थानां स्वनित्यरूपेस्थिता नामुक्तरीत्या पिंडविशेषत्वेन दृश्यमानानां देवतानां देदीप्यमानानां पुंस्त्वादि कल्पना उपासकानां कार्यार्थं ब्रह्मणाकृतेति संबन्धः एवंतासां वर्णवाहनादि कल्पनाप्युपासकानां कार्यार्थं ब्रह्मणा कृतेतिदृष्टव्यं यद्वा रामाख्यस्य ब्रह्मणोयद्रूपं द्विभुजादिसत् तस्मिन् तिष्ठंतीति रूपस्थाः सदा रामरूपे तिष्ठन्ति तत्तदवसरे तत्तत्कार्य्यार्थंतस्मादेव रूपादीन्याविर्भवन्ति सर्वरूपी रामस्तस्मिंस्तस्मिन्काले विष्वादि रूपे

णाविर्भवति ब्रह्मादिस्वोपासककार्यार्थ मित्यर्थः तथैवोक्तं वाल्मीकीये ब्रह्मणा पद्मे दिव्यार्कसंकाशेनाभ्यामुत्पाद्यमामपि प्राजापत्त्यंत्वया कर्ममयिसर्वं निवेशितं सोहं सन्यस्तभारोहि त्वामुपासे जगद्गुरुं रक्षां विधत्स्वभूतेषु मम तेजस्करो भवान् ततस्त्वमसि दुर्द्धषस्तस्माद्भावात् सनातनात् रक्षां विधास्यन्भूतानां विष्णुत्वमुपजग्मिवानिति तेजस्करः रूपस्थानां देवतानामिति सम्बन्धसामान्येषष्टी विशेषसम्बन्धानां तदन्तर्गत्वात् छांदसत्वाच्च सर्वमुपपद्यते तथाच तत्र कश्चित्पिण्डविशेषः पुंस्त्वेन कल्प्यते कश्चित्स्त्रीत्वेन तत्र तत्रतत्तद्व्यंजक लक्षणविशेषाः कल्प्यन्ते प्रकटीक्रियन्ते इत्येतत्तथातेषां मंगानि कल्प्यन्ते तत्तदवताराणां तत्पत्नीनांच परस्परं विभेदकार्येऽगविशेषास्ते प्रकटीक्रियन्तेत्यर्थः तथातेषामभिव्यक्तलक्षणांगविग्रहविशेषाणां येऽस्त्रविशेषाः शास्त्रान्तर प्रसिद्धास्तेकल्प्यन्तेतत्राप्ययंविशेषः स्वनित्यविग्रहस्थानांपुंस्त्वादिकल्पनाकृता पुंशब्दोत्रोपास्यभूतविष्णुनारायणादिपरः तत्कल्पनायाउपासककार्यार्थत्वश्रुतेः हस्ताशंखादिभिर्युता इत्याविष्कृतरूपहस्तगृहीतशंखादीनां विष्णवाद्यायुधत्वप्रसिद्धेश्च चरममंत्रेषुविष्ण्वादीनां श्रीरामरूपत्वश्रवणाच्चवाल्मीकीयेपि तथैवस्मरणाच्च महार्णवेशयानोऽप्सुमांत्वं पूर्वमजीजनः रक्षांविधास्यन्भूतानां विष्णुत्वमुपजग्मिवा नित्यादिनास्वाविनाभूतसीतारूपस्थानां स्त्रीत्वादिकल्पना श्रीरामभार्यायाः विष्ण्वादिभा-

र्याकारणत्वोपपत्तेः श्रियःश्रीश्चभवेदग्र्याकीर्त्तेः कीर्त्तिःक्षितेः-
क्षमेति महर्षिणापि तथैवस्मरणाच्च स्वनित्यांगेष्वंगांतरा-
णांकल्पनायथा मनुष्यांगविशेषेषु मत्स्यकूर्मवराहाद्यंगविशे-
षाविष्करणं ॐ योवैश्रीरामचन्द्रः सभगवानयेमत्स्यकूर्माद्या
इतिश्रुतेः मत्स्यकूर्मवराहादि रूपधारिणमितिस्मृतेश्चस्वा-
स्त्रेष्वस्त्रांतरत्वकल्पनाच तथाच प्रकृतेन श्रीरामाख्येन ब्रह्म-
णोपासकानां कार्यार्थंतत्तत्कालेस्वनित्यरूपं विष्ण्वादिरूपेण
कल्प्यतेस्वनित्यरूपे विष्णवादिरूपाणिकल्प्यंते वा एवंस्वप-
त्नीरूपे विष्ण्वादिपत्नीरूपाणिस्वांगानि स्वपत्न्यंगानिचतदंगा
कारेणस्वास्त्राणितत्तदस्त्राकारेण कल्प्यंतेदर्श्यते इतियावत्
ब्रह्मणस्तत्तत्कल्पकत्वेनापिप्राधान्यात् ब्रह्मणोब्रह्मणीत्येकत्व-
निर्देशउपपद्यते नचात्रपिंडविशेषाणां तत्रपुंस्त्वादिलक्षणानां
तत्तदंगविशेषाणांच कालभेदेन कल्पनातः तथैवक्रमेणतद्द-
र्शनमपिभविष्यतीत्याशंकनीयं तत्रकालभेदेपिसूचीशतपत्रभेद
न्यायेनसिद्धा काराणामेवदर्शनोपपत्तेः आदिपदमावारणादेव-
तासंग्रहार्थं इदानींसामान्येनोक्तान्यं गान्यस्त्राणिचविशेषतो-
दर्शयनतेषांशास्त्रांतरप्रसिद्धिंद्योतयतिद्विचत्वारीति आसांदे-
वतानांद्विचत्वारिषड्ष्ट तथादशद्वादशषोडशाष्टादाशस्य्यसह-
स्रांतः अमीहस्ताः शंखादिभिर्युताः शास्त्रविद्भिः कथिताइत्य-
न्वयः एवंचायुधोपेतहस्तकल्पनेयमका अत्रहस्तशब्दःशिर-
आद्यंगांतरोपलक्षकः सहस्रशीर्षःपुरुषः सहस्राक्षःसहस्रपादिति

श्रुत्यंतरेतस्य सहस्रशीर्षेत्यादिश्रवणात् सहस्रशीर्ष आदिवत: सहस्रहस्तत्वस्यार्थसिद्धेः सहस्रबाहूरुभुजाननाद्भुतपितिसहस्रबाहुवतः सहस्रोर्वाननत्वस्मरणाच्च शंखादि भिरित्यादिशब्देन चक्र गदादयो भगवदावतारायुधविशेषाः संगृहीताःस्युःअत्रतत्ताद्विग्रहविशेषकथनंविनातद्धस्तादिकथनमन्यथानुपपद्यमानं ते ते तद्विग्रहविशेषाअपितै:शास्त्रविद्भिः कथिताइतिद्योतयति येऽत्रतासां देवतानां पुंस्त्र्यंगादयोभेदाः सामान्येनोक्तास्तेशास्त्र विद्भिरन्यत्रविशेषतः कथिता अतस्तत्तद्भगवद्विग्रहोपासकैस्तत्तदायुधादि विशेषं तत्तच्छास्त्रतोविज्ञायते तेभगवद्विग्रहा उपासनीयास्तानिच शास्त्राणयवलोक नीयानिस्वोपास्य साक्षात्कार पर्यंतमिति यतऐतरे ये स्वाध्याय प्रवचनयोरत्यादर श्रवणमप्यन्यथा नुपपद्यमानमत्यभ्यसित ग्रंथस्य स्वप्रतिपाद्य विषयसाक्षात्कार हेतुत्वं सूचयति नित्यंतद्विषयक शास्त्रार्थ विचारजात तद्रूचिविशेषकारिति निरंतर तद्ध्यानेन तत्साक्षात्कारतोपपत्ते [:]रिति कथिता इति श्रुतिर्मातृवत्करुणाया सूचयतीत्यवधेयं न चात्रशास्त्रांतर कथितानां सूचकत्वेन तदनुवादित्वादस्यां श्रुतावप्रामाण्यापत्तिरित्याशंकनीयं एकंपृच्छकंतदन्यं वक्तारंचकृत्वातत्संवाद द्वारा समस्त श्रुतिप्रवृत्ति दर्शनात् एकोपनिषत् श्रुतस्योपनिषदंतरेपि श्रवणात् तस्यात स्याश्चोपनिषदोयाज्ञ्यवल्क्यादि वचनात्मकत्वेन तत्र तत्र पौरुषेयत्वापत्तेः तत्तद्वचनानुवादरुपत्वेन परम्परानुवा-

दकत्वेनवातत्र अप्रमाण्यापत्तेश्च वस्तुतस्तुसुखेन सूक्ष्मवस्तुबोध-यितुंयाज्ञ्यवल्कक्याादिसंवादावतारः उपपद्यते सर्वासांश्रुतीना-मेकरूपत्वात्सूक्ष्मस्य प्रमाणांतरा विषयस्य दुर्ज्ञेयस्यपदार्थस्य पुनः पुनः कथनादपिकथं चित्कस्यचिद्बुद्ध्यारूढात् सूक्ष्म वस्तु विषयक पुनरुक्तौ दोषाभावात् प्रत्युतमरायादिया थात्म्य बोधप्रयुक्ता सकृद्बुद्धेः हर्जादि श्वर याथात्म्य बोधायपुनः पुनः तच्छ्रवणस्य च गुणावहत्वात् न तत्रपररूप-रानुवादकत्वेनच पुनरुक्त्या वापिदोषापत्तिराशंकनीया अथवा कथिताइत्यत्रछांदसत्वाद्भविष्यदर्थेक्तः कथिताः कथ-यिष्यंतेवेदोर्थोपबृंहणैः इदंसंक्षेपेणोक्तं श्रुत्यर्थं विस्तरेण कथयिस्यंतीति तद्वाक्यसंदर्भावलोकनेन तत्तदुपास्यदेवस्वरूपं तदायुधपर्षिदवाहनादि सहितंयथा वद्विज्ञाय तदुपासनयासा-ज्ञात् कर्तव्यमिति वेदगूढार्थस्य तदुपबृंहणभूतपुराणादिवा-क्यप्रकाशयत्वेतुपुराणवचनं वेदार्थादधिकंमन्ये पुराणार्थंचपार्व-तिवेदेयन्निहितंदेविपुराणेतत्प्रतिष्ठितं पुराणमन्यथाकृत्वातिर्य-ग्योनिमवाप्नुयात् सुशांतोपिसुदांतोपि नगतिंप्राप्नुयात्कचित् इत्यादिकमनुसंधेयं अत्रान्यथाकृत्वेत्यन्यथाशब्दोमित्यार्थकः नत्वार्थांतरार्थकः शिष्टैर्वेदविरुद्धार्थकत्वेनभायस्यामानस्यपुरा-णादिवचनस्यार्थांतर परत्वेननीतत्वात्तस्यार्थांतरपरत्वेनीतस्य तिर्यग्योनिप्राप्तिकारणत्वानुपपत्तेःएवमायुधोपेतहस्तकल्पनासुक्ता। अथद्वितीयतृतीयकल्पनामाह तथातासामितितथातेनप्रकारेण

तासांदेवतानांवर्णवाहन कल्पनाद्धितीयातृतीयेत्यर्थः एवंशुक्ला दिवर्णकल्पना द्वितीयागरुडादिवाहनकल्पनातृतीयेत्यर्थः। ९। चतुर्थंपंचमकल्पनामाह शक्तिसेनाकल्पनेति

शक्तिसेनाकल्पनाच ब्रह्मण्येवहि पंचधा कल्पितस्य शरीरस्यतस्यसेनादिकल्पना १०

तासांशक्तिसेनाकल्पनाच शास्त्रविद्भिः कथितेतिपूर्वेण सम्बन्धः ब्रह्मणाकृतेति वाद्रष्टव्यं एवं विमलादिशक्ति कल्पना चतुर्थी विश्वक्सेनप्रमुखसेना कल्पनापञ्चमीत्यर्थः इमां पंचविधकल्पनामुपसंहरति ब्रह्मणीति अत्रस्त्रीसेनादिसहितेपि गच्छति राज्ञियथाप्राधान्यादमुकोराजागच्छतीत्येकत्वव्यपदेशः तथा स्वयत्न्यस्त्रवाहनशक्ति सेनादिसहितेपि श्रीरामाख्ये प्रकृतेब्रह्मणि यथायोग्यं विष्वादि देवता तत्पत्नी तदस्त्र तद्वाहनादिकल्पनायां सत्यामपितस्य मुख्यत्वात् ब्रह्मणीत्येक वचन निर्देशः उपपद्यतेनत्वत्र रज्जौ सर्पादिकल्पनावत् निर्गुणेनिराकारेब्रह्मण्येतद्देवतादिसर्वंकल्पितमात्रमित्ये तद्वचनमुपपद्यते कल्पनाधिष्ठानस्यनिराकारत्वपक्षे तत्रसाकारत्वावतारत्वयोः सामान्याच्छ्रीरामस्यापि रूपस्थानां देवतानामित्यारभ्यब्रह्मण्येवं पंचधेत्यनेन वाक्येनोक्तपुष्याादि सहस्रांतहस्त वस्तुसमस्तभगवदवतारेष्वंतर्गतत्वोपपत्तेः ब्रह्मण्येवंहिपंचधेति पंचधाकल्पनोपसंहार परवचनानन्तरं तत्पृथककृत्यपठितस्य कल्पितस्य

शरीरस्य शक्तिसेनादि कल्पनेति पूर्ववाक्योक्तावतारविल-
क्षणावतारद्योतकवाक्यस्यवैयर्थापत्तेः कल्पनाधिष्ठानस्यसाका-
रत्वेतुस्वैवैरूपेभ्यो द्वादिसहस्रांतहस्तवत्भ्यः श्रीकृष्णादिभ्यः
स्वसारूप्यावतारस्यदाशरथेर्वैलक्षण्यद्योतनार्थकत्वेन तत्पृथक्
पठितवाक्यस्यसार्थक्यमुपपद्यते इतिसुधीभिश्चिंतनीयं एवंसत्य
पियेहठात्ब्रह्मण्येतत्सर्वंकल्पितमात्रं नवस्तुतः किंचदन्यद-
स्तीतिमन्यंते तेमृत्परिणामघटशरावादिवत् ब्रह्मपरिणामभूतं
जगदित्यस्मिन्वादे ब्रह्मणिविकारत्वापत्तिभयात् ब्रह्माश्रित्य-
मायैव जगदाकारेणपरिणमते इत्यस्मिन्वादेपिद्वैतापत्तिभया-
दाग्रहंहित्वामायांनिमित्ती कृत्यस्वयमेव ब्रह्माज्ञानपरंपरयातदु[2]
पादानकांतः करणोपहितस्वाभासद्वारासंसरतीवास्मज्ञानेनत-
त्कार्यतदुपहितस्वाभासध्वस्त्याविमुच्यते[3] इवेत्यस्मिन्वादेपिनि-
र्गुणेनिर्विकारेब्रह्मण्य घटिताज्ञानसम्बंधतत्कृ[4]तसंसरणादिदोष-
दृष्टेः चरमकोटौरज्ज्वाद्यधिष्ठानेसर्पादिभानवत् सर्वाधिष्ठाने
ब्रह्मणिजगद्भानमात्रंनतुब्रह्मव्यतिरिक्तंकिंचिदन्यदस्तियेनतत्रा-
ज्ञानसंबंधः तत्कृतसंसरणादिदोषःप्रसज्जेते तीमंविवर्त्तवादमा-
श्रयंत तेषांमते श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणादिप्रबंधोनिः प्रयोजन-

---

१. ब्रह्मस्वशब्दार्थः ।

२. अज्ञानंतच्छब्दार्थः ।

३. अज्ञानंतच्छब्दार्थः । तत्कार्यमंतः करणम् ।

४—अज्ञानंतच्छब्दार्थः

शोपि व्यर्थः तथा अज्ञाश्च तत्प्रबंधकर्त्तारः वर्णाश्रमाचारोपदे गुरुशिष्यपरंपरा आत्मशास्त्रविचारश्च निरर्थकः सुतरां निरर्थश्च संन्यासाश्रमपरिग्रहस्तैः कालत्रयेपि ब्रह्मातिरिक्तं किंचिन्नास्तीति सिद्धांतित्वात् स्वभावतो निर्गुणे निर्विकारे ब्रह्मणि अज्ञानसंबंध-तदुपादानकांतः करणोपहितचिदाभासद्वारा तत्संसरणादेरसंभवपराहतत्वात् उत्पन्नायां विद्यायां तेषां वैयर्थ्येपि अविद्यावदाश्रयव्यवहारकाले तेषां सार्थक्यं ब्रूम इति चेन्नैतदप्युपपद्यते परिणामादिवादान् विकारित्वादिदोषग्रस्ततया क्रमेण परित्यज्य स्वमतविशुद्ध्यर्थं चरमकोट्यवलंबितविवर्त्तवादानां तेषामभिमतस्य रज्जुसर्पादिदृष्टांतस्यापि दोषग्रस्तत्वात् दृष्टांतदार्ष्टांतिकयोर्वैरूप्यात दृष्टांते रज्ज्वधिष्ठानारोप्यसर्पादिद्रेष्टुपद्रष्ट्रपेक्षितत्वात् दार्ष्टांते ब्रह्मव्यतिरिक्तस्याभावस्वीकारात् किंच खपुष्पादिवत् प्रकाशे तमोवच्च वस्तुतो निर्गुणे निर्विकारे ब्रह्मणि कालत्रयेप्यज्ञानसंबंध एव नोपपद्यते कुतस्तरां परंपरया तदुपादानकांतःकरणोपहितजीवकल्पना विषयिकव्यवहारकल्पना नैमित्तिक तेषां सार्थक्यमुपपद्येत न च तन्मते नैव वस्तुतो ब्रह्मव्यतिरिक्ता जीवाः संति यदाश्रयाविद्याजन्यव्यवहारमित्तिकं तेषां सार्थक्यमुपपद्येत् किंच विरुद्धस्वाभावतयाऽसं-

---

१—स्मृतीतिहासपुराणादिस्त मनबुद्धिचित्ताहंकारमंतःकरणं अज्ञानमुपादान कारणं यस्मिन् तदज्ञानमुपादानकभूतच्च तदंतः करणं तस्मिन्नु ‍ दितं धारित्वं स्वभासं तद्वारा ।

२—असंभवे न पराहतत्वात्

३—उपदेशानां

भवति संबंधयोस्तमःप्रकाशयोः प्रकृतिकार्यत्वेनसजातीयत्वा-
त्कथंचिद्यदिसंबंधउपपद्यते तदापिनब्रह्मज्ञानयोश्चित्जडत्वेन-
सर्वथाविरुद्धस्वभावयोः कथमपिसंबंध उपपद्यते तादृशदृष्टां-
ताभावात् यंसंबंधमाश्रित्यतैः[1] सृष्टिसंहारादिसार्थक्यं श्रुति-
स्मृत्युपदेशसाफल्यंचोपपाद्यते इत्यतोज्ञानस्वरूपंब्रह्मतद्विपरी
तश्चाज्ञानाऽज्ञानयोस्तमः प्रकाशवत्परस्परंविरोध इतिचपुन-
स्तादृशेऽद्वितीयेब्रह्मणि अज्ञानोपादानकांतः करणोपहितत्वे-
नजीवत्वसंभावना तदाश्रयव्यवहारहेतुकश्रुत्यादिसार्थक्यंचेति
परस्परंविरुद्धोक्तीनांतेषां[2] वचनेषुकोविद्वान् विश्वसेद्दतेस्वपरं-
पराग्रहतत्परात्तस्मात्तदु[3]क्तिमना दृत्यश्रुतिस्मृतिप्रबंधोऽन्यथा
नुपपद्यमानोब्रह्मातिरिक्तान्संसरतोजीवान्कल्पयति वदंति च
श्रुत्याद्यातेषांजीवानां निःश्रेयसेप्राप्यस्यब्रह्मणोरूपं प्राप्तुश्च-
प्रत्यगात्मनः प्राप्त्युपायंफलं प्राप्तेस्तथाप्राप्तिविरोधिनः तथा-
जीवेश्वरसंबंधं चेत्यवगम्य[4] चयेनब्रह्मणाश्रीरामेणस्वोपासका-
नांकार्यार्थमनेकधास्वविग्रहः आविष्कृतः सयस्मिन्कस्मिन्
विग्रहेउपासितव्य इतिब्रह्मणोबहुरूपकल्पनोक्तेस्तात्पर्यः श्रुत्या-
आविर्भावाविष्करणादिपदानिविहाय यद्वारंवारंकल्पनेति
पदमुच्यते तस्यायमाशयः यथावैदूर्यमणिंयुगपत्क्रमेणवानील

१—श्रुतिवंचकैः
२—श्रुतिवचकानां
३—श्रुतिवंचकस्तच्छब्दार्थः
४—उपासितव्येत्यत्र नाऽन्वयः

पीतादिपुष्पादिसंनिधानेन युगपत्क्रमेणवातत्तदवच्छिन्नदेशेकृत्स्ने
वानीलपीतादिरूपेणाभासतेस्वभावतस्तुसमणिः शुक्लएवतथा
प्रकृतंब्रह्मश्रीरामाख्यमुपासकानां कार्यार्थे विष्णुनारायणादि-
रूपेणाभासते भासयति च स्वास्त्रशक्तिसेनादीन्स्वभासित रूपा-
न्तरानुरूपास्त्रशक्तिसेनादिरूपेणवस्तुततस्तु स्वयमींद्रनीलमणि
प्रभः द्विभुजाद्याकृतिमान्स्वनित्यधनुर्बाणाद्यस्त्रशक्तिसेनादि
विशिष्ट एवेत्येतदभिप्रायको ब्रह्मणोरूपकल्पनेत्यादि वाक्य
समुदायः स्मृतंचेत्थमेवपंचरात्रकारेण मणिर्यथाविभागेन
नीलपीतादिभिर्युतः रूपभेदमवाप्नोतिध्यानभेदात्तथाच्युत इति
तत्तद्रूपाविस्करणकालेपिनच्यवतेस्वनित्याकृत्यादितोय सोच्युत
इत्ययमत्राच्युतपदोपादातुरभिप्रायःसनत्कुमारेणापितथैवस्मृतं
मत्स्य कूर्मवराहादि रूपयाणिामव्ययमिति अत्राप्य व्यय-
मिति न विविधं विकारमेतीत्यव्ययंपदं स्वनित्यविग्रहे रूपां
तराणांभासमानत्वं सूचयतिवस्तुतस्तुतस्यविग्रहांतरस्वीकारत्व-
स्वीकारे तन्नित्यत्वबाधःमूलशरीराबाधेन द्वितीयशरीरधारित्व-
स्वीकारे तत्रविकारित्वप्रसक्तिर्धृतरूपांतरस्याधिकत्वात् धृतश-
रीरेजन्यत्वेनानित्यत्वप्रसक्तिःपरमात्मसर्वदेहानांनित्यत्वस्वीकारे-
मोक्षावस्थायांजीवानां स्वोपास्याकृतिप्राप्त्यावश्यकत्वेन मुक्त-
जीवेष्वाकृत्यावैषम्यप्रसक्तिः तत्तदुपासकानामवश्यंस्वस्वोपास्य
रूपतोपपत्तेः सर्वेषांभगवद्विग्रहाणांस्वातंत्र्येणनित्यत्व स्वीकारे
त्रिनिगमनाविरहेणान्यतरस्यापिसर्वकारणत्वानुपपत्तेर्मूल कार-

णात्स्ववचनश्याहेतिः सदेवसौम्यएकमेवाद्वितीयमित्याद्येकत्ववा-
दिश्रुत्यनुकूलात्तु चिन्मयस्याद्वितीयस्यब्रह्मण इत्येकनिष्ठावता-
रित्वबोधकात्रत्यश्रुत्यनुकूलाच्चमूलकारणत्वस्यैकनिष्ठत्वनिष्प-
त्तेःतस्मादुभयोःपक्षयोरुक्तानुक्तदोषग्रस्तत्वात्पक्षांतरस्यापि दोषा
क्रांतत्वात् एकस्यैवनित्याकृतिविशिष्टस्यबहुरूपेण दृश्यमानत्वं
स्वीकार्यंस्फुटयिष्यंतीममर्थमुत्तरतापिनीयमंत्राः ॐ योवैश्रीराम-
चन्द्रःसभगवानद्वैतपरमानंदात्मायाः परंब्रह्मभूर्भूवःस्वस्तस्मैवै-
नमोनम इत्यादयः इममेवार्थंहृदिनिधायभगवान्वाल्मीकिराह
संदिप्यहिपुरालोन्मायययास्त्वयमेवहि महार्णवेशयानेप्सुमांत्वं
पूर्वमजीजनः इतिमहार्णवशयानः नारायणरूपेणाभासमान
इत्यर्थः ततस्त्वमसिदुर्धर्षस्तस्माद्भावात्सनातनात् रक्षांविधास्य-
न्भूतानांविष्णुत्वमुपजग्मिवानितिचअत्रतस्माद्भावात्सनातनादि
तिकारणेपंचमीनिर्देशात् विष्णुत्वमितिकार्यवाचकस्यत्वप्रत्य-
यांतनिर्देशाच्च जग्मिवानिति प्राप्त्यर्थकक्रियापदाच्चविष्णवा-
दिरूपाविष्करणेरूपांतरेणाभासत इत्यवगम्यतेनच्चवस्तुतोरूपां-
तरोभवति इतिवाच्यंसनातनादित्युक्तस्य सनातनत्वस्य
विरोधात् राघवत्वेतुस्वनित्या कृत्येवतस्याविर्भावइति तस्यैव
वचनादवगम्यतेसत्वंवित्रा समानासुप्रजासु जगतांवररावणस्य
वधाकांक्षीमानुषेषु मनोदधाःइत्यत्रमनोधारणमात्रोक्तेः रामत्व
मुपजग्मिवान्मानुषत्वंगतोह्यजइतिचानुक्तेःकिंचकौशिल्याजनय-

१—कृदन्तं बोध्यम्

द्रामं दिव्यलक्षणसंयुतमित्यत्रोक्तोदिव्यशव्दः श्रीरामस्यआकृ-
त्यालक्षणांतरेणचदेवतांतरसा दृश्याभावात् ब्रह्मरुद्रादिलोका
वाचकःसन्वृक्षइवस्तब्धोदिवितिष्ठत्येक स्तेनपूर्णमिदमितिश्रु-
त्युक्तेपरमपदपर्यायेपरमाकाशेयर्थवस्यति तत्रत्यानियानिलक्ष-
णानितैः संयुतं लक्षणानितुद्विभुजादीनियानितद्विग्रहेदृश्यंते
तान्येवाव गम्यंते प्रथममाकृत्यंतरेणाविर्भूयपश्चादा कृत्यंतरं-
धृतवानिति तत्रानुक्तः तत्रैव चाजनयद्राम मितिनामकरणा-
त्पूर्वमुच्चार्यमाणंरामेति पदंस्वस्यतदनादि नामत्वं सूचयति
अत्रापि इतिरामस्य रामाख्याभुविस्यादिति श्रुतिरपि राम-
नाम्नोऽनादित्वं सूचयति मंत्रोऽन्वर्थादिसंज्ञकइतिरामनाम्नः
आदि संज्ञत्वंश्रूयते पुराणेपिविश्व रूपस्यते राम विश्वेशव्दा
हिवाचकाः तथापि रामनामेदं विश्वेषां बीजमक्षयमिति तस्य
शव्दांतर कारणत्वं तत्राप्यविनाशित्वमुक्तंतथा सहस्रनामता-
तुल्यं रामनामवरानने विष्णोनाम्नां सहस्राणांतुल्यः विष्णोरे-
कैकनामैव सर्ववेदाधिकंमतं तादृङ्नामसहस्रैस्तुरामनाम सम-
मतमितीदृशंवहुधा श्रुतंभगवन्नामांतरेभ्योरामनाम्न उत्कृष्टत्व
मन्यथा ऽनुपपद्यमानं श्रीरामनाम्नः सर्वनामकारणत्वं कल्पय-
तीति सिद्धं तस्यानादित्व मित्यतस्तद्वाच्य स्यापिशव्दांतर
वाच्यानां कारणत्व मुपपन्नतरं किंच नामकरणसमयेपि गुरु-
स्तस्य रामेतिनामकृतवान् तस्मादिदमवगम्यते यत्तापिनीयोप-
रमंतेयोगिन इत्यनया श्रीरामनाम्नस्तद्वाच्यस्यचपरब्रह्मणः

सर्वोत्कृष्टत्वे नावतारित्वं सूचितं यच्चरघुकुलेखिलंरातीत्या-
द्याभिः तस्यगौणत्वं तेनतद्वाच्यस्यावतारत्वं सूचितं तदेवभग-
वान्वाल्मीकिरपि नामकरणात्पूर्वं राममित्युच्चार्य तस्यानादि-
त्वेन मुख्यत्वात् तद्वाच्यस्यावतारित्वं नामकरण समयेपित
द्वेवोच्चार्य्य तस्य सादित्वेन तद्वाच्यस्यावतारत्वं चसूचित
वान् नामनामिनोस्तादात्म्य स्वीकारादिति यच्चेदं सूचितं
बालकांडे तस्यद्वैविध्यं तदेवोत्तरकांडे स्फुटीकृतं ततस्त्वमसि-
दुर्धर्षस्तस्माद्भावात्सनातनादित्यादिना तत्रापि चिन्मयस्याद्वि-
तीयस्येत्यस्यां श्रुतस्य ततस्त्वमसि दुर्धर्षस्तस्माद्भावा-
त्सनातनादित्ये तदुपबृंहणभूतं रूपस्थानां देवतानामि-
त्यादेः महार्णवेशयानोऽप्सुत्वित्यादिक मुपबृंहणं कल्पितस्य
शरीरस्येत्यस्यास्तु रावणस्य वधाकांक्षीमानुषेषु मनोदधाः
इतीदमुपबृंहणमितिविवेकः तस्मात्स्वयमवतारिणः स तएव
श्रीरामस्याजहत्स्वा कृत्यादेरेवतारःतेनयत्रतत्रतदवतारत्वोक्तात्र
पिनकाचिद्धानिःविग्रहांतरनिष्ठतत्कारणात्वस्यात्रोपनिषद्यश्रवणा
दनुपपत्तेश्चतदेवंयत्तूरमंतेयोगिनइत्यनयासूचितंश्रीरामस्यसर्वाव
तारित्वंतच्चिन्मयस्याद्वितीयस्यब्रह्मणोरूपकल्पनेत्याद्याभिःस्फुटी
कृतं अथरघुकुलेअखिलंरातीत्याद्याभिः सूचितंयत्तस्यावतारत्वं
तदजहत्स्वाकृत्यैवश्रीदशरथगृहाविर्भावत्वं संभावयितुं तस्यो-
पासनोपयोगिनीसेनादिकल्पना मुत्तरार्द्धेनाहकल्पितस्येति
किंचनिराकारंब्रह्मोपाधिवशात्पंचधाभाती तीमंपदंपंचधाक-

ल्पनापृथक्कृते कल्पितस्यशरीरस्येदंवाक्यं नसहते यदिनिरा-
कारमेवब्रह्मपंचधाभासते रज्जुरिवसर्पादिरूपेणेतीदमेवश्रुते
रभिप्रेतंस्यात्तदा राघवशरीरस्यप्यौपाधिकत्वेन कल्पनात्वसा-
मान्यात्द्व्यादि सहस्रांतहस्तवद्विग्रहांतर्गतत्वोपपत्तेः ततःपृथक्के
नश्रुतंतत्परंवाक्यंव्यर्थंस्यात् तस्मात्पंचधाकल्पनातः पृथग्भूतं-
राघवपरं वाक्यमवतारिणोब्रह्मणः साकारत्वंतस्यैवतत्तदव-
सरेतत्तदाकारेणाविर्भावत्वंश्रीदशरथविषये स्वेनरूपेणाविर्भा-
वत्वं चोपपादयति तथाचोक्तकल्पनांतर्गतद्विचतुरादिहस्त
धारित्वस्ययुगपदेकविग्रहनिष्ठत्वानुपपत्तेः पंचधाकल्पनांतर्गत-
द्व्यादि सहस्रांतहस्तवद्विग्रहाणामेकस्यापि विनिगमनाविरहा-
त् मूलकारणाकृत्य निश्चायकत्वात्ब्रह्मणोरूपकल्पना इत्यस्य-
संग्रहवाक्यस्यरमंतेयोगिनोनंतेसत्यानंदेचिदात्मनि इतिरामपदे
नासौपरंब्रह्माभिधीयते इतितत्पूर्वतनश्रुत्यायत्परंब्रह्मरामपदे-
नाभिधीयते तस्यैवरामाख्यस्य चिन्मयस्याद्वितीयस्य ब्रह्मणो-
रूपकल्पने त्येवमेकवाक्यत्वात् रामाख्यब्रह्मणोमूलकारण-
त्वसर्वावतारित्व निश्चायकत्वात् तत्सारूप्यावतारपरत्वेनैवो-
क्तस्य पृथक्त्वाक्यस्यसार्थक्यमुपपद्यते तस्मात्पंचधाकल्पनातः
पृथग्भूत्वा कल्पितस्येतीदंवाक्यं राघवविग्रहस्यावतारिब्रह्म
नित्यविग्रहत्वं सूचयित्वा परस्यब्रह्मणो द्विभुजादिमत्वंज्ञा-
पयतीतिबोध्यं तस्यवाक्यस्यार्थस्त्वीदृशः तस्यचिन्मयेस्मिन्रम-
तेयोगिनचिन्मयस्याद्वितीयस्येतिप्रकृतस्यब्रह्मणः श्रीरामस्य-

यत्कल्पितंलीलयाविष्कृतं अत्ररूपांतरस्याविष्करणत्वानुपपत्तेः
प्राकृतनयनागोचरं यत्स्वात्यंतकृपयातद्गोचरीकृतंशरीरंनराकारंत-
स्यसेनादिकल्पनाशास्त्रविद्भिः कथिता ब्रह्मणाकृतावेत्यन्वयः
कल्पनापदमाविष्करणार्थकं अत्र परस्वरूपस्यस्वाकृत्यैवाविर्भा
वत्वे कल्पितस्यशरीरस्येतिशरीराविष्करणवचनंहस्ताद्यकल्प-
नानुक्तिश्चलिंगंअन्यत्राकृत्यंतरेण तदाविर्भावत्वेतुद्विचत्वारी-
त्यादिकंलिंगं नचतत्रापि रूपस्थानामितीदंस्वाकृत्यैवतस्याविर्-
भावत्वंसूचयतीतिवाच्यंद्विचत्वारित्यादि वचनविरोधात्द्विच-
तुष्षडष्टादीनांहस्तानां एकस्मिन्नित्यविग्रहेयुगपदाविष्करणत्वा
संभवात् क्रमेणतत्तदाविष्करणेतु एकस्यसत्वकालेतदन्यस्या
सत्वप्रसंगात्तत्कुतः एकविग्रहस्ययुगपदनेकरूपत्वासंभवात्
विलक्षणशक्तिमतोयुगपत्पृथक्पृथगनेकरूपधारित्व संभवेपिते-
षामादिविग्रहव्यतिरिक्तानामन्येषांसादिमत्वेनघटादिवदनित्यत्व
प्रसंगादतोरूपस्थानामित्यस्यभामानत्रार्थकत्वोपपत्तेः किंचरूप-
स्थानामितिसमस्तावतार परकल्पना वाक्यमुपक्रम्यब्रह्मणयेवं-
विधेत्युपसंहृत्यचपश्चात्तत्पृथक्त्वेन कल्पितस्यशरीरस्येत्यव-
तारांतरपरंयद्वचनंश्रूयते तदप्यवतारांतरेभ्योऽस्यावतारस्यैव
लक्षण्यंसूचयित्वास्वावतारिसारूप्यमुपपादयति स्फुटयतिहि-
द्विचत्वारिषडष्टादशद्वादशे त्यादिवाक्यं कारणविग्रहादवता-
रांतराणामाकृत्यंतरत्वंद्विचतुर्भुजादिमतांपरस्पर विरुद्धरूपा-
णामेकस्मिन्नित्यविग्रहे युगपत्स्थितेरसंभवात् क्रमशोतत्तद्रूप

धारणेएकस्यसत्वकाले तदन्येषामसत्वप्रसक्तेः सर्वेषामनादित्व
स्वीकारेमूलकारणव्यवनव्याघातात् बहूनांद्वयोर्वामूलकारणत्वा-
नुपपत्तेः सिद्धान्तेतुरूपस्थानामितिपदंरूपेतिष्ठंतीति निरस्तव्या
भानमात्रार्थकं सत्कारण विग्रहे सर्वेषां द्विचतुर्भुजादि मद्वि-
ग्रहाणांभानमात्रत्वं भानस्यचसार्वदिकत्वं सूचयति स्मर्यते
चतथैव मणिर्यथाविभागेननीलपीतादिभिर्युतः रूपभेदमवा-
प्नोतिध्यानभेदात्तथाच्युत इतिरामस्यैवकलांशाद्येअवतारास्स-
वंतिहि कोटिकोटिश्चकार्यार्थैसिंधौवीचीवदैमुने इतिवचनचा य-
थार्थकंतदितिवाच्यंपक्षांतरस्य युगपदक्रमेणवेतिपक्षद्वयेदर्शित
दोषग्रस्तत्वात् तस्मात्तेषांतत्रभान मात्रत्वंमणिर्यथाविभागेनेति
वचनान्मंतव्यंभानस्यचनित्यत्वं सर्वेनित्याः शाश्वताश्चदेहा-
स्तस्यपरात्मनः इतिवचनात् अनयोःस्मृतिवचनयोः स्फुटंविरु-
द्धार्थकत्वेनप्रतीयमानयोरन्यतरस्यप्रमाणत्वेतदन्यतरस्य बाधा
दुक्तरीत्यैवैकवाक्यतोपपत्तेः यद्यपिविशिष्टशक्तित्वेनेश्वरस्य-
सौभरिशरीरवत् युगपतविलक्षण बहुविग्रहधारित्वमप्युपप-
द्यतेतथापिभानमात्रर्थकत्वपक्षेमणोर्दृष्टांतःसुतरामुपपद्यतेदोषा-
नाक्रांतश्चसःपक्षांतरस्तुयुगपत्क्रमेणेत्युक्तदोषद्वयग्रस्तः यदितु-
विशिष्टशक्तिमत्वेनान्यथा कर्त्तुंसमर्थस्य परमेश्वरस्यमृत्योरपिमा-
रकत्वेन तत्परतंत्रत्वाभावात्तद्धृतविग्रहाणामप्यविनाशित्वेननि-
त्यत्वंमन्यते तदापियुगपत्क्रमेणवाधृतानांविग्रहाणांधारकत्वं-
श्रीरामाख्येब्रह्मण्येवपर्यवस्यतिब्रह्मणोरूपकल्पनेत्यादिश्रुतेःपर-

न्तुसर्वेषामनादित्वंसमानं नोपपद्यतेतत्तत्काले तत्तदवतारपर
पुराणवचनविरोधात् लीलाविभूत्याविर्भावपरंतत्तद्वचनमितिचे
त्तदामूलकारणत्ववचनव्याघातः तस्यद्वित्रिनिष्ठत्वानुपपत्तेः
तत्रविनिगमनाविरहात्समेषुसर्वेष्वेकस्यतदनुपपत्तेश्च चिन्मय-
स्याद्वितीयस्यब्रह्मणइत्येकनिष्ठावतारित्व परश्रुतिविरोधाच्च-
कथंचिदपिनोपपद्यते ततविशिष्टशक्तिमतः सर्वमुपपद्यते इति
चेन्नअनुभवयुक्तिसहकृतब्रह्मनिष्ठावतारित्व परश्रुतिविरोधेन-
त्वत्कल्पनायाः अप्रमाणत्वात् तस्मात्श्रुतिस्मृतिबलात्प्रकृतं-
रामपदाभिधेयं ब्रह्मश्रौतद्विभुजादिमत्सर्वावतारिस्वनित्वविग्रहं
रूपांतरेणकल्पयतिभासयतियथादिदीयःस्वस्वरूपंदीपांतरेणभा-
सयतितद्वत्स्वनित्यरूपेणस्वस्था नस्थः सन्विष्णुमत्स्यादिरूपो
भूत्वोपासकानांकार्यार्थिमात्राविर्भवतीत्यर्थः विष्णुत्वमुपजग्मि-
वानित्यादिस्मृतेः तथारूपस्थानांदेवानांपुंस्त्र्यंगास्त्र्यादिकल्पने
त्यत्रापिस्वयंरामाख्यं ब्रह्मविष्ण्वादिरूपंभवति सीतांस्वपत्नीं-
लक्ष्म्यादिरूपेणकल्पयति तांलक्ष्म्यादिरूपांभावयतीत्येतनस्त्रां
गानिचतुर्भुजादिविष्ण्वाद्यंगरूपेणकल्पयतिस्वास्त्राणिशंखादि-
रूपेणकल्पयतीत्येवमुत्तर त्रापियथासंभवमूह्यं ब्रह्मणोरूपक-
ल्पनोपासकानां कार्यार्थ मित्यादिश्रुतिबलात् अस्मिन्पक्षे-
यथाह्यादिप्रदीपेनसर्वदीपप्रबोधनं तथा सर्वावताराणामवता-
रीरघूत्तम इत्यादिवचनंप्रकृत श्रुत्यर्थोपबृंहकत्वेनज्ञेयंकिंचात्र
कथिता इतिश्रुतिबलात्वशिष्ठसंहितादौहनुमदादीनां नित्य-

विभूतावपिस्थितेः स्मरणाच्चवेदार्थज्ञैः शिष्टैर्यस्यभगवद्विग्रह-
स्ययेयादृशांश्चांगवाहनशक्तिसेनादयस्तत्रतत्रकथिता स्तेता-
दृशास्ततः सहस्रगुणाधिकतेजसश्चनित्यविभूतिस्था इत्यनुमे-
याः तथाचात्रश्रीराघवस्य च रुवर्त्तित्वप्रसिद्धतत्पार्षदादीनां पा-
र्षदान्तरेभ्य उत्कृष्टतोपपत्तेः तन्मूलकश्रुतिभिः प्रसिद्ध्यनुरो-
धाच्च नित्यविभूतावपितस्य सर्वभगवद्विग्रहोत्कृष्टतोपपत्त्या
सर्वावतारित्वं तदस्त्राद्युत्कृष्टत्व परपौरुषेय वचसा मपिश्रुति
मूलकत्वेन स्वार्थे प्रमाणत्वं निर्बाधं अवतारिसंबंधिनामपि
तदवतारसंबंधिभ्य उत्कृष्टतोपपत्तेः सर्वाण्यपि सर्वावतारि
रामाख्यब्रह्मस्वरूपायुधादि परत्व परवचनानि यथा श्रुतमबा
धितार्थानि मंतव्यानीति न च ब्रह्मणोरूपकल्पनेति रामाख्य
ब्रह्मनिष्ठं सर्वावतारित्व श्रुतिवत् उपनिषदंतरेपि भगन्नामां
तरवाच्यावतारित्व वाक्यंश्रूयते यद्वाक्यं तदन्यस्याप्य
वतारित्वमुपपादयत्सत्ब्रह्मणोरूपकल्पने त्यादिप्रबलश्रुतिवि-
रोधेनाप्रमाणता मिवगच्छत्सत्स्वप्रमाणत्वोपपत्तये उक्तप्रबल-
श्रुत्यनुरोधिसत्स्वोदरगतावतारित्वपरनारायणादिशब्दस्यरामा-
ख्यब्रह्मपर्यवसायित्वसूचनद्वाराप्रमाणत्वं गच्छेत्किंतुश्रूयते तत्र
तत्रोपनिषदितत्तन्नामकस्यजगत्कारणत्वमात्रं तथाहि गोपालो-
पनिषदि कादापःलात्पृथिवी त्यादिनाश्रीकृष्णाख्यस्य पृथिव्या
द्युत्पत्तिहेतुत्वंतथा मथुरायांस्थितिर्ब्रह्मन्सर्वदामेभविष्यतितस्या-
मधिष्ठितः कृष्णरूपीपूज्यस्त्वयासदेत्यादि नातस्यनारायण-

ख्यावतारत्वमवतारश्रेष्ठत्वं निर्दिष्टंतथानृसिंहतापनीयोपनिष-
द्यप्य नुष्टुभान्नृसिंहमंत्राज्जगदुत्पत्त्याद्युक्तिद्वारानृसिंहस्यजग
त्कारणत्वंदर्शितं अनुष्टुभाद्वीमानिभूतानि जायंतेअनुष्टुभा-
ज्जातानिजीवंतीत्यादिनानच तत्रतस्यावतारित्वंश्रूयते प्रत्युत्
श्रूयते नारायणाख्यक्षीराब्धिशाय्यवतारत्वं ॐ क्षीरोदार्णव-
शायिनंनृकेशरिंयोगिध्येयं परंपदंसामजानीयाद्योजानीते सो-
अमृतत्वंचगच्छतीति तथानारायणोपनिषदि नारायणाद्ब्रह्मा
जायतेनारायणाद्रुद्रोजायते इत्यादिना तथा महोपनिषदितदा
हुरेकोहवैनारायण आसीन्नब्रह्मानेशानोनापोनाग्नीषोमेद्यावा-
पृथिव्यौन नक्षत्राणिनसूर्यसएकाकीनरएवेत्यादिनाचनाराय-
णस्यब्रह्मादिजगल्लयावधित्वेन तत्पर्यंत जगत्कारणत्वंदर्शितं
नत्ववतारित्वंनन्वत्र नारायणस्य ब्रह्मादिलयावधित्वसूचनेन
सृष्ट्यादौतस्माद्ब्रह्माद्युत्पत्त्युपपत्त्या तद्वदवताराणामपितत
उत्पत्तिर्वाच्येतिचेन्न नब्रह्मानेशान इतिब्रह्मादिस्थितिनिषेधव-
त्तेषांनिषेधाश्रवणात् सर्वेषांभगवत्स्वरूपावताराणां तत्वैक्यात्
विष्णुनारायण वासुदेवकृष्णादिशब्दानां पर्यायवाचित्वाच्च
एकोहवैनारायणआसीदिति नारायणपदेनभगवद्विग्रहमात्रस्य
ब्रह्मादिप्रलयावधित्वावगमात् अन्यथा एकोहवैनारायणआ-
सीदितिमहोपनिषच्छ्रुतिवत् ॐ देवाहवैस्वर्गंलोकमायंस्तेरुद्र-
मपृच्छन्कोभवानितिसोऽब्रवीदहमेकः प्रथममासीद्वर्त्तामिचभ-
विष्यामिनान्यः कश्चिन्मत्तोव्यतिरिक्त इत्यथर्वशिरोपनिषदि-

रुद्रस्यप्रलयावधित्व श्रवणादुभयविधश्रुत्योः परस्परंविरोधेना-
प्रमाणयतास्यात् सिद्धान्तेतुनारायणाद्रुद्रोजायतेइतिनारायणज-
त्वेनरुद्रस्यसर्वकारणत्वानुपपत्तेःकारणवाक्यगतरुद्रशब्दस्यसर्व
शाखाप्रत्ययन्यायेनपरमात्मवाचकत्वोपपत्तेः सरुद्रशब्दोपि का-
रणवाक्य गतनारायणशब्दवोधितस्य रामाख्यब्रह्मणः प्रल-
यावधित्वे पर्यायस्यति एकोहवै नारायण आसीदिति देवाहवै
स्वर्गलोकमिति उभयोरुपनिषदोः प्रसिद्धार्थकयोः हवै इति-
पदयोः श्रवणात्तयोरितरोपनिषद इतरानुवादकत्वानुपपत्त्या
द्वयोरप्युपनिषदोः ब्रह्मणोरूपकल्पनेत्यादिनिरनुवादकश्रुत्यनु-
वादकत्वोपपत्तो रितिनकश्चिद्विरोधः वस्तुतस्तुनेमानारायण-
नृसिंहगोपाल रुद्राद्युपनिषदः अवतारित्व विषयकाः नापि
परविभूतिविषयकाः किंतुलीलाविभूति विषयकाः सत्योनारा-
यणरुद्रादिशब्दाभिहितस्य प्रलयावधित्वं बोधयन्त्य स्तस्मा-
द्ब्रह्माद्युत्पत्तिसूचनद्वारा तस्यजगत्कारणत्वेन भजनीयत्वं द्यो-
तयंति ननुएकोहवैपूर्वंनारायणोदेवोयस्मिंल्लोकाओताश्चप्रोताश्च
तस्यहृत्पद्माज्जातोब्जयोनिस्तपयित्वा तस्मैवरंददौ सहांवाचा
ब्जयोनिर्वोऽवताराणां श्रेष्ठोवतारः कोभवतीति गोपालतापनी-
योपनिषदि नारायणस्यावतारित्वं श्रूयते इतिचेत्सत्यं तथापि-
तत्रावतारत्वविषयं बहुवचनं एकांहिरुद्रायजंति द्वितीयांहि
ब्रह्मायजतीत्याद्युक्त रुद्रादिपूज्यमथुरावनस्थ द्वादशमूर्त्तिपरं
तन्मध्ये कृष्णावतारस्यश्रेष्ठत्वद्योतकं च भवति वोऽवताराणां

मध्ये श्रेष्ठोवतारकोभवति यंस्मृत्वामुक्तःअस्मात्संसारादुच्चरं-
तीति ब्रह्मप्रश्नवाक्येतदवतारमध्यगतश्रेष्ठावतारःमूर्तंमोक्षहे-
तुत्वश्रवणात् तदुत्तरभूतेनारायणवाक्येपि तांहियेयजंतिते-
मृत्युंतरंतिमुक्तिं लभंते इत्यादिनातासुद्वादशसुतन्मुर्तिषुमध्ये-
भूमिस्थत्वे नोकस्यैकस्यकृष्णस्यैवयाजकानांमुक्तिप्राप्तिवचनेन
पूर्वावतारेषुकृष्णावतारस्य श्रेष्ठत्वद्योतनाच्च तत्रमत्स्यकूर्मादि
नामाश्रवणाच्चशास्त्रांतरेमत्स्यादिभक्तानां मोक्षाश्रवणाच्च नम
पादिसाधारणेनमुक्तिप्रदत्वेनहेतुनामत्स्यादिभ्यः श्रीकृष्णश्रे-
ष्ठ्योतकत्वं तयोःप्रश्नःतदुत्तरवाक्योरुपपद्यतेकिंतुमथुरावनस्थ
रुद्रादिपूज्यैकादशमूर्त्तिभ्यः एवमथवा गोपालोहमजोनित्यः
प्रद्युम्नोहंसनातन इत्याद्युक्तेषुनारायणावतारेषुप्रद्युम्नादिभ्यो-
गोपालस्यश्रेष्ठत्वद्योतकंभवतुप्रद्युम्नादीनांप्रत्येकंगुणद्वयदत्वेन-
मुक्त्यर्थत्वस्यत्वानुपपत्तेस्तदश्रवणाच्चतन्नाभि श्रीकृष्णस्याव-
तारश्रेष्ठत्वज्ञापनायास्यवाक्यस्यप्रवृत्तेः श्रीकृष्ण निष्ठावतार
श्रेष्ठत्वविधायक मिदंवाक्यं ननारायण स्यावतारित्व-
विधायकमुभयविधाने विधेयभेदापत्तेः तर्ह्यर्थसिद्ध-
तदवतारित्वमितिचेन्न एकोहवैपूर्वं नारायणोदेव इति
प्रसिद्धार्थकहवै पदाभ्यामस्यावाक्यस्यावाक्यांतरप्रसिद्धा-
र्थानुवादकत्वोपपत्तेः नारायणोपनिषदि महोपनिषदि बृहन्ना-
रायणोपनि च नारायणा परावतारित्ववचनाश्रुतेश्च यदितुना-
रायणस्यावतारित्वं श्रुत्यभिप्रेतंस्यात् तदातिसृषूपनिषत्सुमध्ये

कस्यामपिस्वोपनिषदिनारायणस्यावतारित्वमुक्तंस्यात् यदितु-
गोपालतापनीय वाक्यबलेनतदवतारित्वंस्थाप्यते तदातस्य-
हृत्पद्माज्जातोऽब्जयोनिरिति तन्नाभिजपद्मत्वेन तत्पद्मजातब्रह्म-
त्वेन च लिंगेन लोकत्रयांतत्वपोतत्वलिंगेन च गोपालतापनी-
य नारायणावतारित्व परवाक्यस्य क्षीराब्धिशायिपरत्वोपपत्तेः
ॐ क्षीरार्णवशायिनं नृकेशरिणामिति नृसिंहोपनिषदिस्फुटं
तस्य क्षीराब्धिशायित्व श्रुतेश्च पुराणेपि जगृहेपौरुषं रूपं भग-
वान्महदादिभिः सम्भूतं षोडशकलमादौलोकसि सृक्षया
यस्यांभसिशयानस्य योगनिद्रामुपेयुषः नाभिहृदाम्बुजादासी
द्ब्रह्मालोकपितामहः यस्यावयव संस्थानैः कल्पितोलोक
विस्तरः एतन्नानावताराणां निधानं बीजमव्यय मित्यत्रय
स्यावयव संस्थानैरिति जलाशाय्य वयवेषु लोकोत्व
त्पोतत्व स्मरणात्तन्नाभि हृदाम्बुजात्स्फुटं ब्रह्मोत्पत्तिस्म-
रणाच्च वेदपुराणवाक्ययोरेकार्थ्यावगत्यातद्गतनारायणश-
ब्दस्य क्षीराब्धिशायिपरत्वनिश्चयात् आपोनाराइतिप्रोक्ता आपो
वैनरसूनवः अयनंतस्यताः पूर्वंतेननारायणंस्मृत इतितदर्थक-
नारायणशब्दनिरुक्तिपरस्मृतेश्च एषनारायणःसाक्षात्क्षीराब्धि
निकेतनः नागपर्यंकमुत्सृज्यहागतोमथुरांपुरी मितितथैवस्मर-
णाच्चावतारिनारायणस्यक्षीराब्धिशायित्वनिश्चयात्क्षीराब्धि
शायिनस्तु जगृहेपौरूषरुपमादावितिहरिप्रथमावतारत्वोक्त्या-
मुख्यावतारित्वानुपपत्तेः तन्निष्ठावतारित्ववचनस्य नृसिंहादि

निष्ठप्रातीतिक बुद्धिनिरासार्थकत्वेनान्यथासिद्धेर्नेतत्रत्यमवतारित्ववचनं तत्रार्थेमुख्यमित्यवधेयं किंच गोपालोपनिषद्वाक्यस्य ब्रह्मणोरूपकल्पने त्यादिवाक्यानुसारेण नेतव्याच्चतत्कुतः तत्रहवैइत्याभ्यांप्रसिद्धानुवादकत्वेनतस्यावतारि ब्रह्मानुवादकत्वोपपत्तेः नचतस्यप्रसिद्धानुवादकत्वेपिनारायणोपनिषद्वाक्यश्रुतनारायणानुवादकत्वं स्यादिति वाच्यं तस्यापि क्षीराब्धिशायित्वेनपरस्यामुख्यावतारित्वानुपपत्तेः ननुनारायणोपनिषदि च क्षीराब्धिशायिलिंगंनोपलभ्यते इतिचेन्न नारायणाद्ब्रह्माजायते इतितस्माद्ब्रह्मोत्पत्ते रेवतत्क्षीराब्धिशायित्वलिंगत्वावगमात् पुनः अनुवादकवाक्य दृष्टस्यक्षीराब्धिशायिलिंगस्य तस्य हृत्पद्माज्जातोब्जयोनिरित्यादेरनुवाद्य वाक्यस्थनारायणलिंगत्वोपपत्ते श्चकुतः वाक्यद्वय प्रतिपाद्ययो नारायणयोः शब्दतोर्थतश्चैकत्वावगमान्नारादुपनिषत्प्रतिपाद्यस्य नारायणस्य कारण वाक्यगतस्योक्तरीया क्षीराब्धिशायित्वोपपत्तेः क्षीराब्धिशायिनस्तुहरिप्रथमावतारत्वस्मृत्यामुख्यावतारित्वानुपपत्तेः ब्रह्मनारायणयोरेकस्यैवमुख्यावतारित्वोपपत्तेश्च ब्रह्मपरवाक्यस्यद्वयादि सहस्रान्त हस्तवदशेषावतारि विषयकत्वेन प्रबलात् नारायण परवाक्यस्य गोपालतापनीयदृष्टस्य नृसिंहतापनीय दृष्टस्य च तदन्यत्र दृष्टस्य वामतस्यान्यशेषावतारविषयकत्वेनतदल्पविषयत्वेनदुर्बलत्वात्तद्वाक्यदृष्टयोः श्री कृष्णनृसिंहयोरवतारांतरोपलक्षकत्व-

स्वीकारेपि तस्य तस्य नारायणपरवाक्यस्य तदुर्वलत्वोपपत्तेः दुर्वलस्यतु स्वप्रवलवाक्य विरोधेनाप्रमाण्यं प्राप्तस्यैवप्रवला-नुरोधेनैवप्रमाणत्वोपपत्तेः पुनः नारायण परवाक्येह वै इति प्रसिद्धार्थकपदश्रवणेन तस्यकस्य चिदनुवादकत्वावगमात् ब्रह्मपरवाक्ये तादृशपदाश्रुत्यातस्यतदनुपपत्तेश्च गोपालताप-नीय नारायण परवाक्यस्य तस्य नारायणोपनिषद्बृहन्ना-रायणोपनिषच्छ्रुतनारायणानुवादकत्व स्वीकारेपिन नारायण स्यावतारित्वमुपपद्यते अवतारित्वस्यद्विष्ठत्वानुपपत्तेरुक्तरी-त्यानारायणपरवाक्यस्यब्रह्मपर वाक्यतोदुर्वलत्वाच्चकारणवा-क्यस्यविशेष्यस्य ब्रह्मशब्दस्य नारायणादिपदविशेषणत्वा नुपपत्तेश्च परिशेषात्कारण वाक्यस्थ नारायणशब्दस्यैव ब्रह्मपरत्वोपपत्यापि नारायणसहस्रनाम सदृशस्यप्रणवकारण-स्यरामशब्दस्य विरोधेन तस्यनारायणशब्दस्य ब्रह्ममुख्यवाच-कत्वानुपपत्तेश्च श्रीरामतापनीयोपनिषदिप्रणवकारणरामशब्दा-भिहितस्यब्रह्मणः सर्वावतारित्वप्रसिद्धेः सर्वास्वप्युपनिषत्सु-तस्यैवसर्वावतारित्वोपपत्तेश्च सर्वशाखाप्रत्ययन्यायेन सर्वे-ष्विशकलोपनिषत्कारणपरवाक्यगताःनारायणादयः शब्दाः रामाख्येसर्वावतारिणिब्रह्मणिपर्यवस्यतस्यैवसर्वत्रसर्वावतारि-त्वंद्योतयंतीत्यवगम्यते नन्वेवंचेत्तर्हि पुराणादौनारायणस्य-राघवकारणत्वोक्तेः सर्वोत्कृष्ट रामशब्दस्य सर्वकारणवाचक त्वयोग्याच्च तादृशोरामशब्दोपि सर्वशाखाप्रत्ययन्यायेन नारा-

यणो पर्यवस्य तस्यैव सर्वोत्कृष्टत्वमुपपादयतीतिवाच्यमिति चेन्न पौराणिक विवादे वैदिकस्य सर्वशाखाप्रत्यय न्यायस्य प्रवृत्यनुपपत्तेः वैदिक विवादेतु सर्वोत्कृष्टकारण वाक्यगते रामाख्येपरेब्रह्मण्येवसर्वेषां कारणवाक्यगतानां विशेषशब्दानां सर्वशाखाप्रत्यय न्यायेन पर्य्यवसानत्वोपपत्तेश्च पौराणिक नारायण कारणत्वस्यान्यथा सिद्धसामान्यभूतपशु शब्दस्य विशेषभूतछागशब्द वाच्ये पर्यवसानत्व दर्शनेन सामान्य शब्दानामेव सर्वेषां स्वसमानविशेषशब्दवाच्ये पर्यवसानत्व योग्यात्तथा मूलकारणत्वस्य द्विनिष्ठ त्वानुपपत्त्या तत्पराणामपि विशेषशब्दानां कारण वाक्य गतानां स्वोत्कृष्टशब्दानुरोधेनसर्वशाखाप्रत्ययन्यायात तद्वाच्ये पर्यवसानत्वयोग्यत्वे सति सर्वोत्कृष्टत्वेन श्रुतस्यविशेष शब्दस्य कारणत्वेन श्रुतेपि स्वनिकृष्ट शब्दवाच्ये पर्यवसानत्वायोग्यात् तदश्रवणाच्चातः सर्वोत्कृष्टस्य रामशब्दस्य स्ववाच्याभेद दृष्ट्यातत्कार्यभूत नारायणादिं वाचकत्वोपपत्तावपि मुख्ययावृत्त्या नारायणादि शब्दानुरोधेनवातस्य तद्वाचकत्वानुपपत्तेः अन्यथा नारायणादि शब्दनिष्ठक्षीराब्धिशय्यादिमुख्यवाचकत्व वाधेन रामशब्दस्यैवतन्मुख्यवाचकत्वोपपत्तेः रामनाम्नैवजगत्कारणत्वेनोक्तानां क्षीरार्णवशय्यादीनां ख्यातित्वोपपत्त्या नारायणादिशब्दानां तद्वाचकत्व निरवकाशत्वापपत्तेः ननुस्यात्तर्हि नारायणाकारणत्वापर वचन विरोधेन रामनामपरत्व-

स्यान्यथासिद्धिर्यया निर्बाधं नारायणस्य कारणत्वमुपपद्येतेति चेन्न भगवन्नाममाहात्म्येऽर्थवादत्वानुपपत्त्या तदन्यथासिद्धे-र्दुर्वचनत्वात् ननु तथापि वाचकानां मध्ये रामनाम्नः वा-च्यानां मध्ये नारायणस्य सर्वकारणत्वमस्तु वेद पुराणादिषु तथा श्रवणादिति चेन्नैतदप्युपपद्यते भगवन्नामनामिनोस्ता-दात्म्यभाव श्रुतिभिरुभयोरुत्कृष्टत्वस्यापकृष्टत्वस्य वा समान त्वोपपत्तेः ततस्तु मूलकारणत्वस्य द्विनिष्ठत्वानुपपत्त्या राम-नारायण शब्दवाच्ययोरुभयोर्मूलकारणत्वानुपपत्तेः रामनाम महिम्न्यर्थवादत्व वचनाभावेन तदन्यथासिद्धेर्दुरुक्तितया तत्सर्वोत्कृष्टत्वस्य निर्बाधात्तद्विरोधेन तदपकृष्ट नारायणादि शब्दवाच्यस्य तद्वाच्य कारणत्वानुपपत्त्या नारायणादि कार-णत्वस्यैवान्यथा सिद्ध्युपपत्तेस्तदपि कथमिति चेत्कारणवाक्य-गतनारायणशब्दस्यतत्रत्यैः जगदोतत्वप्रोतत्वाज्वयोनित्वादि भिःप्रदर्शितक्षीरार्णवशायिलिंगैः पूर्वोक्तरीत्या क्षीराब्धिशायि परत्वोपपत्तेः क्षीराब्धिशायिनस्तु हरिप्रथमावतारत्वोक्त्या मुख्यावतारित्वानुपपत्तेरसकृदुक्तत्वात् विष्णावाद्यवतारित्वस्य श्रुतिविरोधेन तत्प्रकरणपूर्वापरवचनविरोधेचान्यथासिद्धेर्दर्शि-तत्वाच्च श्रीरामनामतद्वाच्ययोः सर्वोत्कृष्टताया समानत्वश्रवणा त्तदेकमुख्यावतारित्वोपपत्तेश्च श्रूयतेचतयोः सर्वोत्कृष्ट्यं समानं रमंतेयोगिनोऽनंतेसत्यानंदेचिदात्मनि इतिरामपदेनासौपरंब्रह्म

१—नारायणस्यकारणत्वस्य ।

भिद्रीयते चिन्मयस्याद्वितीयस्य निष्कलस्याशरीरिणः उपासकानां कार्यार्थं ब्रह्मणो रूपकल्पना ॐ यो वै श्रीरामचन्द्रः स भगवान्यस्प-रंब्रह्म यो ब्रह्माविष्णुरीश्वरः ये मत्स्यकूर्माद्याः यो ब्रह्मांडस्यांतर्बहि-र्व्याप्तोतीत्यादि नामिषद्वे नामपक्षे तु ब्रह्मादीनां वाचकोयं स्वभू-र्ज्योतिर्मयोऽनंतरूपी स्वेनैव भासते जीवत्वेन दमोयस्य सृष्टिस्थि-ति लयस्य च कारणत्वेन चिच्छक्त्यारजः सत्वतमोगुणो सर्व-वाच्यस्य वाचकः इत्योमितीति च एतदेवोपास्यमिति ज्ञेयमिति च एतत्तारकं ब्रह्मणो नित्यमधीते सपानानंतरति श्रीरामस्य मनुंका-श्यांजजाप वृषभध्वजः इत्यादिकं तथैव स्मर्यते रमच श्रीरामस्य-कलांशाद्वै अवताराभवंतिहि कोटिकोटिश्च कार्यार्थे सिंधौवी-चीव वैमुने इति अस्मत्प्रसादसुमुखः कलपाकलेश इति कलाव-तीर्णौ युवयोर्दिदृक्षुणा इत्युक्तानां कलानामीशः कलेश इति नै-तद्यशो रघुपतेः सुरयांचयात्तलीलातनोर्ह्यधिकसाम्यविमुक्तधा-म्न इति नाम पक्षे नामिपक्षे तु सहस्रनामतातुल्यं राम नाम वरा-नने विष्णोर्नाम्नां सहस्राणां तुल्य एष महामनुः अनंता भगवन्मं-त्रा नानेन तु समाकृताः विष्णोरेकैकनामैव सर्ववेदाधिकं मतं तादृङ्नामसहस्रैस्तु रामनाम सममतं जपतः सर्ववेदांश्च सर्वमं-त्रांश्च पार्वति तस्मात्कोटिगुणं पुण्यं रामनाम्नैव लभ्यते नाराय-णादिनामानि कीर्तितानि बहून्यपि आत्मा तेषां च सर्वेषां रामनाम-प्रकाशक इत्यादि तदेवमत्र वाच्यवाचकयोः सर्वोत्कृष्ट्यसमा-नस्य श्रवणात् रामनाम्नो महिम्नः भगवन्नामांतरेभ्यः सहस्र-

गुणाधिक्यश्रवणात्तद्बाधकाऽभावाच्चतद्वाच्यस्यश्रुतंस्मृतं च-
सर्वावतारित्वं निर्बाधमुपपद्यतेतन्नामांतराणांतुभगवन्नामांत-
रेभ्यस्तदाधि क्यानुक्तेस्तत्तद्वाच्यानां विश्वादीनांयच्छ्रूयतेस्म-
र्यतेवावतारित्वं तस्यरामनाम महात्म्यविरोधेनतत्तदतारविष-
यक मनुष्यत्वमत्स्यत्वनृसिंहत्वादिबुद्धिनिरासार्थकत्वेनान्यथा
सिद्धिर्द्रष्टव्यागोपालतापनीयोपनिषदि श्रुतस्यकृष्णावतारिणो
नारायणस्यनाम्नः स्वावतारभूतकृष्णनाम्नोन्यूनत्वानुपपत्तेस्त
द्विरोधेनश्रीकृष्णनाम्नि सहस्रनामसमत्वविधायकब्रह्मवैवर्त्ता-
दिवचनानामप्रमाण्यं पूर्वमेवदर्शितमितिननामांतर वाच्यस्या-
वतारित्वमुपपद्यते ननुविष्णुनारायणाद्यवतारित्वस्यान्यथासिद्धि
वत्तुल्ययुक्त्या श्रीरामपरावतारित्ववचनमप्यन्यथासिद्धेदितिचे-
न्न श्रीरामस्यसर्वथारघुकुलानुकूलमानुषाचारकारित्वात् आ-
त्मानंमानुषंमन्ये रामंदशरथात्मजमितिस्वविषयक मानुषत्वो-
क्त्यास्वेश्वरत्वाच्छादिकत्वाच्चशास्त्रकाराणांतत्प्राप्तमानुषत्व बुद्धि
निवृत्तये तदीश्वरत्व बोधकविष्णुनारायणाद्यवतारत्व विधाय-
कवचनानां जज्ञेविष्णुः सनातनः रामोनारायणः साक्षादि-
त्यादि नामवश्यंवक्त व्यत्वाच्च तन्निष्ठावतारित्वावलंबेन
विष्ण्वादि गतानिष्ट बुद्धिनिवृत्त्यनुपपत्तेः कुतइतिचेत् विष्णा-
वादीनामीश्वरत्व प्रसिद्ध्यातत्रमानुषत्वादि बुद्धेरप्राप्तत्वात्
अप्राप्तस्य निषेधायोग्याच्च तन्निरासार्थकत्वेन श्रीरामनिष्ठाव
तारित्व वचनस्यान्यथा सिद्ध्यानुपपत्तेः नापित्वकारणाभेद

दृष्ट्यातद्विषयकमवतारित्व वचनंप्रवृत्त मितिवाच्यं भगवद्परिमितिनामाधिकनामधेयस्य श्रीरामस्य स्वनामापकृष्टनाम वाच्यावतारत्वानुपपत्तेः नापिकारणवाक्यगत ब्रह्मशब्दाभिधेयः कश्चिदन्यस्तत्परत्वेन ब्रह्मणोरूपकल्पनेत्याद्याश्रुतिः संभावनीयेत्याशंकनीयं सर्वासांश्रीरामोपनिषच्छ्रुतीनां श्रीरामपरत्वमुद्दिश्यप्रवृत्तेः शास्त्रतात्पर्यनिर्णायकैरुपक्रमोपसंहाराभ्यासादि लिंगैरतत्रत्यब्रह्मशब्दस्य श्रीरामपरत्वनिश्चयाच्च तस्मादनुवाद कान्यथा सिद्ध्यादि दोषानाक्रांतास्वोपनिषदि पठिता द्वयादिसहस्रांत हस्तवज्रगवद्विग्रहाणां श्रीरामावतारत्ववोधिकेयं श्रुति रपि श्रीरामस्यसर्वोत्कृष्टत्व विधाने विजयते इति चिंतनीयं सुमतिभिः तदेवं परोपनिषच्छ्रुतस्य नारायणावतारित्व वचनस्योक्तरीत्यान्यथा सिद्ध्युपपत्तेः स्वस्वोपनिषत्सुरामाख्यब्रह्मव्यतिरिक्तस्यावतारित्वा श्रवणात्तदुपवृंहणभूतेतिहास पुराणादिषु श्रुतमपितदन्य विषयकमवतारित्व वचनंनमुख्य वृत्त्योपपद्यते यतोऽतस्तद्वेदमूलकत्वेना प्रमाणमिति वक्तव्येपिवेदार्थज्ञ प्रणीतत्वेनांगीकृत्यापि अन्यथानेतव्यं तथाच कानिचित्कृष्णादि विषयकान्यवतारित्व वचनानि योधत्तेसर्वभूतानामभवायोशतीस्तनू रित्यादीनि तत्कारणभेद दृष्ट्या तत्रप्रयुज्यमानानि तत्रतत्र स्वच्युत्यादनार्थकानि कानिचित् विष्णुनारायण विषयकावतारित्व वचनानि मत्स्यकूर्मवराह नृसिंह रामकृष्णाद्यवतारत्व वादीनिसंतियानि तानितत्रतत्र-

प्रातीतिक प्राकृतमत्स्यत्व कूर्मत्ववराहत्व नृसिंहत्वमनुष्यत्वादि बुद्धिनिरासार्थकत्वेन सार्थकतयान्यथा सिद्धानि नेमेमत्स्यादयः प्राकृताः किंतु विष्णवाद्यवतारत्वेन परमेश्वराइत्येवं इत्थंहि जज्ञे विष्णुः सनातनः रामोनारायणः साक्षादित्याद्युक्तस्य विष्णवादिकारणत्वस्य तत्तादुपनिषत्सुतथाऽश्रुतस्यावेद मूलकत्वे नान्यथा सिद्धयुपपत्तेः स्वोपनिषत्प्रतिपादितं श्रीरामाख्य स्य-ब्रह्मणः सर्वावतारित्वंतात्सत्किं निश्चित्य सएवयस्मिन् कस्मिंश्चिद्विग्रहेस्वयं वासाक्षत्सर्वैः सर्वदोपासनीयस्तस्यैकस्यै-वोपासनया तत्समस्तावतारोपासनासिद्धेः तन्मंत्रैकजपेनैवाशेष भगवन्मंत्र जपोपपत्तेश्चेत्येतदर्थं तन्मंत्रस्यसर्ववाचकत्वप्रका-शयति ब्रह्मादीनां वाचकोयमितिस्फुटयामासायार्थं भगवान गिरिजापतिः जप्तःसर्ववेदाश्चसर्वमंत्राश्च पार्वति तस्मात्कोटि गुणंपुण्यंराम नाम्नैवलभ्यत इति तद्वन्मंत्राश्चवेदाश्चरकारेषु व्यवस्थिताः इतिचएतदर्थमेवोत्तर तापनीयेप्यस्यमंत्रस्योपास-नापरवाक्ये एवकारेणमंत्रांतरोपासनानां व्यवच्छेत्स्यति एत-देवोपास्यमिति ज्ञेय मितिचेति संक्षेपः १० ननू पासनंनस्वरूपोपासनामात्रेण सिध्यति किंतुमंत्रानुष्ठाने ना-पीत्याशंक्यबहुस्वरूपोपासनानुपत्तिवत्बहुमंत्रानुष्ठानानुपपत्ति-मप्याशंक्य समस्तोपास्यकारणो कोपासनयातद्विज्ञानेन च समस्तकार्यस्वरूपोपासना विज्ञानवत अस्यकारणवाचकस्यत-त्कार्यमात्रवाचकत्वो पपत्तेरस्यैकस्यैवजपेनविज्ञानेच्च सर्वमंत्रा

ज्ञसात्विज्ञाताश्चतत्तन् मंत्रवाच्याउपासिताश्चस्यु रित्येतदर्थं श्रीराममंत्रस्यसर्ववाचकत्वंवदन्तज्जपंविधत्ते ब्रह्मादीनांवाचकोयमिति

ब्रह्मादीनांवाचकोयं मंत्रोन्वर्थादिसंज्ञकः
जप्तव्यो मंत्रिणानैनंविनादेवः प्रसीदति। ११।

अयंवक्ष्यमाणः षडक्षरोमंत्रः अन्वर्थादिसंज्ञकः इत्यन्वयः वाचकतया सर्वानर्थान्वाच्यान् अनुगताआदिः सनातनभूतासर्वार्थानुगत्वेपि सर्ववाच्यवाचकत्वेन तन्नामांतर कारणत्वोपपत्त्यासर्वश्रेष्ठारामेतिसंज्ञायस्मिन्सोऽन्वर्थादि संज्ञकः "शेषाद्विभाषेतिवहुब्रीहौकः" प्रत्ययः यद्वाअनुगताः सर्वे ब्रह्मादयोऽर्थायस्यां सान्वर्था अन्वर्था चासावादि संज्ञाचयस्मिन्मंत्रे सअन्वर्थादिसंज्ञकः सर्वशब्दवाच्यवाचकत्वश्रुतेः सर्वेषांवीजमक्षयमिति सर्वशब्दवीजत्वस्मृतेश्च तदशेषशब्दकारणत्वावगत्यामृच्छब्दस्यघटादीनामपि वाचकत्ववत्तस्यस्वकार्यभूतशब्दवाच्या नामपिवाचकत्वोपपत्तेः समस्तवेदतन्मंत्रलयोत्पत्तिस्थानरेफविवरण भूतानन्तभगवन्नामसमप्रणवकारणरामनाम विवरणभूतत्वात्स्वस्याप्यनंत भगवन्मंत्राधिकत्वस्मृत्या सर्वमंत्रकारणत्वोपपत्तेः सर्वकारणभूतरामाख्यब्रह्मवाचकत्वश्रुतेश्चायंमंत्रः सर्वश्रेष्ठत्वेनसर्वैरुपास्यो ज्ञेयश्चेति तथैववक्ष्यति एतदेवोपास्यमितिज्ञेयमितिच श्रीरामनाम्नोस्वस्या

कारणकत्वेन। नादित्वं मंत्रांतराप्रकाश्यत्वेन तत्प्रकाशकत्वमनं
तरूपित्वेनसर्वकारणत्वंच स्वभूर्ज्योतिर्मयोऽनंतरूपी स्वेनैवभा
सते इत्यत्रश्रूयते रेफारुढामूर्तयस्युः शक्तयस्तिस्रएवचेत्य त्रतस्य
सर्ववाच्याधारत्वंचतेनरामनाम्नो सर्वशब्दानां तत्तद्वाच्यानां-
चोत्पत्तिलयस्थानत्वेन ब्रह्मरूपत्वमवलोक्यश्रुतिःस्वकंठतोपि
रामपदाद्वाराणांब्रह्मरूपत्वं वक्ष्यति ब्रह्मात्मकाः सच्चिदानंदा-
ख्याइत्युपासितव्यमिति स्मृतंचपुलहसंहितायां तस्यसर्व-
कारणत्वं रकाराज्जायते ब्रह्मारकाराज्जायतेहरिः रकाज्जायते
शम्भुः रकारात्सर्वशक्तयः आदावंते तथा मध्येरकारेषुव्यव-
स्थितं विश्वं चराचरं सर्वमवकाशेननित्यशः यथैववटवीजस्थः
प्राकृतश्चमहाद्रुमः तथैव सर्व वेदाहि रकारेषुव्यवस्थिताः
यथा करंडेरत्नानि गुप्तान्यज्ञैर्नदृश्यते तद्वन्मंत्राश्चवेदाश्च
रकारेषुव्यवस्थिताः इत्यादिनातथैवपुराणेष्वपिश्रूयते मुख्यत्वा-
द्विश्ववीजत्वाच्चारकत्वान्महेश्वर त्वदंशैः स्वीकृतंरामचास्मा-
भिर्नामतेत्रिभिःभार्गवोयंपुराभूत्वा स्वीचक्रेनामतेविधि विष्णु-
र्दाशरथि भूत्वास्वीकरोत्यधुनाविभो संकर्षणस्ततश्चाहं स्वीक-
रिष्यामिशाश्वतं एकमेवत्रिधायातंसृष्टिस्थित्यंतहेतवे इति
स्कंदपुराणे श्रीरामंप्रतिशिववचनं पुराणांतरेपि विश्वरूपस्यते
राम विश्वेशब्दाहिवाचकाः तथापि रामनामेदं विश्वेषांवीज-
मक्षयमिति तत्रषडक्षरस्यसर्वार्थानुगतत्वंस्फुटयति ब्रह्मादीनां
वाचकोयमिति ब्रह्मादीनां वाचकः अन्वर्थादिसंज्ञकःइत्यनयोः

परस्परंहेतु हेतुमद्भावोपिबोध्यः अत्रब्रह्मपदंनचतुर्मुखपरंआदि-
पदेनतच्छ्रेष्ठस्यसंग्रहत्वायोग्येनतस्य श्रीरामवाचकत्वानुपपत्ते
ब्रह्मादीनामपि वाचक इत्यनुपादानाच्च किंतुपरब्रह्मपरं इति
रा:पदेनासौपरंब्रह्माभिधीयते इतितस्यपरतत्व वाचकत्वोपक्रमात्
आदिपदंतुरूपस्थानां देवतानां पुंस्त्र्यंगादि कल्पनेत्यादि श्रुत्यु-
क्तानां द्विचतुः षष्ठीदशद्वादश षोडशादि सहस्रांत हस्त-
वर्त्तिशंखचक्राद्यस्त्रोपेतानां विष्णुनारायण वासुदेवनृसिंह
कृष्णादि सहस्रशीर्ष पुरुषांतानां भगवत्स्वरूपाणां तथा ब्रह्मा
दे: संग्रहार्थं तथाच परस्यब्रह्मणः सर्वेषांतदवताराणां च ब्रह्म
रुद्रादिदेवतानां चयेवाचकास्तेषा मर्थस्य प्रकाशकत्वेन षड-
क्षरस्यतद्वाचकैर्विष्णुनारायण वासुदेव नृसिंह कृष्णादि
शब्दैस्तथालौकिक वैदिक शब्दैश्च साम्यंयौगपद्येनोपप-
न्नतरं तथाचोक्तं पद्मपुराणे लौकिकाःवैदिकाःशब्दायेके-
चित्संतिपार्वति नामानिरामचन्द्रस्यसहस्रंतेषुचाधिकं तादृङ्ना-
मसहस्रेस्तु रामनामसमंमतंविष्णोरेकैक नामैवसर्ववेदाधिकंमतं
तादृङ्नामसहस्रैस्तुरामनामसमंमतमिति सहस्रनामतातुल्यं
रामनामवरानने इति चहारीतस्मृतावपि विष्णोर्नाम्नां सहस्रा-
णांतुल्यएषमहामनुः अनंताभगवन्मंत्रानानेनतुसमाकृता इति
तच्च तस्ययुगपत्तत्साम्य वचनमन्यथाऽनुपपद्यमानं सर्वेषां-
मंत्राणां तथासर्ववेदानांचपाठात्यत्फलं सततत्फलंकृतषडक्षर-
पाठाद्भवतीत्यर्थतः सूचयति तदप्युक्तंतत्रैव जपतः सर्ववेदांश्च

सर्वमंत्राश्चपार्वति तस्मात्कोटिगुणंपुण्यं रामनाम्नैवलभ्यतइति अत्ररामनाम्नः सकृत्पाठोविवक्षितः अन्यथाभगवन्मंत्रांतरस्यापिबहुपाठात् सर्ववेदसर्वमंत्रपाठलब्ध फलप्रदत्वमुपपद्यते आवृत्याएकस्यापिमंत्रस्य बहुमंत्रतुल्यत्वोपपत्तेः तच्चपुराण-श्रुततस्याशेषभगवन्मंत्रसाम्यं लौकिक वैदिक शब्दाधिक्यंच तत्तत्पाठफलप्रदत्वंच अन्यथानुपपद्यमानं तस्यसर्वमंत्र सर्ववेद सर्वकारणत्वमुपपाद्यार्थतः सर्वमंत्र सर्वशब्दवाच्य वाचकत्वे-पर्यवस्यति तस्यसर्वकारणत्वं स्वभूर्ज्योतिर्मयोनंतरूपीति रेफा-रूढामूर्त्तयस्युरिति च श्रुतिभ्यांविश्वरूपस्यतेरामविश्वेशब्दा-हिवाचकाः तथापिरामनामेदं विश्वेषांबीजमक्षयमिति स्मृत्या चावगम्यते तस्यसर्ववाचकत्वमपिश्रुतिराह ब्रह्मादीनां वाच-कोयमिति तथा चात्रोपनिषदिमंत्रस्यसर्वपदार्थवाचकत्वंश्रूयते सर्वमंत्रसाम्यं सर्वमंत्रजपफलप्रदत्वंत्वर्थाल्लभ्यते पुराणादौ-तुतस्य सर्वमंत्रसाम्यं सर्ववेद जपफलप्रदत्वं च स्फुटं श्रूयते सर्ववाच्य वाचकत्वं त्वर्थाल्लभ्यतइति वेदवाक्य पुराणादि वाक्ययोरेकार्थबोधकत्वेन मूलतदुपबृंहणरूपत्व निश्चया-त्तदुक्तार्थस्य सप्रमाणत्वेन निर्बाधात प्रदर्शितवाक्यानां स्वार्थ बोधने प्रमाणांतर निर्पेक्षत्व मप्युपपन्नतरं तस्मात्सर्वमंत्रजप-फलप्रदस्यास्य सर्वमंत्राधिक्योक्ति सूचित सर्वकारणत्वेन सर्ववाच्यवाचकत्वोपपत्तेः सर्ववाच्यस्य वाचक इत्यग्रेतथैव श्रवणाच्च षडक्षरस्यैवोपासनेन सर्वेऽवताराः ब्रह्मादयश्चाप्यु-

पासिताभवेयुरित्यतः सर्वैरप्युपासकैरयमेव मंत्रराज उपासित-
व्य इतिस्फुटीकरिष्यत्युत्तरतापनीये एतदेवोपास्यमितिज्ञेयमिति
चैषाश्रुतिः अथवारमंतेयोगिन इत्यत्रश्रीरामनाम्नः सच्चिदानंद
परब्रह्मवाचकत्वश्रुतेरतस्तत्स्वरूपवाचकत्वेन मुख्यतोपपत्तेर्मृच्छ-
ब्दस्य घटादीनामपि वाचकत्ववत् तत्स्वरूपावताराणामपि-
वाचकत्व मुपपद्यते तथातस्य सच्चिदानंद पदार्थवाचकत्वात्तु
सच्चिदानंदरूपाणां सर्वेषां भगवत्स्वरूपावताराणामपि वाच-
कत्वं विज्ञाप्यात्रतस्यब्रह्मादीना मपिवाचकत्व ज्ञापनयोक्तं
ब्रह्मादीनां वाचकोयमिति अत्रब्रह्मादीनामित्यस्यानंतरमपेक्षि
तापिशव्दस्यानुक्तिः छंदोभंगभियाइति द्रष्टव्यं यद्यप्यस्यमंत्र-
स्यसामान्यतः सर्ववाचकत्वमात्रमुक्तं नतुतेषां न्यूनाधिक भावो
वोधित स्तथापिरेफारूढ़ामूर्त्तयस्युरित्यत्र ब्रह्मादि वाचकानाम
कारादीनां परब्रह्मवाचकरेफाश्रितत्व श्रवणात् ब्रह्मादीनां पर-
ब्रह्माश्रितत्वं वोधयन्नेवतत्तद्वाचको नतुतेषांतत्तुल्यत्वबोधयन्
अन्यथाब्रह्मरुद्रयोर्वक्ष्यमाणंतारकाश्रयणंनोपपत्स्यति नचमुख्य
त्वाद्विश्व वीजत्वात्तारकत्वान् महेश्वरेत्यादि वाक्यमप्युपप-
त्स्यते एवं मंत्रराजस्योत्कर्षतां निर्दिश्य तस्यजपंविधत्ते जप्तव्य
इति अतोमंत्रिणागुरुतो गृहीतमंत्रेणायमवश्यं जप्तव्यइत्य
पूर्वविधिः विहितस्यास्य जपस्य विपत्तेवाधकदर्शनेनावश्यक-
र्त्तव्यतांद्रढ़यतिनैनं विनेति एनंमंत्रराजजपं विनादेवोद्योत-
नात्मको रामोनप्रसीदति नस्वात्मानंदर्शयति अथवानतुसर्वेषां

जीवानां स्वस्व प्रारब्धकर्मानतिक्रमेणैव सुखदुःखादि प्राप्ति
र्भवतीतिशिष्टाः वदन्त्यतः किंमंत्रजपेनेत्याशंक्यकृष्यादि
कोलौकिको व्यापारो वैदिकश्च यज्ञाद्यनुष्ठान विधान मन्यथा
नुपपद्यमानं प्रारब्धकर्मभ्योपि पुरुषकारस्य प्रबलत्वमुपपाद-
यती त्यभिप्रायेण विपक्षेबाधक प्रदर्शनेन पुरुषकारस्यावश्यक-
र्त्तव्यतां द्रढयनर्थात्प्रारब्धकर्मातिक्रमेण मंत्रजपरूपपुरुषस्य-
कारस्य श्रीरामप्रसन्नरूपं फलंज्ञापयतिजप्तव्य इतिनैनंविनेति
यत्तुक्वचित्संहितायांनारायणमंत्रजपेनाहंत्वः प्रसीदामीतिवच-
नंश्रूयतेतस्यतत्ररुच्युत्यादकत्व मात्रेणसार्थक्यंबोध्यं मंत्रात-
रेषुतस्योत्कृष्टत्वबोधनमात्रेण वाग्रन्यथानैनंविनादेवःप्रसी-
दतीति श्रुतिविरोधेनतस्याप्रामाण्यतास्यात् अथविहितस्य
मंत्रजपस्यमंत्रार्थानुसंधान पूर्वकत्वात्मंत्रार्थमुपदिशतिक्रियेति।

क्रियाकर्मेज्य कर्तृणामर्थं मंत्रोवदत्यथ।
मननात्त्राणनान्मंत्रःसर्ववाच्यस्यवाचकः॥१२

क्रियामनोव्यापाररूपा मच्छरीरीरामः एवस्वप्राप्तेरूपाय-
इत्यनुसंधान लक्षणंकर्मचतुर्थी बोध्यंभगवत्कैंकर्यलक्षणं
ईज्यःपूज्यः कर्त्ताउक्तक्रियाश्रियः ईज्यत्वप्रतियोगित्वात्तदारा-
धकः तत्कैंकर्यकारित्वेनतच्छेषभूतः मकारवाच्योजीवः एतेषा-
मर्थंप्रयोजनमभिधेयंवामंत्रोवदति अर्थोभिधेयवस्तु प्रयोजन-
निवृत्तिष्विति कोषकारः क्रियाकर्मादीनांप्रत्येकस्यार्थस्यमन-

माद्यतुत्राणमं तस्मान्मंत्रउच्यतइत्यन्वयः तत्रक्रियायाउक्त-
लक्षणाया अर्थस्यप्रयोजनस्यमननात् चिंतनातस्वप्राप्तेरुपायः
रामइत्यनुसंधानस्य किंफलंभवतीति विचारणादित्यर्थः एवं-
कर्मादिपक्षे पियोऽयं उपायांतरत्यागपूर्वकं भगवदेकोपायतया-
दृढास्थितिर्भवति उपायांतरसंत्यागोनमः शब्दोहिशंततीति
पंचरात्रकर्त्तृस्मरणात् कर्मणोर्थस्यप्रयोजनस्यतदभिधेयस्यवा-
मननात् अर्थकामादौदेवतांतरपूजनादौचपुरुषार्थत्वबुद्धिनिरा-
सपूर्वकं एकत्रासर्वविधिभगवत्कैंकर्ये पुरुषार्थत्वबुद्धिरुत्पद्यते
तदपिस्मृतंतेनैव चतुर्थीदीयतेचात्रतादर्थ्येकमलोद्भव अभ्ये-
तितेनमामेवसंत्यज्यान्यत्प्रयोजनमिति इज्यपदार्थस्यमनना-
त्स्वस्मिन्भगवदेकशेषत्व बुद्धिदार्ढ्यकृतदेवतांतरे शेषत्व
बुद्धिनिरासेनतच्छेषत्वबुद्धिनिरासः कर्तृपदार्थस्यमननात्स्व-
स्मिन्स्वातंत्र्यबुद्धिविरहपूर्वकं सार्वादिकभगवदेकाराधनतत्प-
रत्वबुद्धिरुत्पद्यते एतदुक्तंभवति क्रियाकर्मेज्यकर्तृणामर्थस्यश्री-
रामएवममोपायः तत्कैंकर्यमेवमम कर्त्तव्यंसएवममाराध्यःशेषी-
अहंचतदाराधकः शेषःइत्येवंभूतस्यसमन्वितस्य मननात्चिं-
तनात् उपायांतरे कर्त्तव्यांतरेचतथात्वबुद्धिनिरासः देवतांतरे
इज्यत्वबुद्धिनिरासेनस्वशेषित्वबुद्धिविरहः स्वस्मिंश्चस्वातंत्र्य-
बुद्धिर्देवतांतरशेषत्व बुद्धिविरहपूर्वकंभगवदेक शेषत्वबुद्धिश्च
दृढाभवति ततस्तुअनन्योपायत्वेनान्य प्रयोजनत्वेनान्यशेषत्वे-
नचसर्वथास्वैकनिष्ठंतज्ज्ञानिशिरोमणिं सर्वथात्रायते श्रीरामःइति

मननंगुरूपदेशानंतरं मंत्रार्थस्यानुचिंतनं तस्मात्त्राणनमुपास-
कस्य संसारतो रक्षणं तत्कारणान्मंत्रउच्यत इत्यर्थः अन्यथा
त्राणानादित्येवं ब्रूयात् यद्यपि तदर्थानुचिन्तनं विनैवभगव-
न्नामोच्चारण मात्रेणाजामीलादीनां रक्षणं श्रूयते तथापि
त्राणानादित्ये तन्मात्रोक्तौ मन्त्रानुच्चार कस्यापि त्राणनं
प्राप्तं विशेषानुक्तेः तद्वारणाय मननादित्युक्तं उपलक्षणं
चैतन्मन्त्रोच्चारणस्यापि मननादुच्चारणाद्देत्यर्थः अन्यथा
रामेतिद्व्यक्षरोमन्त्रोमरणे यस्तु संस्मरेत् नरो न लिप्यतेपापैः
पद्मपत्रमिवांभसा प्राणप्रयान समयेस्तु नामसकृत्स्मरेत्
सभित्त्वामंडलंभानोः परंपदमवाप्नुयात् द्विजोवा राक्षसोवा-
पियापीवाधार्मिकोपिवा रामरामेतियोवक्ति समुक्तोनात्रसंशयः
इत्यादि वाक्यनांचव्याकोपः स्यात् नच नाममंत्रयोर्भेदाशं-
कातयोर्बीजतद्विवरण रूपेणैक्यात् नापिनाम्न्यर्थवाद आशंक
नीयः तत्रविधि निषेधाश्रवणात्किंतर्हि विधिनिषेधाश्रवणेसति
श्रुतेचपदार्थमहत्वेविधिःकल्पनीयः विधेयवस्तुस्तूयते इतिन्या-
यात् मंत्रप्रकरणे तुस्फुटंविधिः श्रूयते जप्तव्योमंत्रिणेति
तत्रैवं सतियद्यपियोमंत्रार्थानु चिंतनपरः यश्चतदुच्चारणमात्र-
परस्तावुभौप्रतिमंत्रस्य रक्षकत्वं प्राप्तं तथापिमंत्रार्थानुसंधान
परस्य देहात्मबुद्धिविरहपूर्वकं स्वस्य भगवच्छेषत्वेन तत्पार
तंत्र्य निश्चयात् भगवदितरशेषत्वेन मद्रक्षणं मच्छेष्यवश्यं
करिष्यतीत्युपायांतरत्यागात् देहसंबंधिषुबंधुत्वबुद्धि विरहेण

परमात्मनि सर्वथा निरुपाधिक बंधुत्वबुद्धिदार्ढ्यात्तद्विषयधी-
चापल्यविरह पूर्वकं सकलविधभगवत्कैंकर्यैक भोग्यत्वधिया
सर्वकालतत्स्मरणाच्च श्रीरामोऽस्मिन्मुक्तिमेलेत्वं सा तत्र उक्तहेतूनां
श्रीरामानुग्रहादि किंतु देहावसाने तस्यापि सा भाव्या सर्वधर्मोभि-
ता विष्णोर्नाममात्रैकजल्पकाः सुखेन यां गतिं यान्ति न तां सर्वेऽपि धा-
र्मिकाः रामरामेति यो वक्ति स मुक्तो नात्र संशयः रामरामेति
जना ये जपंति च सर्वदा तेषां मुक्तिश्च भुक्तिश्च भविष्यति न
संशयः यं यं वापि स्मरन्भावं त्यजत्यंते कलेवरं तं तमेवैति कौंतेय
सदा तद्भावभावितः प्राणप्रयानसमये यस्तु नाम सकृत्स्मरेत्
स भित्वा मंडलं भानोः परं पदमवाप्नुयादि त्यादि प्रमाण सद्भा-
वादित्युभयत्र विशेषः अथ नामनन पदं न तदुच्चारणस्योपलक्षणं
क्रियाद्यर्थस्योच्चारण संभवात्तदुच्चारणस्य तु जप्तव्यो मंत्रिणो-
तिपूर्ववाक्ये नैवलाभात्तथा चोपासकेन तदर्थचिंतनपूर्वकं
मंत्रो जप्तव्य इति मंत्रार्थानु संधानपरस्य देहादौ एवात्म त्वादि
बुद्ध्यभावेन विषयेषु वैराग्यात्प्रतिदिनं मंत्रजपादौ रुच्याधि-
क्येन देहावसानसमयेऽप्यवश्यं तत्स्मरणाभाव्यात्तत्रैव जन्मनि-
निःसंदेहा मुक्तिः इतरस्य तु स्वरूपज्ञानाभावेन देहाद्यासक्त्या-
विषयचापल्याद वश्यं मंत्रजपशैथिल्ये न देहावसान समये
मंत्रोच्चारणावश्यकत्वसंदेहात्तस्मिन् जन्मनि मुक्तौ संदेहो जन्मां-
तरे तु तस्यापि सा भविष्यति श्रुताचिंत्यमहत्व भगवन्नामप्रभा-
वादित्यवधेयं इदानीं षडक्षरस्य मंत्रांतरेभ्य उत्कृष्टत्वं स्फुटयति

सर्ववाच्यस्य वाचक इतिसर्ववाचीतिच्छेदः तथाचराजपुरुष
वाक्यवत्तत्शब्दतो ब्रह्मादि वाचीसन्नप्यर्थतोऽयचिन्मयेऽस्मि
न्नित्युक्तस्यवाचको मृच्छब्दवत् इतिस्फुटं ब्रह्मादीनां श्रीराम-
शेषत्वबोधकत्वात्तादात्म्येन परब्रह्मवाचकत्वा च्चायंमंत्रः सर्व-
श्रेष्ठइत्यर्थः अथवा सर्ववाच्यस्येतिपदं विश्वरूपस्यतेरामविश्वे-
शब्दा हिवाचकाः तथापिरामनामेदंविश्वेषां बीजमक्षय
मितिस्मृतेः सर्वेषांनाम्नां रामनाम कार्यत्वेनकार्याणां कारणा-
नुगामितयास्वकारण वाच्यवाच्यकत्वोपपत्तेः सर्वशब्दवाच्य-
स्यापि श्रीरामस्यायंवाचकः इतिवाचकांतरेभ्योऽस्यपार्थक्यो-
क्त्यामुख्यत्वंनिर्दिष्टं यत्तदेवस्मृत्वोक्तं विश्वेषांबीजमक्षयमिति
अथवास्वरूपतोविश्वरूपत्वस्मृतेः तन्नाम्नश्चविश्वशब्दबीजत्वा
क्षयत्वस्मृतेश्च श्रीरामस्यचिद चिच्छरीरित्वेन तत्तद्रूपतोपपत्तेः
सर्वावतारित्वेनचसर्वावताररूपत्वोपपत्तेश्च विश्वरूपत्वं तथा
तन्नाम्नः साधारण्येन विश्वशब्द जीवत्वस्मृतेः सर्ववेद सर्व-
मंत्र जपफलप्रदत्वोक्तेश्च सर्वशब्दकारणभूतप्रणवकारणत्व-
श्रुते श्चाशेषाणां भगवन्नाम्नामपिकारणत्वं चोपपद्यते तथा
च शरीर वाचकस्यशरीरिणिपर्यवसानत्ववत् चिद चिद्वाच-
कानां सर्वेशरीरिणि श्रीरामेपर्यवसानत्वात्तस्य चिद चिद्वा-
चकवाच्यत्वोपपत्तेः सर्वेषामवताराणामवतार्याकृति विशेषत्वे-
नतत्तद्वाचका नामपितत्तद्वाराऽवतारीवाचक त्वोपपत्ते श्चैत्ये-
वमुपपन्नसर्वशब्दवाच्यत्वस्य श्रीरामस्यवाचकोमंत्रः सर्वशब्द

बीजत्वात्सच्चिदानन्दपदार्थवाचकत्वेन स्ववाच्यतादात्म्यगतत्वा-च्च वाचकांतरेभ्यो ऽस्यष्टथगुक्तेश्च सर्वमंत्रश्रेष्ठइत्यर्थः यद्य-पिभगवत्स्वरूपा वतारेष्व न्यतरस्यापिचिदचिच्छरीरत्वेन तत्त-द्वाचक वाच्यत्वं भगवत्स्वरूपाणां तत्वत ऐक्यात्तत्तद्वाचक वाच्यत्वं चोपपद्यते तथापितन्नाम्नः भगवन्नामांतर कारणत्वं-विशेषतः प्रणवकारणत्वं तत्रापिश्रीरामनामकारणत्वं न श्रूयते न वास्मर्यते इतिनतस्यसर्ववाच्य वाचकत्वमभिधीयते तस्यभगवन्नामांतरादि कारणत्वानुपपत्तेः अन्यथा सर्वेषांभग-वत्स्वरूपाणां चिदचिदं तर्यामित्वोपपत्यासर्व शब्दवाच्यत्वो-पपत्त्या तन्नाम्नांसर्व वाच्यवाचकत्वोपपत्तेःसर्ववाच्यवाचक-इतिविशेषोक्तेः सामान्यत्वापत्त्यावैयर्थ्यापत्तेः एवमेकेनमंत्रार्थं सामान्यतः सूचयित्वा अथयंत्रस्यापूज्यदेवशरीरत्वसूचनेन वाह्यपूजोपयोगियंत्रंश्रीरामशरीरत्वेना वश्यंपूजनीयमित्याह-सोभयस्येति ।

सोभयस्यास्यदेवस्याविग्रहो यंत्रकल्पना ।
विनायंत्रेणचेत्पूजादेवतानप्रसीदतीति ॥ १२

इति प्रथमोपनिषत् ।

यंत्रकल्पना कल्प्यमानंयंत्रं वक्ष्यमाणयंत्रस्य देवस्य श्रीरामस्यविग्रहः शरीरमेवकीदृशस्य सोभयस्यउभयेनवाच्येन-ब्रह्मादिना वाचकेनमंत्रराजेनविशिष्टस्ये त्यर्थःननुसायुधाद्युपे-

तत्रपूज्येत्रपूजास्तुकिंयंत्रेणेत्यतआह विनायंत्रेणेति चेत्यंत्रेण विनापूजातदादेवता नप्रसीदति न स्वात्मानं दर्शयतीत्यर्थः अत्रसमपदानुपादानात्देवदेवतयोः पदयोरुपादानाच्च सर्वदेवतायंत्राणां तत्तद्देवशरीरत्वं तत्तद्यंत्रपूजनं विनातत्तच्छरीरपूजनयापिकापिदेवतान प्रसीदतीति ज्ञापितंभवति दृश्यतेतत्र शास्त्रेषुतत्तद्देवतामंत्रपुरश्चरणे तत्तदेवतायंत्रसहित मेवतत्तद्देवतापूजनेविधानं इतिशब्दः प्रथमोपनिषत्समाप्त्यर्थः ।

इतिप्रथमोपनिषत् १

द्वितीयोपनिषदारभ्यचतुर्थोपनिषत्समाप्त्यंतंव्यासेन वक्ष्यमाणयोर्मंत्रार्थयंत्रयोः प्रथमोपनिषदिसमासेन निर्देशइत्यतोमंत्रार्थे विषयकवाक्यसंदर्भमध्येकथंयंत्रविषयक वाक्यपाठ इति नाशंकनीयं अथपूर्वनिर्दिष्टयोः श्रीरामतन्मंत्रयोः सर्वकारणत्वं स्पष्टयितुं रामाभिन्नस्य वह्निबीजस्यार्थं वदन् बीजस्यस्वतः सिद्धत्वेन कारणत्वं प्रणवस्य तत्कार्यत्वनिर्देशेन तस्याशेषवेदमंत्रकारणत्वं च सूचयन् ततः सद्वारकं सृष्ट्यादिकं दर्शयति स्वभूरिति ।

स्वभूर्ज्योतिर्मयोनंतरूपीस्वेनैवभासते ।
जीवत्वेनेदमोयस्यसृष्टिस्थितिलयस्यच ॥ १४
कारणत्वेनचिच्छक्त्यारजःसत्वतमोगुणैः ।

स्व भूः स्वतः सिद्धः अकारणक इत्यर्थः अनेन श्रीरामतन्मंत्रयोरन्यकार्यत्व व्युदासःतेन बहूनां मूलकारणत्वासंभवेनतयोः सर्वकारणत्वमर्थं सिद्धं ज्योतिर्मयः प्रकाशमय इति तस्य स्वभिन्न प्रकाशकत्वमर्थंसिद्धं अनंतरूपीति अनंतअपरिछिन्नंद्विभुजादिमद्रूपंविद्यते यस्यसतथोक्तः भावुकानां विभिन्न देशस्थानांयुगपत्स्व स्वहृदयेआविर्भावात् विश्वव्यापी राघवोयस्तदानीमंतर्दधे इतिराघवस्यैव विश्वव्यापित्वश्रुतेश्च अथवाअनंतानि अपरिमितानि रूपाणि विद्यंते यस्यसतथोक्तः नीलपीतादिपुष्प संनिधानेन नीलपीतादि रूपेणदृश्यमानवैदूर्यमणिरिवायमपि विलक्षणशक्तिमान्तत्तदुपासकभावना रूपेण तत्तद्रूपेणदृश्यतइत्यर्थः चिन्मयस्य द्वितीयस्य ब्रह्मणोरूपकल्पनेति श्रुतेः योवैमत्स्य कूर्माद्यावतारा इत्यादि वक्ष्यमाणचरम मंत्रेभ्यश्च मत्स्य कूर्मवाराहादि रूपधारिणः मच्युतमिति सनत्कुमारस्मरणाच्च महार्णवेशयानोप्सुमांत्वं पूर्वमजीजनः रक्षांविधास्यन्भूतानां विष्णुत्वमुपजग्मिवान् एकशृंगवराहस्त्व मित्यादि महर्षिस्मरणाच्च तद्वाचकस्यानंतरूपित्वंतुरेफारूढामूर्त्तयस्युःइत्योमितितियद्भूतंयच्चभवत्भव्यं च तत्सर्वमोंकार एवेत्यादिश्रुतयः स्फुटयिष्यंति रकाराज्जायते ब्रह्मावीजे यथास्थितोवृक्षः यथाकमण्डेस्थानि आद्यांतेतथामध्ये रकारे सुव्यवस्थितं विश्वंचराचरंसर्वं मत्प्रकाशेन नित्यशः इत्यादिपुलह संहितावचनेभ्यश्चावगम्यते

नन्वेकरूपधारिणामपि सौभाग्यादीनां कारणान्तरं श्रूयते ज्योति रूपस्यापि सूर्यादेर्भासकांतरं श्रूयते इत्याशंक्य प्रथमाशंकास्वभूरित्यनेननिरस्तामत्वाद्वितीयांनिरस्यतिस्वेनैव-भासतेइतिनतस्यप्रकाशकांतरमस्तीतिकृत्वात्बहूनांस्वप्रकाशक-त्वानुपपत्ते स्तस्यसर्वप्रकाशकत्वमर्थसिद्धंएतदेवाभिप्रेत्योक्तंना-रायणादिनामानि कीर्तितानिबहून्यपि आत्मातेषांतुसर्वेषां राम नाम प्रकाशकः इत्यादिएवंतस्यस्वतः सिद्धत्वं स्वप्रकाशत्वंचो-क्त्वात द्व्यतिरिक्तस्यसर्वस्यतत्कार्यत्वं तत्प्रकाश्यत्वं चाहजी-वत्वेनेति यस्यपरमात्मनः श्रीरामस्य जीवत्वेन ॐ ॐ कार प्रभवंइदंकृत्स्नं जगद्भासते इति पूर्वक्रिययैवसंबंधमंत्रपद्मेतु एवंतस्यस्वतः सिद्धत्वंस्वप्रकाशत्वं चप्रदर्श्यकैमुत्यन्यायेनतस्य-सर्ववेदसर्वमंत्र प्रकाशकत्वज्ञापनाय सर्ववेदमंत्रकारणस्यप्रण-वस्य तत्प्रकाश्यत्वमाह जीवत्वेनेदमोंयस्येतिथस्यवह्निबीजस्य-जीवत्वेनस्फोटकत्वेनेदं सर्ववेद सर्वमंत्रात्मकं ॐ काराक्षरं भासते वह्निबीजमेव वर्णविश्लेषादिकारणांतरमोंकार रूपत्व-मापद्यतद्रूपेणभासते नतुवस्तुतः तद्भिन्न ॐ कारोस्तीत्यर्थः इत्योमितीत्युत्तर तापिनीयश्रुतेः रामनाम्नः समुत्पन्नः प्रणवो मोक्षदायक इत्यादिस्मरणाच्चइदानींततः सद्वारकं सृष्ट्यादि-कमाहसृष्टीतिरजः सत्वतमोगुणैर्विशिष्टयाचिच्छक्त्यासृष्टिस्थि-तिलयस्यकारणत्वेन रामोवतिष्ठत इतिक्रियापदमध्याहृत्यान्व-यः भासतइत्यनयैववासंबंधः वाक्यपद्मेतु यथैववटबीजस्थ

इतिवीजस्य चराचरात्मकस्यजगतोलयस्थानत्व श्रवणात् रेफा-
रूढामूर्त्तायस्युरित्यत्रच स्वस्वशक्तिसंहितानां ब्रह्मादीनांजग-
त्कारणानां रेफाश्रितत्वश्रवणाच्च आदावंतेतथामध्येरकारेसु-
व्यवस्थितं विश्वंचराचरं सर्वमवकाशेननित्यशः रकाराज्जाय-
तेब्रह्मेति तथैवस्मरणाच्च रजःसत्वतमोगुणैर्विशिष्टयाचिच्छ-
क्त्याब्रह्मादिरूपया सृष्टिस्थितिलयस्यकारणत्वेन रेफात्मकरत-
त्प्रकृतिकोवामंत्रो ऽवतिष्ठतेभासतेवेत्येवंयोजनीयं ननु
विचित्रस्यजगतः सृष्टत्वंपालनत्वं चैकस्यविग्रहवतः संभवतु-
कुलालादीनां घटशरावादेः सृष्टत्वमिवराज्ञोविविधरूपायाप्रजा-
या रक्षणमिवनतुलयस्थानत्वं तस्यसावयवत्वेनाल्पपरिमाण-
वतोसंभवति विविधत्वेनवहुत्वेनच वहुपरिमाणवतस्तस्याधा-
रत्वासंभवादित्याशंक्यविलक्षणशक्त्यादिमत्वेनाघटितघटना-
पटीयसीश्वरे तत्रनकिमप्यसंभाव्यं तःसृष्टयंतर्गताल्पपरिमाण-
वत्यपि महत्परिमाणवत स्थितिश्रवादिति समादधत् श्रीराम-
स्यतद्वाच्कस्यवन्हिवीजस्यचजगत्कारणत्वंस्फुटयति यथैवेति

यथैववटवीजस्थः प्राकृश्च महाद्रुमः ॥१५॥
तथैवरामवीजस्थं जगदेतच्चराचरं ।
रेफारूढामूर्त्तयस्युःशक्त्यास्तिस्र एवचेति १६॥

इति

यथैवप्राकृतो महाद्रुमः वहुफलशाखापत्रादिमान् वृक्षोवट

बीजस्थः तथैवै तच्चराचरं जगत्रामबीजस्थं रामरूपंबीजं रामा
भिन्नंबीजं शांतस्थं मित्यर्थः चकारो अश्वत्थादीनां स्वस्व
बीजस्थ त्वदृष्टांतानांसमुच्चयार्थः रामाभिन्नं राबीजं जगदु-
पादानं जगदाधारमिति फलितोऽर्थः तदेवं श्रीरामस्य
जगत्सृष्ट्यादि कारणत्वं दर्शितं तथा चात्रयथा कस्मिंश्चि-
त्क्षेत्रे आवृयति सिंचति कृतंति चायमस्य क्षेत्रस्य स्वामीत्यपरे-
णानि श्रीयते तथैव जगत्सृष्टत्वाद्विव्यापारैरयं जगच्छेषीति
निश्चेतव्यत्वेन जगत्परमात्मनो शेषशेषीभावसंबंधलाभा त्कृ-
त्स्नं चराचरं जगत् श्रीरामस्यैव शेषभूतं नान्यस्य स्वस्यवेति
बीजस्यफलितोऽर्थः ननुनान्यस्य शेषभूतमिति निषेधो नोप-
पद्यते ब्रह्मादीनामपि जगत्कारणत्व श्रवणेन तेषामविशेषि
कोटिप्रविष्टत्वा दित्याशंक्य प्रणवस्यवन्हि बीजकार्यत्वदा-
दर्शाय तस्यहेवाप्रणवस्यया पूर्वामात्रा पृथिव्यकारः सऋ-
ग्भिः ऋग्वेदोब्रह्मावसवो गायत्रीगार्हपत्यः सासाम्नः प्रथमः
पादोभवति द्वितीयांतरिक्षसउकारः सयजुर्भियजुर्वेदो विष्णु
रुद्रास्त्रिष्टुब्दक्षिणाग्निः साम्नो द्वितीपादोभवति तृतीयाद्यौ
समकारः ससामभिः सामवेदोरुद्राआदित्या जगत्याहवनीयः
ससाम्नः तृतीयपादोभवतियावसाने अस्य चतुर्थ्यर्धमात्रा
ससोमलोकः ॐकारः साथर्वणैर्मंत्रैरथर्ववेदः संवर्तकोग्निर्म-
रुतोविराडेकऋषिर्भासती सासाम्नश्चतुर्थः पादोभवतीति
नृसिंहतापिनीपाद्यासूपनिषत्सु प्रणवावयव भूताकारा यद्दर

वाच्यत्वेन श्रुतेषुवहुषुमुख्य भूतानां ब्रह्मादीना मन्त्ररेफाश्रिता कारादिवाच्यत्त्वोके रतेषां रेफवाच्य श्रीरामाश्रितत्वोपपत्ते रुपनिषदंतरेषुनृसिंह तापिनीयादिष्वकारादिवाच्यत्वेनदृष्टानांपृथिवी ऋग्वेदादीनामत्रकैमुत्यन्यायेनरे फाश्रितत्वोपपत्तेः परमात्मनोब्रह्माद्युत्पत्ति श्रवणाच्चेतेषां तदाज्ञाकारित्वाच्चते पितच्छेषत्वकोटिप्रविष्टा अतोजगत्कारणत्व श्रवणमात्रेणतेषांशेषित्वंनोपपद्यते इतिसमाधत्तेरेफारुढेतिरेफोरवर्णस्तमारुढा तदुपश्लिष्टावृक्षारुढा वानरावृत्ताश्रितायथातथैवरेफारुढत्वेन तदाश्रिताः मूर्त्तयोब्रह्म विष्णुरुद्ररूपावर्णास्तिस्र अकारद्वयंमकारश्चेति समुदितावीजंस्युर्वीजमित्यध्याहर्तव्यमिति केचित्तन्नोपपद्यतेकुतः रेफारुढेषुरेफाश्रितेषुमूर्त्तिपदवाच्येष्वकाराकारमकारेष्वेववीजत्वापत्तेः रामवीजस्थमित्येतावतैववीजस्वरूपवोधाच्च वन्हिवीजस्यविद्वत्प्रसिद्धत्वाच्च वीजावयवाकारादिवाच्यब्रह्मादि जगच्छेषित्वप्राप्तिप्रतिषेधार्थत्वेनरेफारुढाइत्यस्याः श्रुतेःप्रवृत्युपपत्तेश्च यद्यपिरामवीजस्थमितिसामान्यतउक्तस्यरेफारुढेतिविशेषोक्तिःवीजस्वरूपदर्शनार्थेति वचनमप्युपपद्यते तथापिवीजनिष्ठजगत्कारणत्ववोधकस्यतस्य सामान्यवचनस्यसाविशेषोक्ति वीजावयवाकारादिवाच्यानांब्रह्मादीनां जगत्स्रष्टत्वादिकमवलंव्यापितेषां वहुत्वेन तद्वारत्वशेषित्वानुपपत्त्या त्तेषांमपिरेफाश्रितत्वदर्शनेन रेफावाच्यस्यैकस्यैव ब्रह्मादीनांमप्याश्रयत्ववोधनेन तन्निरुपाधिक-

शेषित्वज्ञापनायसुतरामुपपद्यतेबीजस्वरूपदर्शनार्थत्वेतुरेफारूढ़ा-
मूर्त्तयःस्युःशक्तयस्तिस्रएवचेत्यस्या रेफअकारोमकारश्चवीजं-
स्युः समन्विताइतीदृशःपाठःस्यात् नतुतत्रमूर्त्तिपदपाठः शक्ति-
पदपाठश्चस्या दतस्तस्यावीजस्वरूपबोधनार्थकत्वस्वीकरणां-
नवरं तत्रमूर्त्तिपदग्रहणस्यवैयर्थ्यात् त्रिशक्तिपदग्रहणस्यचा-
त्यंतस्यवैयर्थ्यात् सीतारामौतन्मयावत्रपूज्यावित्यत्रत्येनतच्छब्दे-
नपूर्वपरामृष्टसंपूर्णवीजस्य श्रीरामवाचकत्वोक्तेः रेफारूढाइत्यत्र
केवलरेफस्यश्रीरामपरत्वोक्तेः तदारूढानामकारादीनां ब्रह्मादि
परत्वोक्तेश्च परस्परंविरोधापत्तेश्चवीजविवर्णभूतमंत्रशेषावय-
वस्यनमसः वीजस्थमकार विवरणस्यजीववाचित्वबोध-
कोत्तरश्रुतिविरोधा च्चमंत्रार्थप्रकरणविरोधाच्च मंत्रा-
र्थप्रकरणेवीज प्रत्यक्षरवाच्यानां स्वरूपज्ञानस्य तेषांशेष-
शेषिज्ञानस्यचापेक्षितत्वान्नोपपद्यते त्वदुक्तं किन्त्वस्मदुक्तमेव-
तत्रोक्तदोषानापत्तेः ननुतवपक्षोपिदुष्टः कुतएतस्यनाम्नः पर-
मात्मपरत्वबोधकवाक्यविरोधित्वात् इतिचेन्न अकारेब्रह्मस
साम्न प्रथमपादोभवतीतिनृसिंहोपनिषदि अकाराक्षर सम्भूतो-
सौमित्रिर्विश्वभावनः ॐ मित्येतदक्षरंसर्वमिति रामतापिनी-
योपनिषदि ॐमित्येकाक्षरंब्रह्मेतिभगवद्गीतायाश्चप्रणवावयवा
कारादीनामनेकार्थकत्वश्रवणवत् रामनामावयवानामप्यने
कार्थवाचकत्वश्रवणात्सर्वरूपिणोब्रह्मणः सर्वशब्दवाच्यत्वेपि
मुख्यभूतस्यतस्य सर्ववाच्यस्यवाचक इत्यत्रसर्वशब्दकारण

रामनाममुख्यवाच्यत्वश्रवणात् सर्वाक्षरकारणरामनामाक्षराणां सर्वार्थवाचकत्वेपि मुख्ययावृत्त्यासच्चिदानंदात्मकसम्पूर्ण पदार्थवाचकत्वेनतेषांसम्पूर्णपरब्रह्मवाचकत्वोपपत्तेश्चतत्रैवंसति यत्रनामात्रयत्रभूताकारमकारौ सदानंदवाचकौ रकारश्चिद्वा-चकःतत्रत्रयाणामपिरामनामाक्षराणां सच्चिदानंदब्रह्मपरत्वात् कृत्स्नस्यनाम्नःब्रह्मपरत्वंउपास्यत्वंज्ञेयत्वंच श्रूयते रमंतेयोगिन इति ब्रह्मात्मकासच्चिदानंदाख्याइत्युपासितव्यंतदेवोपास्यंज्ञेय मितचसच्चिदाद्यर्थकत्वेनोपास्यत्वंशेषशेषिसंबंधबोधकत्वेनज्ञेय-त्वंच स्मर्यतेच चिद्वाचकोरकारःस्यादिति यत्रतुरेफः ब्रह्मपरः आकारादयःवर्णाब्रह्मादिपराःतत्राश्रयाश्रितत्वसंबंधेन ब्रह्मादी-नांजगत्सृष्टयादिकर्तॄणांतत् सृष्टस्यसर्वस्यजगतश्चरामाख्य परमात्मशेषत्वंज्ञापयंति रेफारूढामूर्त्तयःस्युःशक्तयस्तिस्रएवाचे त्याद्याउपलक्षणंचैतद्रामपदस्यद्विविधार्थवाचकत्वमर्थांतराणा-मपि वाच्यवाचकत्वंश्रूयते दृष्टंचनामाक्षराणां बह्वर्थवाचकत्वं महारामायणादौ अस्याउपनिषदः उपक्रमेचरघुकुलेखिलंरातीत्याद्यासुतेषांबह्वर्थवाचकत्वंश्रूयते तथाचब्रह्मादयःसर्वेऽहंच श्रीरामस्यशेषत्वेन तद्रक्ष्याइतिकृत्वास्वयोगक्षेमचिंतां परित्यज्य सच्चिदानंदात्मकब्रह्मवाचकत्वात्रामनाम्निब्रह्मात्मकत्वश्रवणा-च्चवाच्यवाचकयोरभेदमनुसंधाय वाचकोजप्तव्यः ध्यातव्यश्च वाच्यइत्येतावतैवस्वार्थसिद्धेः ननामाक्षराणामर्थांतरवाचकत्वप्र-काशनंकृतमनयोपनिषदेत्यवधेयं अत्तोत्रेदृशोऽर्थः शक्तित्रयपद-

साहचर्य्यान्मूर्त्तयइतिपदस्यब्रह्मादिपरत्वावगमात् मूर्त्तयोब्रह्मा-
द्यास्तच्छक्तयश्चरेफारूढातदाधेयभूताबृक्षारूढानां वानराणांबृक्षा
श्रितत्वमिवरेफारूढत्वेनतदाश्रितास्युः संतितन्न्यूनत्वेसतितज्ज-
न्यत्वाच्च रकाराज्जायतेब्रह्मारकाराज्जायतेहरिः राकाराज्जायते
शंभुःरकारात्सर्वशक्तयइतिरेफात्सर्वशक्त्युत्पत्तेः स्मरणात् अत्र-
रेफारूढामूर्त्तयस्युः शक्तयस्तिस्रएवचेत्येतत्चराचरात्मकस्यकृ-
त्स्नस्य जगतो रेफाधेयत्वेउपलक्षणमिति स्मृतिकारवचनादवग-
म्यतेयथाकरंडेरत्नानिगुप्तानीति आदावंतेतथामध्येरकारेसुव्य-
वस्थितं विश्वचराचरंसर्वमित्यादेः तत्रतद्यावस्थिति रपितस्मात्त
दुत्पत्तौहेतुः नचात्रहेतुरप्रयोजकइतिवाच्यं विपक्षवाधकस्मृति-
कारवचनसद्भावात् रकाराज्जायतेब्रह्मेति स्मृतिरपिरेफाद्ब्रह्माद्यु-
त्पत्तिं वदन्कृत्स्नस्यजगतस्ततउत्पत्तिंलक्षयति यतःअतश्चज-
गत्प्रधानभूतानांब्रह्मादीनांरेफाधेयत्वश्रवणेनरेफोत्पत्तिस्मरणेनच
तदवस्थस्यसर्वस्यजगतःरेफादुत्पत्तिः; कैमुत्यन्यायेनापिसिध्य-
ति तस्मात्सिद्धंरेफस्यब्रह्मादुत्पत्तिस्थितिलयस्थानत्वेन सर्व-
जगत्कारणत्वंयद्यपि मितरेपीतेवेति मांडूकेप्रणवाकारोकार-
योस्तद्गतमकारलयत्वश्रवणात् जीवत्वेनेदमोंयस्येति तत्रराम-
नाम्नःप्रणवकारणत्व श्रुतेस्तदवयवभूतस्यमकारस्य प्रणवस्थ
मकारस्कारणत्वोपपत्तेः प्रणवावयवमकारकारणत्वेनरामनामस्थ
मकारस्य सर्ववागात्माकारो कारकारणत्वेन सर्वकारणत्वोप-
पत्त्या रेफारूढामूर्त्तय इतिश्रुत्यारेफस्य सर्वकारणत्वोपपत्त्या

रकारमकारयोर्द्वयोरपि प्रत्येकं सर्वकारणत्वनिष्पत्तेः रामनाम्नः सर्वोत्कृष्टत्वं जीवत्वेनेदमोंयस्येत्यादौश्रूयते अनंताभगवन्मंत्रा जपतः सर्ववेदाश्चेव्यादौ स्मृतं च वेदज्ञैः तथापिनाम प्रत्यन्तरवाच्य निर्णयावसरेमकार वाच्यस्यापिरकार वाच्यसादृश्यं सर्वकारणत्वप्राप्तं तच्चानिष्टं मूलकारणत्वस्यद्विनिष्टत्वानुपपत्ते रितितद्वारणाय रेफारूढामूर्त्तय इत्यनयारेफस्याकारोकारसहिततादृशमकाराधारत्वे तत्कारणत्वं तद्वाच्यस्य तद्वाच्यकारणत्वं च सूचितं भवतीतिवोध्यं किंचात्ररेफः श्रीरामब्रह्मपरः तमारूढा अकारदयो ब्रह्मादि विष्णवादिवाचका स्तेनषडक्षरस्य तत्तद्वाचकत्वोपपत्ते इतिरामपदेनासौ परंब्रह्माभिधीयते इत्युक्तं ब्रह्मादीनां वाचकोयमित्युक्तिचोपपन्नतरा अपरंचरेफाश्रितादि वाच्याब्रह्मदयोरेफवाच्यस्य श्रीरामस्याश्रित्वेन तच्छेषभूताइत्यप्युपपन्नतरं इतिशव्दो द्वितीयोपनिषत्समाप्त्यर्थः।

इतिद्वितीयोपनिषत् २

प्रथमोपनिषद्धि हितस्यमंत्रजपस्य मंत्रार्थज्ञानं विनावीर्य वत्त्वाभावात्त्रि पदश्रीराममंत्रस्य प्रथमपदंरांवीजरूपं द्वितीयोपनिषदिव्याकृतं शिष्टैर्मंत्रार्थ निरूपणे मंत्रगत पदानामन्वयत्रयं प्रदर्श्य प्रथमान्वये जीवस्य स्वरूपं द्वितीये उपायस्वरूपं तृतीयेतूपेयस्वरूपं शोधितं तदत्रापि वीजार्थ निरूपणेन प्रथमान्वयवोध्यं जीवस्य श्रीरामशेषत्वरूपंस्वरूपं शोधितंभवति अथोपायस्वरूप शोधनार्थं तृतीयोपनिषत्प्रवर्त्तते

तत्रादौ वाच्यवाचकयोः रामरेफयोः तादात्म्यसंबंधं निर्दिश्य कथं सर्वकारणस्यरेफस्यश्रीरामस्य तादात्म्येनवाचकत्व मुपपद्यत इत्याशंक्यचतस्यतत्तादात्म्योपपत्तयेजानकीरामयोरभेदत्व सूचनाय च ताभ्यामद्वारकं चतुर्दश भुवनोत्पत्यादिकमाह सीतारामाविति ।

सीतारामौतन्मयावत्र पूज्यौजातान्याभ्यां भुवनानिद्विसप्त। स्थितानिचप्रहृतान्येवतेषु ततो रामोमानवो माययाधात्॥१७॥

अत्रअस्मिन् वीजे तन्मयौरेफमयौ रेफतादात्म्यापन्नौ सीतारामौपूज्यौज्ञेयौ पूजतिरत्राज्ञानार्थः धातूनामनेकार्थित्वात् नार्चनार्था अर्चनायरस्य अग्रेवक्ष्यमाणत्वात अत्रतच्छब्दः स्वव्यवहित पुर्ववर्त्तिनोरेफस्य परामर्शकः केचित्तु रेफारूढामूर्त्तयःस्यु रित्यत्रमूर्त्तयो ब्रह्मविष्णुरुद्ररूपावर्णास्तिस्र अकारद्वयं मकारश्चेति समुदिता वीजंस्युर्वीज मित्यध्याहर्त्तव्य मित्येवंव्याख्यायसीतारामौ तन्मया वित्यत्र तन्मयौवीजात्म काविर्त्येवं व्याख्यायंते तेप्रष्टव्याः रेफवर्जिता अकारादयोवीजंस्यु स्ततसहितावा आद्येवीजात्मकौसीता रामावुच्येते चेत्त दात्वदभिमतवीजस्याकारादिरूपस्याधारभूतो योरफेस्तस्यवाच्योवक्तव्यः अस्तिकेषांचिन्मते वीजवाच्यात्मगुणादिपिपरंनिर्गुणं व्रह्मेतिचेन्न स्वभूः स्वेनैवभासते इत्याभ्यांतस्मा

त्वरस्य निषेधात् इतिरामपदेनासौपरंब्रह्माभिधीयते इतिराम-
पदवाच्यस्यैव परब्रह्मत्व श्रवणाच्च रमंतेयोगिनोनंते सत्यानंदे-
चिदात्मनि सत्यंज्ञानमानंदंब्रह्मेत्यनयोः समानार्थकत्वाच्च-
ज्ञः कालकालो गुणीनिर्गुणश्चएष आत्मा अपहतपाप्मा
वीजरोविमृत्युर्विशोको विजिघित्सोऽपिपासः सत्यकामः सत्य-
संकल्प इत्यनपापाप्मत्वदीन् हेगुणान् प्रतिषिध्य तत्रैवसत्य
कामत्वादि दिव्यगुण विदधत्याश्रुत्याएकस्यैव निर्गुणत्व स
गुणत्वोपपादनाच्च परास्यशक्तिर्विविधैव श्रूयतेस्वाभाविकी
ज्ञानवल क्रियाचेति ज्ञानादीनांतत्स्वाभाविकगुणत्वश्रवणाच्च
द्वितीयपक्षे आधाराधेयभूतानां रेफाकारादीनां परब्रह्मचतुरा-
ननादिवाचकानां केवलसीतारामवाचकत्व मुच्यतेचेत्तदा
त्वदुक्त्यैवविरोधः रेफः परब्रह्मपरः प्रथमअकारोब्रह्मरूपः
द्वितीय अकारो विष्णुरूपः मकारोरुद्ररूपः इत्यनयाशेषत्व
कोटिप्रविष्टब्रह्मादिवाचकानां साक्षाच्छेषिवाचक त्वासंभवाच्च
विश्वरूपस्यतेराम विश्वेशव्दाहि वाचकाः इतिवदत्रापि
वोध्यमितिचेन्न तत्रतुशरीर वाचकानांतच्छरीरिणिपर्यवसानत्व
वत चराचर वाचकानां परंपरयासर्वशरीरिणि श्रीरामेपर्यवसा-
नत्व स्वीकारात् नन्वेवं चेत्तदाराजपुरुषवाक्य वदत्रापिवोध्यं
राजपुरुषवाक्यं यथाशव्दतः पुरुषप्रधानमप्यर्थतोराज्ञएवप्राधा-
न्यंद्योतयतितथा रेफमारूढामूर्त्तयस्यु इत्येतदर्थकं वीजंश-
व्दतः ब्रह्मादिप्रधानमप्यर्थतः परब्रह्म परमेवेति चेत्सत्यं

तथाप्ययंदृष्टांतः विचारतः वीजस्यअर्थतः परब्रह्म परत्वं सूचयन्नपिवाचकत्वेन ब्रह्मादिपरतत्व मेवोपपादयतीतित्वद-भीष्टहानिरेव तद्यथाराजपुरुषवाक्यस्यराजभूत्यस्यैव वाचकत्व मुपपद्यते नतुराज्ञो वाचकत्वं राजपुरुषमानयेत्येवं वक्तव्योपि पुरुषराजा नमानयत्येवमन्वयानुपपत्तेः तथात्वदभीष्टवी-जस्यापि चतुराननादि वाचकत्वमुपपत्स्यते नतुपरब्रह्म-वाचकत्वं रेफारूढामूर्तयउपासनीया इत्येषमन्वयसंभवेपिमूर्त्या श्रयोरेफउपासनीयइत्येवमन्वयासंभवात्तत्पुरुषस्य परपदप्रधान-त्वात्तस्मात्तत्रवीजंस्युरि त्यध्याहारोनिरर्थकः रेफारूढामूर्त्तयः स्युरित्यस्यतत्तत्स्वरूपमात्रवोधनपरत्वा तथाचरेफस्यपरब्रह्मपर-त्वेनाकारादीनांब्रह्मादिपरत्वेनसीतारामौतन्मया वत्रपूज्यौ ब्रह्मा-दीनांवाचकोयमित्युभयथोक्तिरुपपन्नतरा किंचप्रकरणांतरेअका-रादीनां सदादिवाचकत्वेन राजपुरुषदृष्टांतेनचस्यात् कृत्स्नस्य-वीजस्य श्रीरामवाचकत्व मर्थतस्तत्परत्वंच अत्रातुमंत्रार्थप्रकरणे सीतारामौतन्मया वत्रपूज्यावित्यत्रसीतारामयोर्नसंपूर्णवीजमय त्वेनज्ञेयत्वमुपपद्यते रेफारूढामूर्त्तयः स्युरि तिब्रह्मादीनामकारा-दिमयत्वज्ञापकश्रुतिविरोधात् बीजप्रधानौतावित्यर्थकत्वेतुवीज-स्यतत्प्रधानत्वेनतयोस्तन्निकृष्टत्वापत्तेः किंतुरेफमयत्वेनैवज्ञेयत्वं रेफारूढामूर्त्तय इतिरेफास्यब्रह्माद्याश्रयत्वतदुपलक्षित सर्वजग-दाश्रयत्वश्रवणात् रकाराज्जायतेब्रह्मारकाराज्जायतेहरिः रका-राज्जायतेशंभुः रकारात्सर्वशक्तयः इति तद्वन्मंत्राश्चवेदाश्चरका-

रेसुव्यवस्थिता: आदावंतेतथामध्येरकारेसुव्यवस्थितं विश्वं-
चराचरं सर्वमवकाशेननित्यश: इतितथैवस्मरणाच्च रकारार्थो-
राम इतिशिष्टवचनाच्चयदित्वत्रसंपूर्णस्यबीजस्य तद्वाचकत्व-
मुच्यते तदातच्छेषभूतब्रह्मादिवाचकत्वानवशेषात् प्रथमा-
न्वयेकिमत्तरवाच्यस्यपरमात्मैक्यं परमतेस्वमतेतु परमात्मशेष-
त्वमुपपत्स्यते जीववाचिनमोनामेत्युक्तनम: पदवाच्यस्येतिचेन्न
नमसोबीज विवरणभूतमंत्रशेषांत्त गतस्यमंत्रशेषगतरामपदेना-
न्वयंप्राप्तस्य स्ववाच्यजीवस्य तादर्थ्येन तत्कैंकर्यार्थ तावोधक-
त्वस्वीकारात् तथाचमूलेजीववाचकत्वानवशेषेतद्विवरणेपित-
द्वाचकत्वानुपपत्ते: विवरणगतस्यनमसोजीव वाचकत्वमन्यथा
नुपपद्यमानंमूलगताकारादीनांब्रह्मादिवाचकत्वं तदाश्रयस्यरेफ-
स्य विवरणगतरामपदसारूप्यात् बीजविवरणयोरेकार्थकत्वाच्च
श्रीरामपरत्वंचोपपाद्यमंत्रशेषेइवबीजेपिब्रह्मादीनांश्रीरामशेषत्वमु-
पपादयतीत्यस्मिन्प्रकरणे रेफस्यैव सीतारामवाचकत्वमुपपद्यते
अतोऽत्ररेफेअकाराश्च आकारश्चमकारश्चेतिपृथक्पृथगेव-
प्रदानिछांदसत्वाद्विभक्तिलोप: रेफारूढाइतिरेफाधारकत्वनिर्देश-
स्तुरेफस्याकारादीनां चाधाराधेयसंबंधं प्रकाश्या कारादिवाच्या-
नांब्रह्मादीनांरेफवाच्याश्रितत्वप्रदर्शनेनरेफवाच्यशेषत्वं सूचयती
त्यलमतिविस्तरेण प्रकृतमनुसराम: ननुरेफस्यवाचकत्वं सीता-
रामयोरतद्वाच्यत्वंवाच्यवाचकयो स्तादात्म्यसंबंधंचयदुक्तंतन्नोपप-
द्यतेयतोरेफस्यसर्वकारणत्वंनिर्दिष्टं नतुसीतारामयोरित्याशंक्य-

तयोरपि जगत्कारणत्वमाह जातान्याभ्यामिति आभ्यांसीतारामा-
भ्यांद्विसप्तभुवनानि अधस्तनानिसप्तउपरितनानिचसप्तेतिच
तुर्दशभुवनानिजातानितथास्थितानिच आभ्यामित्यत्रानयोरि ति
विभक्तिपरिणामः अथवा स्थितानिपालितानि तथाभ्यांप्रहृता-
निविनाशितानि अनेन सीतारामयोर्जन्माद्यस्ययत इति सूत्र-
विषयत्वमुक्तंभवति तेषुततइतितेषुसृष्टेषुभुवनेषुततोऽनंतरं राम-
आत्मानमधात प्रवेशय तत्सृष्ट्वातदेवानुप्राविशदिति श्रुत्यं
तरात् यद्यपि यथाकाशोआधारेरचितेषुघटादिष्वाकाशस्यपूर्व-
मेवप्रवेशः नतुघटादिसिद्ध्यनंतरंतथैवरामब्रह्माधारेरचितेषुद्विस-
प्तभुवनेषुपूर्वमेवरामस्यप्रवेशः नतुसप्तभुवनरचनानं तरंतत्रात-
त्प्रवेशः उपपद्यन्ते तथापिरामस्यसर्वान्तर्यामित्वेन सर्वनियंतृत्व
बोधनार्थंतत्रतत्प्रवेशउक्तः अन्तःप्रविष्टःशास्ताजनानामित्यन्त
प्रविष्टस्यैवसर्वजननियंतृत्वश्रवणात् अनेनश्रीरामस्यचराचरांतः
र्यामिरूपत्वमुक्तंभवति ननुजड़ांतःप्रविष्टस्यजगत्प्रकाशकत्वं
नस्यात् घटांतःप्रविष्टप्रदीपवदित्याशंक्याह मानवइतिमाप्रभात
यानवः नूतनअकुंठितप्रकाशशक्तिरित्यर्थः अथवा अमाययेति
च्छेदः अमाययामानवः स्वभावतःमानवः मनुष्याकृतिरित्यर्थः
द्विभुजःकुंडली त्युत्तरत्रश्रवणात् अस्मिन्पक्षे नहिद्रष्टुर्दृष्टेर्वि-
परिलोपोविद्यते इत्यादिश्रुतिमवलंब्योक्ताशंकानिरसनीया तदेव
मत्रश्रीरामचन्द्रस्यजगत्सृष्टिस्थितिसंहारकर्तृत्वे नतत्स्वामित्वंत-
दंतः प्रवेशेनच तत्सत्तास्फूर्त्तिकारित्वेनक्रियासुप्रवर्त्तकत्वात्त-

त्प्राणत्वं तच्छरीरित्वं चशरीरस्यशरीरि विशेषणैकस्वभावतया-
तदपृथक्सिद्धेर्जगदात्मत्वं चोपपन्नंभवति १७ एवंबीजार्थनि-
रूपणेनचिदचिदात्मकस्यजगतः श्रीरामशेषत्वंरूपं विशोध्याथ
द्वितीयान्वय बोध्योपायस्वरूपशोधनार्थं नमसोऽर्थमाहजगत्प्रा-
णेति

जगत्प्राणायात्मनेतस्मैनमः ।
स्यान्नमस्त्वै क्यंप्रवदेत्प्राक्गुणेनेति ॥ १८

नमः स्वरक्षणोपायः स्वरक्षणप्रवृत्तिः मः स्वात्मनः
नस्यात्किंतुजजगत्प्राणस्यात्मनश्च श्रीरामस्यैव जगत्प्राणाये
तावन्मात्रोक्ते वाय्वात्मके प्राणेतिव्याप्तिस्तद्वारणायात्मनेइ-
त्युक्तं आत्मशब्दस्य चेतनपरत्वात् अत्र चतुर्थीषष्ठ्यर्थे जग-
त्प्राणस्यात्मनस्तस्य श्रीरामस्यैवेत्य र्थबोधनेनस्वरक्षणेस्वान्वय
निवृत्त्योपायस्वरूपंशोधितंभवति अत्रकाकाक्षिन्याये नद्वितीयः
सखंडनमः शब्द उभयत्रबीजेनतद्विवरणभूते न चतुर्थ्यंते न
चान्वेति नमस्त्वैक्यमिति तुपुनः अखंडनमः पदं जीवपरमात्म
नोरैक्यंप्रवदेत ऐक्यंनामवस्त्रादिद्रव्यविशेषणशुक्लादिगुण-
वत तदन्यत्वेनाभासमानत्वंतथाचोक्तंपूर्वाचार्यैरुपायस्वरूपनि-
रूपणसमयेउपायज्ञानं नामचतुर्विधंसंबंधज्ञानं संबंधयाथात्म्य
ज्ञानं संबंधस्वरूपज्ञानं संबंधस्वरूपयाथात्म्यज्ञानमिति तत्र
सम्बंधज्ञानंनामश्रियः पत्युर्निरुपाधिकशेषित्वंस्वस्यनिरुपाधि-

कशेषत्वंचसम्यग्ज्ञात्वास्थितिः संबंधयाथात्म्यज्ञानं नामश्रियः पत्युर्निरुपाधिकशरीरि त्वंस्वस्यनिरूपाधिकशरीरत्वंसम्यग्ज्ञा- त्वास्थितिःसम्बन्धरूपज्ञाननामश्रिय :पत्युर्निरुपाधिकधर्मित्वंस्व- स्यनिरुपाधिकधर्मत्वं चसम्यग्ज्ञात्वास्थिति :सम्बन्धस्वरूपयाथा- त्म्यज्ञाननामधर्मिधर्मयोरैक्यं सम्यग्ज्ञात्वास्थितिःऐक्यंनामवि- शिष्टविशेषे सतिसएवसन्स्वयंयथाप्रकाशतेतथास्थितिरितित- त्रहेतुमाहप्राकगुणेनेतिप्रागुक्तेनजगत्प्रवेशित्वरूपेणगुणेनतथा- चजगदंतः प्रविष्टस्य तच्छरीरित्वेनतन्नियामकतयातच्छेषित्वं जगतश्चतच्छरीरत्वेन तन्नियम्यतयातच्छेषत्वं शरीरवच्चचिद- चितोः स्वरूपस्थितिप्रवृत्तेः श्रीरामाश्रिततयातदाश्रयस्यपरमा- त्मनोधर्मित्वे तयोस्तदाश्रितत्वेन तद्धर्मत्वेधर्मिधर्मयोश्च गो- गोत्वादिवदभेदोपपत्तेरैक्यमुपपन्नतरं अत्रनमःपदं सखंडा- खंडभेदेनद्विविधं द्वयोर्नमसोरत्यंतसारूप्यात्तंत्रेणोपादानंतत्रा- खंडनमः पदंद्वितीयान्वयेबीजस्योत्तरमास्थाय जीवोपायंवदति सखंडनमः पदंस्थलत्रय्येप्यन्वेति बीजोत्तरं नमसउत्तरं च- तुर्थ्यंतोत्तरं चास्थायेतितस्मिन्नमःपदेमकारः षष्ठ्यंतोजीववाची नेतिप्रतिषेधार्थकः द्वितीयोनमःशब्दस्तूपायवाचीउपायःशर- णागतिः गच्छध्वमेनंशरणंशरण्यंपुरुषर्षभमितिमार्कंडोपदिष्ट- शरणपदस्थाने द्रौपद्याःसहितासर्वेनमश्चक्रुर्जनार्दनमितिनमः पदप्रयोगात्साधनांतरसंत्यागोनमःशब्दोहिसंशतीति पंचरात्र- वचनाच्चार्थतोनमः शब्दोपायवाचित्वावगमाच्च इतिशब्दः-

तृतीयोपनिषत्समाप्त्यर्थः

इतितृतीयोपनिषत्सु ३

विनायंत्रेणचेत्पूजादेवतानप्रसीदतीत्य भिहितंप्रथमोपनिषदितत्रकीदृशंयंत्रस्वरूपमिति जिज्ञासायांतन्निरूपणार्थंतुरीयोपनिषत्प्रवर्त्ततेतत्रादौमंत्रार्था वशिष्ठतृतीयान्वयबोध्यमुपयेस्वरूपंचतुर्थ्यर्थमाहजीववाच्चीति

जीववाचिनमोनामचात्मा रामेतिगीयते ।
तादात्मिकाया चतुर्थीतथाचायेतिकथ्यते ॥१६॥

अत्रनमःपदोत्तरस्थानेनेत्यव्ययंप्रतिषेधार्थकं मेतिप्रथमांतोजीववाची ततोविभक्तिलोपश्छांदसः तथाचजीववाचीनमोनाकिंतुमइत्यन्वयः कृत्स्नोनमः तथानाकिंतुतदंतावयवभूतो मकार इत्यर्थः आत्मातथामकारेणपंचविंशःप्रकीर्तितः इतिस्मरणात् अत्रवेदस्यपरोक्षवादत्वादेवमुक्तमितिज्ञेयं यद्वाजीववाचीनमोमः स्यादात्मारामेतिगीयते इतिवक्तव्येपिनमोनामेत्येवं कथनंकश्चिदाचार्यत्वानधिकारीविशेषइममर्थंजानातु नतुसर्वोपिजन इत्येतदर्थंवेदाहिक्कचिदन्यथासंतंपदार्थं विशेषमन्यथावदंति तंचतुर्होतारंचतुर्होतेत्याचक्षत इतिवत्तच्चेश्वरस्यापिप्रीतिकरमिति पुराणवचनादवगम्यते परोक्षवादोवेदोयं परोक्षंचममप्रियमितिरामेतिप्रातिपदिके नात्मापरमात्मा गीयतेकथ्य-

तइत्यर्थः आत्मपदमत्रपरमात्मपरंजीवस्य नमोमकारार्थत्वात् अथरामायेत्यत्र वर्त्तमानायाश्चतुर्थ्या अर्थमाह तादात्मेकेत्युत्त-रार्द्धेनयद्यपि शब्दशास्त्रे तादर्थ्येचतुर्थीश्रूयते नतुतादात्म्ये तथापिवेदस्यस्वतः प्रमाणाच्चात्तत्र यथादृष्टमेव व्याख्यायते तथाचेति तथाचसतिमरामपदयो र्जीवपरमात्मपरत्वेसतिया-चतुर्थी आयेतिकथ्यते रामेतिप्रातिपदिकात्पराउच्चार्यते साता-दात्मिकेत्यन्वयः अत्रापिवेदस्यपरोक्षवादत्वात तादात्मिके-तिप्रदं तादर्थ्यार्थकं तस्मैरामायायमात्माजीवः तदात्मातस्य-भावस्तादात्म्यंतंवोधयतीति तादात्मिकायदितुतादर्थिकेतिपाठः स्यात् तदाशब्दशास्त्रस्यागमस्यच सम्मतंस्यात् तथाचस्मर्यते 'षडक्षरोवह्निपूर्वस्तारकस्त्वभिधीयते महापातकिनां पापदहने-दहनोपमः चतुर्थीदीयते चात्रतादर्थ्येकमलोद्भव अभ्येतितेना-मेवसंत्यक्ष्यान्यत्प्रयोजन मितितत्रैवनमः शब्दस्योपायवाचकत्व मपिस्मर्यते साधनांतर संत्यागोनमः शब्दोहिसंशति अनेनशरणापत्तिः परमैकांतिनां मतेति साधनांतर संत्याग पूर्वकं भगवदेकोपायतयास्थितिःशरणापत्तिरित्युच्यते यद्यपि आयेतिनचतुर्थी तथापि चतुर्थीसंबंधि विकारत्वाच्चतुर्थीत्युक्तं तदेवं मंत्रस्यार्थः यथा संप्रदायं वर्णितः अत्रोपनिषदि तुक्त-त्त्वस्यनमः शब्दस्य जीववाचकत्वंश्रूयते जीववाचिनमोनामे-तित्यतः प्रकारांतरेण मंत्रस्यार्थोवर्ण्यते ।

श्रीरामाख्यंपरं ब्रह्मनत्वा श्रीजानकीधवं ।

रामचंद्रस्य व्याख्यानं करोमि श्रुतिसंमतं ॥१॥
येसंति ब्राह्मणाः लोकेप्रशांतावेदपारगाः।
तेषां ब्रह्मत्व ज्ञानायमंत्रार्थोयं प्रदर्श्यते ॥२॥

परीक्ष्य लोकान्कर्म•चितान् ब्राह्मणोनिर्वेदमायात् नास्त्यकृतेनतद्विज्ञानार्थं सगुरुमेवाभिगच्छेत्समित्पाणिः श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठं तस्मैसविद्वानुपसन्नायसम्यक्प्रशांत चित्ताय शमान्विताययेनाक्षरं पुरुषं वेदसत्यं प्रोवाचतांतत्वतोब्रह्मविद्यां इतिश्रुतिः। अस्यार्थः•परीक्ष्यप्रत्यक्षानुमानागमैः अनित्यतयापरीक्ष्यज्ञात्वासर्वतोयाथात्म्येनाऽवध्यार्य लोकान्संसारगतिभूतान् अव्यक्ताद्यान्स्थावरांतान्कर्म-चितान्धर्माधर्मनिर्मितान् ब्रह्मणोब्रह्मबुभुत्सुः निर्वेदं वैराग्यम् आयात्गच्छेत कुर्यादित्यर्थः कथंइहसंसारे नास्तिकश्चिदपि अकृतःपदार्थः सर्वएवहिलोकाः कर्मचित्ताः कर्मकृतत्वाच्चानित्याः ननित्यंकिंचिदस्तीत्यभिप्रायः। किं कृतेन कर्मणायासबहुलेन अनर्थसाधनेन इत्येवंनिर्विण्णः अकृतं नित्यमभयं यदक्षरंपुरुषं तद्विज्ञानार्थं विशेषेणाधिगमार्थं सनिर्विण्णोब्राह्मणोगुरुमाचार्य्यं शमदमादि-संपन्नमभिगच्छेत् शास्त्रज्ञोऽपिस्वातंत्र्येण ब्रह्मज्ञानान्वेषणं नकुर्यादित्यर्थः समित्पाणिः समिद्भारगृहीतहस्तः[1] श्रोत्रियं अध्ययनश्रुतार्थसंपन्नंब्रह्मनिष्ठं सर्वान्कर्मादीन् हित्वाकेवलेब्रह्मणि निष्ठायस्यस ब्रह्मनिष्ठः अथवा निर्वेद

1. गृहीतसमिद्भारहस्त इति सुपाठः

वैराग्यंश्रायात् गच्छेत्कथं नास्त्यकृतोमोक्षः कृतेनकर्मणा श्रहंतुमोक्षलक्षण नित्यफलार्थीतस्मात् किंकर्मणानित्यफले-नेतिविरक्तः सन्तद्विज्ञानार्थंतस्यमोक्ष पदार्थस्य ब्रह्मणोक्षरस्य विशेषेणज्ञानार्थं सनिर्विण्णोब्राह्मणोगुरुमेवाभिगच्छेत् रिक्त-हस्तस्तु नोपेयाद्राजानंदेवतांगुरुमि त्यादिनारिक्तहस्तगमनस्य निषिद्धत्वात् समित्पाणिरित्युक्तं किं लक्षणंगुरुं श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठं चतत्रश्रोत्रियमित्यनेनाध्ययन हीनस्यगुरुत्वंवार्यते, ब्रह्मनिष्ठमित्यनेन श्रोत्रियस्यापिकर्मिणोगुरुत्वंवार्यते, कर्मनि-दयाततोविरक्तस्य ब्रह्मविद्याधिकारोक्तेः तमेवंभूतंगुरुंविधिवदु-पसन्नः प्रसाद्यपृच्छेत श्रक्षरंपुरुषंसत्यं सविद्वान्गुरुः तस्मैउप-सन्नायोपगताय सम्यक्यथाशास्त्रप्रशांतचित्ताय उपरतरागादि-दोषायशमान्वितायवाह्येंद्रियोपरमेणयुक्तायसर्वतोविरक्तायेत्यर्थः येनविज्ञानेनयया परया विद्ययाश्रक्षरमविनाशिसत्यंपुरुषंवेदवि जानाति तांब्रह्मविद्यां श्रक्षरविद्यैवब्रह्मविद्यातां तत्त्वतोय-थावत्प्रोवाच- प्रब्रूयादित्यर्थःकथं श्रुतिरित्यर्थः श्रोत्रियंब्रह्म-निष्ठमितीयं श्रुतिः श्रोत्रियंब्रह्मनिष्ठपुरुषंब्रह्मविद्यावंतं वदति तच्छिष्यंचनान्यं ब्रह्मविद्ब्रह्मैवभवतीतियदासर्वेप्रमुच्यंतेकामाये ऽस्यहृदिस्थिताःश्रथमर्त्योमृतोभवत्यत्रब्रह्मसमश्नुतेः इत्येव-माद्याः श्रुतयः ब्रह्मविदः सर्वकामरहितस्य ब्रह्मप्राप्तिंवदंति न च वेदाज्ञस्य ब्रह्मज्ञानंभवतीति नावेद विन्मनुतेतं बृहंतं इत्ये-षावदति न ब्रह्मज्ञानं विनामुक्तिर्भवतीतिश्रृतेज्ञानान्नमुक्तिः

इत्येषाश्रुतिर्वदतिनब्रह्मापरोक्षज्ञानं विनासर्वसंशयसर्वकामना-
राहित्यपूर्वकं ब्रह्मप्राप्तिर्भवतीति भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यंते
सर्वसंशयाः क्षीयंतेचास्य कर्माणि तस्मिन्दृष्टेपरावरे यदासर्वे
प्रमुच्यंतेकामा इत्येवमाद्याः श्रुतयोवदन्ति तस्माद्वेदार्थविचा-
रेण स्वस्वरूपादिपरोक्षज्ञानिनो ब्रह्मनिष्ठयातदपरोक्षज्ञानेन
सर्वसंशयसर्वकामनाराहित्यपूर्वकं ब्रह्मप्राप्तिर्भवतीतिसर्व
श्रुतीनांतात्पर्योऽवगम्यते, तत्रयथा श्रोत्रियस्यवेदार्थ विचार
जातस्वस्वरूप परस्वरूप ज्ञानकारितयाब्रह्मनिष्ठयासर्वकामना
राहित्य पूर्वकजाततदपरोक्षज्ञानेन श्रोत्रियब्रह्मनिष्ठस्य ब्रह्म-
प्राप्तिर्भवति यथाचप्रशांत चित्तस्यतच्छिष्यस्य तदुपदिष्ट स्व-
स्वरूपपरस्वरूप ज्ञानात्मक ब्रह्मविद्याकारित ब्रह्मनिष्ठया
सर्ववासना विनाशपूर्वक जाततदपरोक्षज्ञानेन ब्रह्मप्राप्तिर्भव-
तितथैवषडक्षरतारकमंत्रार्थ विचार जातस्वस्वरूप परस्वरूप
ज्ञानकारितया ब्रह्मनिष्ठया सर्वकामनाविनाशपूर्वकजात तद
परोक्षज्ञानेनमंत्रार्थ विचारतत्परस्यापि रामाख्यब्रह्मप्राप्तिर्नि-
ष्पद्यतेइत्यतोमंत्रार्थ विचारपरत्वेनभवितव्यं मुमुक्षुभिर्वेदार्थ
विचारासमर्थैः ननुनावेदविन्मनुतेतंबृहंतमितिश्रुतिर्वेदार्थज्ञानर
हितस्य ब्रह्मज्ञानाभावं वदतितद्विरोधेनमंत्रार्थ विचारपरस्यन
ब्रह्मज्ञानं समुत्पद्यतेऽतोनतस्य ब्रह्मप्राप्तिरुपपद्यते इतिचे-
दुच्यते- अत्रवेदार्थविचार जातंस्वस्वरूपादिज्ञानं ब्रह्म-
प्राप्तेर्मूलमुक्तंसर्वेषां वेदानांतुकारणमोंकारइति ॐ मित्येत-

१ ०मेवैत० इति सुपाठः।

दक्षरं सर्वमित्येवमाद्याः श्रुतयोवदंति ततश्चसर्ववेदकारणस्य प्रणवस्यार्थ विज्ञानेनतत्कार्यभूतानांसर्वेषां वेदानामर्थोविज्ञातोभवति इतिकारणविज्ञान कृतकार्य विज्ञान वादिनीभिर्यथासैम्यैकेनमृत्पिंडविज्ञानेनसर्वंमृन्मयं विज्ञातंभवती त्येवमादिभिः श्रुतिभिरवगम्यते तस्यापिप्रणवस्य कारणं तारकं षडक्षरंभवतीति इत्योमितीति श्रुतिर्वदति तथाहितापनीयोपनिषदि किंतारकंकितरतीति भरद्वाजेन पृष्टोयाज्ञवल्क्य आह तारकंदीर्घानलंविंदु पूर्वकंपुनः दीर्घानलंमायनमः इतिषडक्षर तारकस्यस्वरूपमुक्त्वापुनः तस्य ब्रह्मात्मकाः सच्चिदानंदाख्या इत्युपासितव्यं इतिब्रह्मात्मकत्वेनोपासनं विहितंब्रह्मात्मका इत्यनेनअत्रापि ननुकथं जडानांतारकाक्षराणां सच्चिदानंदब्रह्मात्मकत्वमुपपद्यते इत्याशंक्याह सच्चिदानंदाख्या इति नेमेषडक्षरवर्णा जडस्वरूपाः किंतु सच्चिदानंदाख्याः सच्चिदानंदसंज्ञकाः सच्चिदानंद पदवाच्याः सच्चिदानंदस्व स्वरूपाइत्यर्थः स्वभूर्ज्योतिर्मयोऽनंतरूपीस्वेनैवभासते जीवत्वेनेदंमौयस्य सृष्टिस्थिति लयस्यचकारणत्वेन चिच्छक्त्यारजः सत्वतमोगुणैः इतिपूर्वतापनीयश्रुतेश्च एवं तारकस्वरूपमुक्ताऽनंतरंतस्मात्प्रणवोत्पत्तिमाह इत्योमिति तदर्थस्तु इत्युक्तकारकं षडक्षरंतारकमोमित्योंकारोभवति ॐ रूपमापद्यतेनह्यतस्मादोंकारोऽन्य ॐ कारादेतन्यदित्यर्थः ननुकथं त्रिवर्णात्मकस्यप्रणवस्यषड्वर्णात्मककार्यत्वमुपपद्यते इत्याशंक्योंकारस्य

षड्वर्णात्मकत्व मुक्तवान् अकारः प्रथमाक्षरो भवति उकारो द्वितीयाक्षरोभवति मकारस्तृतीयाक्षरोभवति अर्द्धमात्राश्चतुर्थाक्षरोभवति विंदुः पंचमाक्षरोभवति नादःषष्ठाक्षरोभवति। तारकत्वात्तारकोभवति तदेवं सर्ववेद कारणप्रणवकारणस्य षडक्षरतारकस्यार्थस्य विज्ञानेन प्रणवतत्कार्य भूतसर्ववेदार्थ विज्ञानोपपत्त्या मंत्रार्थज्ञानवतः सर्ववेदवित्वनिष्पत्ते नैनावेद-विन्मनुतेतंवृहंतमितिश्रुते विरोधोमंत्रार्थज्ञानवतोब्रह्मज्ञानवत्वे उपपद्यते किंच 'यथैववटवीजस्थः प्राकृतश्चमहाद्रुमः। तथैव रामवीजस्थंजगदेतच्चराचरं रेफारूढामूर्त्तयःस्युःशक्तयरितस्र-एवचइतिरकाराज्जायतेब्रह्मारकाराज्जायते हरिः।रकाराज्जायते शंभुरकारात्सर्वशक्तयः। वीजेयथास्थितोवृक्षःशाखापल्लवसंयुतः। तथैवसर्ववेदाहिरकारेसुव्यवस्थिताः आदावंतेतथामध्येरकारे-सुप्रतिष्ठितं। विश्वंचराचरंसर्वमवकाशेननित्यशः। यथाकरंडे रत्नानिगुप्तान्यज्ञैर्नदृश्यते। तद्वन्मंत्राश्चवेदाश्चरकारेसुव्यवस्थि-ताः। रकारमैश्वर्य वीजमकारस्तेनसंयुतः। अवधारणयोगेन-रामोयस्मान्मनुःस्मृतः। सर्ववेदाश्रयत्वाच्चसर्वलोकस्यकारणात् ईश्वरप्रतिपाद्यत्वादखंडब्रह्मवाचकः। इत्येवमादिपुलहसंहितादि वचनेभ्यश्च सर्ववेदसर्वमंत्रसर्वलोकाश्रयत्वेनसर्वकारणस्याखं-डब्रह्मवाचकस्य तारकमंत्रादिमाक्षरस्यरकारस्यार्थस्यविज्ञानेन तत्कार्यभूत सर्ववेदार्थ विज्ञानोपपत्त्यापितारकार्थविदः सर्ववे दार्थ वित्वोपपत्ते ब्रह्मज्ञानित्व निष्पत्तेर्नोक्त श्रुतिविरोधः उप-

१-१ रत्नानिर्गुप्तानि ह्यज्ञैरिति सुपाठः।

पद्यते किंच सर्वेवेदा यत्पदमामनंति तद्विष्णोः परमंपद मित्ये षाश्रुतिः वेदैश्च सर्वैरहमेववेद्य इतिस्मृतिश्चैकस्यैव परस्य ब्रह्मणः सर्ववेद वेद्यत्वं वदति अतोयः प्राप्यस्य ब्रह्मणः सच्चिदानंद स्वरूपं तत्प्राप्त्युपायं च तद्विरोधि स्वरूपंवेद स सर्ववेदार्थवित्त्वेनवक्तव्यः इत्येवं सर्ववेदवेद्यः परब्रह्मतारकादि माक्षरस्यार्थोस्ति रकारस्तुतद्वाचकः रेफारूढामूर्त्तयः स्युः शक्तयस्तिस्र एवचेति श्रुत्युक्तस्यरेफस्य ब्रह्मविष्णवाद्या श्रयत्वेनपर ब्रह्मवाचकत्वोपपत्तेः पुनःरकाराज्जायतेब्रह्मेति ब्रह्मविष्णवाद्युत्पत्तिस्थितिलयस्थानस्यरेफस्य परब्रह्मस्वरूपत्व- तद्वाचकत्वोपपत्तेश्च सर्ववेदाश्रयत्वाच्च सर्वलोकस्यकारणात् ईश्वरप्रतिपाद्यत्वादखंड ब्रह्मवाचकः इतिस्फुटं रेफस्याखंड ब्रह्मवाचकत्वोक्तेश्च तस्मादशेषवेदवेद्यस्य ब्रह्मणोरेफवाच्यत्वे- नरेफवेदनवेद्यत्व निष्पत्तेः योरेफार्थ वित्सोपिसर्ववेदार्थ विद्भ- वतीति कृत्वायोरेफ विवरणभूतवह्निवीज तद्विवरण भूतषड- क्षरस्यार्थंजानातिससर्ववेदार्थविद्भवतीतिकिंवक्तव्यंकिंचसर्ववेद वेद्यस्यपरब्रह्मणःस्वरूपंयोवेदतस्यशब्दब्रह्मविच्छब्देनचवक्तव्या तृतारकमंत्रस्य स्ववाच्यपरब्रह्मस्वरूप तच्छेषत्वात्मकजीवस्वरूप तत्प्राप्त्युपायस्वरूप तत्फलस्वरूप तद्विरोधिस्वरूपबोधकत्वात् षडक्षरमंत्रार्थज्ञानेन सर्ववेदसारार्थोज्ञातोभवति अतःषडक्षर- निरूपणपराः यारामतापिनीयश्रुतयःब्रह्मादीनांवाचकोऽयं क्रि- यंकर्मेज्यकर्तृणा मित्याद्यास्तासां व्याख्याकरणेन षडक्षरमंत्रा-

र्थः स्फुटीक्रियते ब्रह्मादीनामित्यारभ्य रेफारूढ़ामूर्त्तय इत्यादि श्रुतयस्तासामर्थः रेफः परब्रह्मवाचकः प्रथमाकारो ब्रह्मवाचकः द्वितीयाकारो विष्णुवाचकः अनंतोऽग्न्यासनः सेंदुर्नीशामेकाक्षरोवतु इत्यत्राकारस्य विष्णुवाचकत्वस्मरणात् मकारः शिववाचकः मः शिवश्चन्द्रमात्रेधा इतिकोशात् तदेवंमंत्रस्यब्रह्मादिवाचकत्वं स्फुटमाहश्रुतिः ब्रह्मादीनांवाचकोऽयं मंत्रोऽन्वर्थादिसंज्ञकः जप्तव्योमंत्रिणानैनं विनादेवः प्रसीदति इतिअनुगताः सर्वेअर्थाः ब्रह्मविष्ण्वादयो यस्यांसान्वर्था रामेत्याद्यासंज्ञास्ति यस्मिन्मंत्रेसो न्वर्थादिसंज्ञको मंत्रोजप्तव्य इत्यपूर्वविधिः विपक्षेबाधकदर्शनेना वश्यजप्तव्यत्वंज्ञापयति नैनंविनेति एनंमंत्रजपं विनादेवोरामो नप्रसीदति नस्वात्मानं दर्शयति एवंमंत्रंजपंति मंत्रार्थानुसंधानपूर्वकं मंत्रजपस्य कर्त्तव्यत्वान्मंत्रार्थमाह क्रियाकर्मेत्यादिना क्रियाकर्मेज्यकर्त्तृणामर्थंमंत्रोवदत्यथमननात्त्राणनान्मंत्रः सर्ववाच्यस्यवाचकः तत्र क्रियामसमात्मा मच्छरीरित्वेनैहिकामुस्मिकसद्योगक्षेमकारी राम एवस्वप्राप्तेरुपायभूतो मेनान्य इत्याकारोबुद्धेर्व्यवसायरूपोव्यापारः कर्मइज्यपदसान्निध्यात् तत्कैंकर्यलक्षणंचतुर्थीबोध्यम् मंत्रजपरूपंच जप्तव्योमंत्रिणेति मंत्रजपस्याप्युक्तत्वात् इज्यः पूज्यः कैंकर्येणमंत्रजपेनचरामः क्षेत्रेस्मिन्योऽर्च्चयेद्भक्त्यामंत्रेणानेनमांशिवइतितापनीये स्वमंत्रजपेन स्वर्च्चनायाउक्तेः स्तवैरर्च्चैन्नरः सदेति नामपाठात्मकैः स्तवैर्भगवदर्चनायाः स्मर-

र्णाच्च मंत्रजपस्योपक्रमाच्चकर्त्तोईज्यपदसान्निध्याच्च तत्कैंकर्य-
स्यकर्त्ता मंत्रजपोपक्रमात्तन्मंत्रजपकर्त्ता चकैंकर्यकर्तृत्वेनतन्मं-
त्रजपकर्तृत्वेन तदाराधकत्वाच्च तच्छेषभूतः नाकिंचित्कुर्वं
स्तच्छेषत्वमितिन्यायात् तत्कैंकर्यकर्त्तुस्तंमंत्रजपकर्त्तुस्तच्छेषत्वो
पपत्तेः शेषत्वंनामजगत्प्राणायात्मने इत्यग्रेतनश्रुतेः जगदात्म-
त्वेन जगद्व्यापको रामस्तेनवहिरंतर्व्याप्तस्य जीवस्य तदपृथक्
सिद्ध्या जीवस्वरूपस्थितिप्रवृत्त्योस्तदधीनतयातदत्यंतपरत्वं
तच्छेषत्वं एतेनजीवस्यश्रीरामानन्यशेषत्वमुपपन्नतरम् कुतः-
रामव्यतिरिक्तजगद्व्यापकाभावेन जगतस्तदन्यव्याप्यत्वासि-
द्ध्या तदन्य परतंत्रस्वरूपत्वाभावेन तदन्यशेषत्वा सि-
द्ध्या श्रीरामानन्यशेषत्वनिष्पत्तेः तच्चेदंश्रीरामशेषत्वमेव जीव
स्यस्वरूपं यद्यपि ज्ञानानंदगुणकं ज्ञानानंदात्मकमेव जीवस्य-
स्वरूप मित्युक्तंमंत्रार्थकर्त्तृभिः। तथापिज्ञानानंदगुणकं ज्ञाना-
नंदात्मकत्वमपि पुत्रादि वद्बहिर्मत्वाजीवस्य स्वरूपंभगवच्छेष-
त्वात्मकमेवेति दृढीकृतं दाक्षिणात्याचार्य्यैर्वार्तामालायां
तत्रस्वरूपज्ञानंनामज्ञानानंदादिकवृत्तिम् पुत्रादिवद्बाह्यमिति
मत्वाभगवदनन्यार्हशेषत्वमेव स्वरूपमिति। स्थितिः स्वरूपया-
थात्म्यज्ञानं नामभगवदन्यार्हशेषत्वंवहिर्वृत्तिम् पुत्रादिवद्बाह्य-
मितिमत्वा भागवतंशेषत्वमेव स्वरूपमिति स्थितिरिति। गी-
ताभाष्यकारेणापितथैवोक्तं ज्ञानी नामइतरस्त्वन्यांप्रकृतिंविद्धि-
मेपराम्। जीवभूतामित्यादिना भिहितभगवच्छेषतैकरसात्मस्व-

रूपविदिति नाल्पसंख्यासंख्यातानां पुण्यजन्मनां फलमिदंयन्म च्छेषतैकरसात्मयाथात्म्यज्ञानपूर्वकंमत्प्रपदनमिति च यथार्थहि- तत् यतोज्ञानानंदगुणकत्वेसति ज्ञानानंदस्वरूपमितिलक्षणं- आत्मपरमात्मोभयसाधारणंशेषत्वं तुजीवमात्रनिष्ठत्वेन जीव- मात्रसाधारणम् अतःशेषत्वमेवस्वरूपंजीवस्य तत्रापि चेतन- त्वेसतिशेषत्वं जीवत्वमिति लक्षणेचेतनपदस्यनिवेशः प्रकृत्य- तिव्याप्तिव्यावृत्यर्थः नतुजीवस्वरूपबोधनार्थः तच्चशेषत्वमी- दृशं यथाजलनिधौपतितानांतूलकणानांजलेनवहिरंतर्व्याप्तानां जलरूपेणैवभानंभवति नतुतूलरूपेणतथैव श्रीरामेणवहिरंत- व्याप्तानांजीवानांस्वरूपेणभानाभावपूर्वकंश्रीरामस्वरूपेणैवयज्ज्ञा नत्वंतदेवश्रीरामशेषत्वं जीवस्यस्वरूपमुच्यते तत्रज्ञानानंदस्व- रूपस्यापि वहिरंतः श्रीरामव्याप्त्या श्रीरामस्वरूपत्वेनभानत्वो पपत्त्या श्रीरामशेषत्वोपपत्तेः एतेनजीवपरमात्मशेषशेषीसंवंधः उपपन्नतरः संवंधस्वरूपज्ञानमप्युक्तंवैष्णवाचार्यैः संबंधस्वरूप- ज्ञानं नामचतुर्विधं संवंधज्ञानम्संबंधयाथात्म्यज्ञानं संवंधस्व- रूपज्ञानम् संवंधस्वरूपयाथात्म्यज्ञानं तत्रसंवंधज्ञानं नाम श्रियःपत्युर्निरुपाधिकशेषित्वं स्वस्यनिरुपाधिकशेषत्वं चसम्यक् ज्ञात्वास्थितिः संवंधयाथात्म्यज्ञानं नामश्रियःपत्युर्निरुपाधिक- शरीरित्वं स्वस्यनिरुपाधिकशरीरत्वं ज्ञात्वास्थितिः संवंधस्वरूप- ज्ञानंनामश्रियःपत्युर्निरुपाधिकधर्मित्वंस्वस्यनिरुपाधिकधर्मत्वंस म्यक्ज्ञात्वा स्थितिः संवंधस्वरूपयाथात्म्यज्ञानं नामधर्मिधर्मयो-

ऐक्यंसम्यक्ज्ञात्वास्थितिः ऐक्यंनामविशिष्टविशेषेसतिसएवस- न्स्वयंयथानप्रकाशते तथाचस्थितिरिति क्रियाकर्मेऽय कर्तृणामी- दृशमर्थं मंत्रोवदति तस्येदृशस्यार्थस्य मननात्ईदृशमंत्रार्थं मननपूर्वकंमंत्रजपादित्यर्थः मंत्रजपमुपक्रम्य मंत्रार्थस्योक्तत्वात् मंत्रवाच्य श्रीरामकर्तृकं यन्मंत्रजपकर्तुस्त्राणंपालनं संसारा- द्रक्षणं तस्मान्मंत्रउच्यते मंतारंत्रायतेइतिमंत्रः इतितन्निरुक्तेः कथंभूतोमंत्रः सर्ववाच्यस्यवाचकः सर्वशब्दवाच्यस्य श्रीरामस्य- वाचकः अशेषचिदचिच्छरीरि सच्चिदानंद श्रीरामस्वरूप साक्षाद्वाचकत्वेन रामाख्यपरब्रह्ममुख्यवाचक इत्यर्थः।ननु- सर्ववाच्यस्येति श्रुत्यासर्वेषां शब्दानां श्रीरामवाचकत्वोक्तेः राममंत्रस्यापिसर्वशब्दांतर्गतत्वेन तद्वाचकत्वोपपत्तेः पुनः केन- विशेषेणसर्वेभ्यःशब्देभ्यः पृथक्कृत्यराममंत्रस्यतद्वाचकत्वमुक्तम् सर्ववाच्यस्यवाचक इतिश्रुत्यायां विशेषमाश्रित्यत्वयापितत्स्वरू- पवाचकत्वेन तन्मुख्यवाचकत्व मुक्तमितिचेदुच्यते - यथाशरीर वाचकाः शब्दास्तच्छरीरिणिप्रत्यगात्मनि जीवेपर्यवस्यतद्वा- चकाः भवंति अन्यथाशरीरं त्यक्त्वा पित्रादिलोकंगतानां- जीवानांत्यक्तशरीरनाम्ना पिंडोदकप्रदानानुपपत्तेः तथैववि- श्वरूपस्यते रामसर्वे शब्दाहिवाचकाः इतिस्मृतेश्चचिदचिद्वा- चकाः सर्वेशब्दाचिदचिद्द्वारा चिदचिच्छरीरिणि श्रीरामेपर्यवस्य चिदचिदंतर्यामिणोरामस्य वाचकाभवंति न तु सच्चिदानंद स्वरूपंवदंति तथाविष्णुनारायणवासुदेवहर्य्यादयो पियेभगव-

द्वाचकाः शब्दास्तेपि सर्वव्यापकत्वक्षीराब्धिनिवासित्व सर्व-
तत्वायनकरणत्व सर्वउपायत्वोपेयत्व सर्वभूतनिवासित्व
भक्तदुःखहरत्व प्रकृतिजीवाधारत्वादि गुणकर्मद्वारैवतस्मिन्प-
र्यवस्य तस्यवाचकाभवंति नत्वपरिछिन्नचिदात्मकं तत्स्वरूपं-
वदंती त्येतत्सर्वसम्यगुपपादितमस्माभिः ।श्रीरामतापनीयम-
ध्यभाष्ये तत्रैवद्रष्टव्यं श्रीरामनामतुसच्चिदानंदं तत्स्वरूपं
साक्षाद्वदतीत्याह श्रीरामतापनीयाश्रुतिः। 'रमंतेयोगिनोनंतेस-
त्यानंदेचिदात्मनि।इतिरामपदेनासौ परंब्रह्माभिधीयते' इत्येषा-
षडक्षरस्य श्रीराममंत्रस्यादिममक्षरं वह्निबीजंस्वप्रकाशज्यो-
तिर्मयपरब्रह्मस्वरूपभूतमस्ति सर्ववेदकारणभूतप्रणवकारणं-
चास्ति जगत्सृष्ट्यादेश्च कारणमस्तीत्याह द्वितीयाश्रुतिः'स्व-
भुर्ज्योतिर्मयोऽनंतरूपीस्वेनैवभासते। जीवत्वेनेदमोंयस्यसृष्टि
स्थिति लयस्यच' कारणत्वेनचिच्छक्त्यारजःसत्वतमोगुणैः
इत्येषातथैवाह श्रीरामोपनिषच्छ्रुतिः'स्वप्रकाशःपरंज्योतिः स्वा-
नुभूत्यैकचिन्मयः तदेवरामचन्द्रस्यमनोराद्याक्षरंस्मृतम्' इत्ये-
षामंत्रस्यषडपिवर्णा ब्रह्मात्मकाःसच्चिदानंदाख्यासंतीत्याह राम-
तापनीयाश्रुतिः'ब्रह्मात्मकाः सच्चिदानंदाख्याइत्युपासितव्यम्'
इत्येषा सएवंमंत्रः प्रणवरूपोभवतीत्याहश्रुतिः इत्योमितिइत्येषा
इत्युक्तप्रकारकः षडक्षर ॐ मितिभवति ॐकाररूपमापद्यते
इत्यर्थः।रेफोवह्निबीजं च रामनामचषडक्षरश्चमंत्रः इतीमेस-
च्चिदानन्दब्रह्मस्वरूपं साक्षाद्वदंति ब्रह्मस्वरूपभूताश्चसंतीति

'रेफारूढामूर्तयःस्युःशक्तयस्तिस्रएवच' इतिस्वभूर्ज्योतिर्मयोऽनंत-
रूपीस्वेनैवभासते' जीवत्वेनेदमोंयस्यसृष्टिस्थितिलयस्यच। का-
रणत्वेनचिच्छक्त्यारजःसत्वतमोगुणैः इतिचरमंतेजोगिनोऽनं-
तेसत्यानंदेचिदात्मनि इतिरामपदेनासौपरब्रह्माभिधीयते इति
चब्रह्मात्मकाः सच्चिदानंदाख्याइत्युपासितव्यं इत्येमादिभिः-
श्रुतिभिरवगम्यते तेनयथास्वरूपाश्रितेभ्योव्यापकत्वादिगुण-
कर्मभ्यः कोटिगुणाधिकंभवति अपरिछिन्नचिदात्मकं ब्रह्म-
स्वरूपं तथैवव्यापकत्वाद्यर्थकेभ्यो तत्तद्गुणकर्मद्वाराभगवद्वाच-
केभ्योविष्णवादिनामभ्यः सच्चिदानंदतत्स्वरूपवाचकस्य तत्व-
रूपभूतस्य चरामनाम्नः षडक्षरश्रीरामतारकमंत्रस्य चकोटि-
गुणाधिक्योपपत्तेः स्वरूपतः फलतश्चविष्णवादिनामभ्यः
तन्मंत्रेभ्यश्चराममंत्रस्यरामनाम्नश्चकोटिगुणाधिक्यमुपपादितं
व्यासादिभिः विष्णोरेकैकनामैव सर्ववेदाधिकं मतम् तादृङ्-
नामसहस्रैस्तुरामनामसमंमतं जपतः सर्ववेदांश्च सर्वमंत्राँश्च-
पार्वति।तस्मात्कोटिगुणं पुण्यं रामनाम्नैयलल्यत इतिव्यासे-
नोक्तं पद्मपुराणे अगस्त्येनापि सर्वेषुमंत्रवर्गेषु श्रेष्ठंवैष्णवमुच्यते
गाणपत्येषुशैवेषुशाक्त शौरेष्वभीष्टदम्। वैष्णवेष्वपि मंत्रेषु
राममंत्राः फलाधिकाः गाणपत्यादि मंत्रेषु कोटि कोटिगुणा-
धिकाः मंत्रस्तेष्वप्यनास फलदोयंषडक्षरः। शांतः प्रसन्नोवर-
दोह्यक्रोधोभक्तवत्सलः अनेनसदृशोमंत्रो जगत्स्वपि नविद्यते
इतिसर्वमंत्रेभ्योऽस्याधिक्यमुक्तं हारितेनापि श्रीरामायनमो-

ह्येतत्तारकंब्रह्मनामकं नाम्नांविष्णोः सहस्त्राणां तुल्यएषमहामनुः। अनंताभगवन्मंत्रा नानेनतुसमाकृताः। श्रियोरमण सामर्थ्यात् सौंदर्य्यगुण सागरात इत्येवमुक्तं नन्वत्रानंतानामपरिमितानामशेषा नामपिभगवन्मंत्राणां श्रीराममंत्रसमत्व निषेधे तच्छ्रीरमण सामर्थ्यं तत्सौंदर्यगुणसागरत्वं चहेतुरुक्तो हारीतेनतत्किमन्येषु विष्णुनारायण वासुदेव हरिकृष्णादिषुताद्दशं श्रीरमणं सामर्थ्यसौंदर्य गुणसागरत्वंनारित येनराममंत्र समत्वंतत्तन्मंत्राणां निषेधितमिति चेदुच्यते—यथा श्रीरामस्यपूर्वाह्ने पौरकार्याणि कृत्वासर्वाणिपूर्ववत् शेषंदिवसभागार्द्धमंतःपुर गतोनयत् एवंतयोर्विहरतोःसीताराघवयो श्चिरम् दशवर्षसहस्त्राणि व्यतीयुः सुमहात्मनोः इत्येवंगृहवनाशोकवाटिकादिष्व हन्यहन्येकादशसहस्त्रवर्षपर्यंतं श्रीजानकीरमयितृत्वं श्रूयतेन तथान्येषां कुत्रापिश्रीरमयितृत्वंश्रूयते नचोपपद्यते श्रीकृष्णस्य त्वल्पकालंराधादिगोपीरमयितृत्वं श्रूयते नतुश्रीरुक्मिणीरमयितृत्वं अतःश्रीरमणसामर्थ्यं रामएवोपपद्यते नत्वन्यत्रकिंच तत्तन्नामनिरुक्त्यापि श्रीरमयितृत्वं रामस्यैवोपपद्यतेनत्वन्यस्य तथाहि श्रीरमते यत्रसश्रीरामः अधिकरणेघञ् श्रियंरमयतीति श्रीरामःरामोरमयतांवर इतिवाल्मीकिवचनेनुकूलेयं निरुक्तिः इतिनिरुक्तोरामशब्दः स्पष्टंरामस्यश्रीरमयितृत्वं बोधयतिनतु नारायणादिनाम्नां निरुक्त्याकस्यापि श्रीरमणत्वमुपपद्यतेतथाहिश्रियः शोभमानाःनाराः अपनेयस्य सश्रीनारायणः

शोभनानि तत्वानिवाश्रयनंयस्य सश्रीनारायणः श्रियंवेवेष्टीति श्रीविष्णुः श्रियांवसतिश्रियंवासयतीतिवाश्रीवासुः सचासौदेव-श्चश्रीवासुदेवः श्रियंहरतीति श्रीहरिः श्रियंकर्षयतीतिश्रीकृष्णः इतीमाव्युत्पत्तयस्तुनोपपद्यंते नचनारायणादीनां श्रीरमयितृत्वं वोधयंतिकिंतुदेवपूजकोब्राह्मणः देवब्राह्मणइतिवत श्रीसहितो नारायणः श्रीनारायणः श्रीसहितोविष्णुः श्रीविष्णुः श्रीसहितो वासुदेवःश्रीवासुदेवःश्रीसहितोहरिः श्रीहरि.श्रीविशिष्टःकृष्णः श्रीकृष्णः एवंनामांतरेष्वपिज्ञेयं ईदृशीव्युत्पत्तिरुपपद्यते अनया-पिनिरुक्त्या नारायणादीनां श्रीरमयितृत्वनोपपद्यते किंतुश्री-विशिष्टत्वमेवेति नकथंचिद्भगवन्नामांतरस्ववाच्यस्य श्रीरम-यितृत्वबोधनेशक्तम् सौंदर्यगुणसागरत्वं तुरामस्य रूपंसंहननं लक्ष्मींसौकुमार्य्यंसुवेषतां ददृशुर्विस्मिताकारारामस्यवनवा-सिनः रूपौदार्यगुणैः पुंसांदृष्टिचित्तापहारकम् इत्येवमादिवा-ल्मीकीवचनात पुरामहर्षयः सर्वेदंडकारण्यवासिनः दृष्ट्वारामं-हरिंतत्र भोक्तुमैच्छन्सुविग्रहम् इतिव्यासवचनादवगम्यते श्री-रामसौंदर्यस्याधिक्यं दंडकारण्यमहर्षिगणमोहकत्वादवगम्यते यथानतथातदन्यसौंदर्यस्यपुंसां तत्रापितपस्विनां मोहकत्वे-कुत्रापि किंचित्प्रमाणमुपलभ्यते सर्वगुणसागरत्वं तुरामस्य 'सचसर्वगुणोपेतः कौशिल्यानंदवर्द्धनः' इत्येवमादिभ्योवाल्मी-किवचनेभ्यो ऽवगम्यते तस्माद्रामादन्यस्य श्रीरमयितृत्वसौं-दर्यगुणसागरत्वा श्रवणात्तदनुपपत्तेश्च तदन्यमंत्राणां राममं-

त्रसमत्वंप्रतिषेधितं हारितेन तथापद्मपुराणेव्यासेन रामनाम्न-स्तदात्मकस्यषडक्षरमंत्रस्य च विष्णवादिनामभ्यः अनेक-सहस्रगुणाधिक्योक्त्या सर्ववेदसर्वमंत्र जपफलाच्च रामनाम जपफलस्य कोटिगुणाधिकोक्त्याच राममंत्राद्विष्णवादि मंत्राणा मसमत्वं वोधितंभवति "विष्णोरेकैकनामैव सर्ववेदाधिकंमतं। तादृङ्नामसहस्रैस्तुरामनामसमंमतम्॥ जपतः सर्ववेदांश्च सर्वमंत्रांश्चपार्वति। तस्मात्कोटिगुणांपुण्यं रामनाम्नै वलभ्यते"॥ अगस्त्येनापि राममंत्रसमत्वं मंत्रांतराणांप्रतिषेधि-तम् "शांतः प्रसन्नोवरदोह्यक्रोधो भक्तवत्सलः। अनेनसदृशो मंत्रो जगत्स्वपिनविद्यते॥" इतिस्कंदपुराणे शिवेनषडक्षरं विहा यभगवद्भिन्नदेवतान्तर मंत्रावलंविनांमूर्खत्वमुक्तम् "अचिंत्यो ऽयं महावाहो मंत्रश्चिन्तामणिर्विभो। विहायैनंविमूढात्मा इत श्चेतश्चधावति" इतितथैव रामतापनीयाश्रुति रपिगर्भजन्म-जरामरण संसारमहद्भयाद्यस्मात्तारयति तस्मादुच्यते तारक-मित्येषातारकस्य गर्भजन्मादिभ्यस्तारकत्वेन तारकमित्यन्वर्थां संज्ञांप्रकाश्य सर्वेषां भगवन्मंत्राणां संसारनिवृत्तिपूर्वकमोक्ष प्रदानसामर्थ्य समत्वेप्यस्यमंत्रस्यझटिति संसारतारणशक्तिस्ते-भ्योधिकेरेति सूचितं श्रुतिस्मृतिषुच यथाषडक्षरस्यतारकब्रह्मेति संज्ञाश्रूयते तथान्यमंत्राणां न श्रूयते केषांचित्तु तारेतितारकेति मात्रसंज्ञाश्रवणात् यतः षडक्षरतारकादन्यमंत्राः नैवंविधा अतोऽन्यमंत्रनिचयं विहायश्रीरामप्राप्तिकामैः तदेवत्तारकमु-

पास्यं ज्ञेयंचेत्याह द्वितीयारामतापिनीयाश्रुतिः एतदेवोपास्य-
मितिज्ञेयमितिचेत्येषा अत्रएवकारेण तारकादन्यस्योपास्यत्वं
ज्ञेयत्वं च व्यवच्छिनत्ति इतिवाक्यद्वयेनतारके उपास्यत्वं ज्ञेयत्वं
चपरिसमाप्यतिश्रुतिः। एवंमंत्रार्थोऽपिकृत्स्नः उपनिषदंतरश्रुतिभिः
कस्यापिमंत्रस्यनोक्तः येनस्मृतयस्तदुक्तार्थंवदंतु अतः स्मृति-
दृष्टोपिमंत्रस्यार्थः श्रुत्यमूलकत्वेन न प्रमाणत्वमेति श्रीराम-
तापनीयश्रुतिभिस्तु कृत्स्नोपि राममंत्रस्यार्थः उक्तः क्रियाकर्मे
ज्यकर्तृणामर्थंमंत्रोवदत्यथ। मननात्त्राणनान्मंत्रः सर्ववाच्यस्य
वाचकः। स्वभूर्ज्योतिर्मयोऽनंतरूपीस्वेनैवभासते। जीवत्वेनेदमों-
यस्यसृष्टिस्थितिलयस्य च। कारणत्वेन चिच्छक्त्यारजःसत्वत-
मोगुणैः 'यथैववटवीजस्थः प्राकृतश्चमहाद्रुमः। तथैवरामवीज-
स्थंजगदेतच्चराचरं' रेफारूढामूर्त्तयः स्युःशक्तयस्तिस्रएवचेति
इत्याद्याभिः तत्रसर्वेषामेवमंत्राणामेषः साधारणः क्रमः इत्येषा-
श्रुतिर्यएषोराममंत्रार्थस्यतद्बीजादिन्यासस्यचक्रमःससर्वेषांमंत्रा
णांसाधारणः क्रमः इत्यर्थिकायेन क्रमेणयोराममंत्रस्यार्थ
उक्तस्तेन क्रमेणासएवसर्वेषां मंत्राणामर्थोज्ञेयः इत्येतदर्थज्ञाप-
नेनयथासोम्यैकेनमृत्पिंडज्ञानेन सर्वंमृण्मयंविज्ञातंभवति इति
श्रुतिः कारणविज्ञानेन तत्कार्यमात्रस्य विज्ञानंभवतीति बोध-
यति तथैवषडक्षरतारकार्थविज्ञानेन सर्वेषां मंत्राणामर्थस्य
विज्ञानंभवतीत्यर्थबोधनेन षडक्षरस्यसर्व मंत्रकारणत्वं-
ज्ञापयति। अतएव एतदेवोपास्यमिति चैषाश्रुतिः

मंत्रांतराणामुपास्यत्वंज्ञेयत्वं चैवकारेणाव्यवच्छिद्यास्मिन्नेवमंत्रो उपास्यत्वंज्ञेयत्वंपरिस्थापयति अत्रमंत्रेक्रियापदमनन्योपायत्वं वदतिकर्मपदमनन्यभोग्यत्वं वदतिइज्यकर्मकर्तृपदमनन्यशेषत्वं वदतितेनाकारत्रयसंपन्नत्वंमंत्रजपकर्तुर्ज्ञापितंभवति किंचात्रो ज्यपदेनसर्वजीवस्वामित्वशेषित्वरूपं श्रीरामस्यस्वरूपंक्रियापदेन श्रीरामप्राप्त्युपायस्वरूपंकर्मपदेनतत्प्राप्तिफल स्वरूपमुक्तंभवति तेनजीवस्यश्रीरामव्यतिरिक्तेस्वशेषित्वबुद्धिः परस्वरूपविरोधिनीभवति रामादुपायांतरे उपायत्व बुद्धिरुपाय स्वरूप विरोधनी भवति रामकैंकर्यादन्यत्र फल बुद्धिः फलस्वरूप विरोधिनी भवति स्वनिष्ठा रामाद्देवतांतरादेः शेषत्व बुद्धिः स्वस्वरूप विरोधिनी भवति इत्यर्थत उपलभ्यते तएते अर्थाः मंत्रवित्तमैः ज्ञातव्याः तदुक्तं प्राप्यस्य ब्रह्मणोरूपं प्राप्तुश्चप्रत्यगात्मनः। प्राप्त्युपायंफलं प्राप्तेस्तथाप्राप्तिविरोधिनः। ज्ञातव्यमेतेदर्थानां पंचकं मंत्रवित्तमैरिति । येएते मंत्रस्यपंचविधा अर्थास्तएवसर्ववेदेतिहासादिसारार्थाभवन्तीप्यप्युक्तमभियुक्तैः प्राप्यस्यब्रह्मणोरूपं प्राप्तुश्चप्रत्यगात्मनः। प्राप्त्युपायं फलं प्राप्तेस्तथाप्राप्तिविरोधिनः। वदंतिसकलावेदाः सेतिहासपुराणकाः। मुनयश्च महात्मानो वेदवेदांतवेदिनः इति अतोयः षडक्षरतारक मंत्रार्थयाथात्म्यविद्भवति सोपिसर्ववेदेतिहासादि सारार्थवित्त्वेनशब्दब्रह्म विद्भवति सएव यदामंत्रोक्तस्यस्वशेषिणोरामाख्यपरब्रह्मणोहंरामोऽस्मीत्येवंतत्वतस्तादात्म्यंभावयन्

ब्रह्मणिनितरांतिष्ठतीति तदाब्रह्मनिष्ठइत्युच्यते इत्येवं मंत्रा र्थविदः शब्दब्रह्मवित्त्वं परब्रह्मनिष्ठत्वं चेत्युभयमुपपद्यते इति तस्यैवगुरुत्वेनाश्रयणीयत्वम् तद्विज्ञानार्थं गुरुमेवाभिगच्छेत श्रोत्रियंब्रह्मनिष्ठमित्याद्याः श्रुतयोवदंति एवमेकयाश्रुत्यासामा न्येनमंत्रार्थउक्तः एवं संक्षेपेणमंत्रार्थं मंत्रस्य चसच्चिदानंद परब्रह्म स्वरूपवाचकत्वेन तन्मुख्यकत्वं प्रकाश्यअर्थविशेषतो- मंत्रार्थं वदंती आदौवह्निबीजतद्वाच्यरामयोः स्वप्रकाशज्योति र्मयस्वरूपं प्रकाशयन्तीतयोः सृष्ट्यादिकारणत्व ज्ञापनद्वारा जगद्रामयोः शेषशेषीभावं ज्ञापयति ॥ स्वभूर्ज्योतिर्मयोनंत- रूपीस्वेनैवभासते । जीवत्वेनेदमोंयस्य सृष्टिस्थितिलयस्य च कारणात्मेन + चिच्छक्त्या रजः सत्त्वतमोगुणैः ॥ इत्येवाश्रुतिः स्वभूःस्वतः सिद्धः ज्योतिर्मयः स्वप्रकाशचिन्मयः अनंतरूपी अपरिच्छिन्नरूपी अनंतरूपधारी सर्वावतारी स्वेनैवभासते स्वयंप्रकाशरूपः नसूर्यादिवत्स्वान्यप्रकाश्यप्रकाशितइत्यर्थः एवंबीजस्यस्वरूपमुक्त्वातस्यप्रणववकारणत्वं दर्शयन्सृष्ट्यादि कारणत्वमाह जीवत्वेनेदमों यस्येत्यादिना यस्यवन्हिबीजस्य जीवत्वेनजीवयतीति जीवस्तस्यभावोजीवत्वं तेनजीवत्वेन- स्फोटकत्वेनइदमों ॐ काराक्षरंचिच्छक्त्या रजः सत्वतमो- गुणै जंगत्सृष्ट्यादि कारणत्वेनावतिष्टतइतिशेषः वाच्यपक्षे- यस्यरामस्य जीवत्वेनेदमों कारात्मकं जगत्प्रवर्त्ततेयश्चचि- च्छक्त्याश्रीसीताख्यया सर्वाभरणया चितेति जानक्याश्चिद्रूप-

त्वश्रुतेः रजःसत्वतमोगुणैः सृष्टिस्थितिलयस्यचकारणत्वेन तिष्ठतीत्येवं योज्यम् श्रीसीताद्वारारामस्य जगत्सृष्ट्यादिकर्तृत्वं श्रूयते श्रीरामतापिनीये श्रीरामसान्निध्यवशा ज्जगदानंददायिनी सृष्टिस्थितिसंहारकारणी सर्वदेहिनाम् सासीताभगवतीज्ञेया मूलप्रकृतिसंज्ञिका । प्रणवत्त्वात्प्रकृतिरिति वदंतिब्रह्मवादिन इतिसेयंसीताचिदात्मिकास्ति। नतुजडप्रकृतिरूपा हेमाभयाद्विभुजया सर्वालंकारयाचिता। श्लिष्टः कमलधारिराया पुष्टःकोशलात्मजः इतितापिनीये तस्याश्चिदात्मकत्वश्रवणात् तदेवंजगत्सृष्ट्यादिकर्तृत्वेन वह्निबीजस्य तद्वाच्यस्यरामस्य जगत्स्वामित्वं जगतस्तच्छेषत्वं चनिष्पद्यते क्षेत्रक्षेत्रीन्यायेन यथाकस्मिंश्चित्क्षेत्रिणि क्षेत्रेआवपति सिंचति कृंतति चायमस्यक्षेत्रस्य स्वामीत्यपरैर्निश्चीयते तथाजगत्सृष्ट्यादिव्यापारैरयं रामोऽस्यजगतः स्वाम्यस्तीति निश्चयात् जगद्रामयोः शेषशेषीभावः श्रुत्यावगतत्तरः ननुवह्निवीजस्यच कुलालादिवज्जगतस्रष्टृत्वं राजादिवत्तत्यालकत्वं चोपपद्यते नतुतल्लयस्थानत्वं तस्याल्पपरिमाणवतो महत्परिमाणवज्जगदाधारत्वानुपत्ते रित्याशंक्याह यथैववटवीजस्थः प्राकृतश्चमहाद्रुमः तथैवरामवीजस्थं जगदेवचराचरम् इतियथाप्राकृतो महाद्रुमो वहुशाखापल्लववान्वटवृक्षो ह्रस्वप्रमाणवटवीजस्थः चकारो ऽश्वत्थादीनां समुच्चयार्थः तथैवरामाभिन्नंवीजंतत्रतिष्ठतीति रामवीजस्थम् एतच्चराचरं

जगदस्तीत्यर्थः अथवीजमुद्धरन्ननुजगत्सृष्टयादिकर्तृत्वं ब्रह्म-
विष्णुमहेश्वराणां श्रूयते अतः दोत्रदोत्रीन्यायेन तेषामपिज-
गत्स्वामित्वमुपपद्यते इत्यतोजगन्निष्ठशेषत्वनिरूपितस्य तच्छे-
षित्वस्य श्रीरामब्रह्मविष्णुमहेश्वर साधारणत्वोपपत्ते र्नरामा-
नन्यशेषत्वस्य जगन्निष्ठत्वमुपपद्यते इत्याशंक्यब्रह्मादीनांमपि
श्रीरामवाचकरेफाश्रितत्वदर्शनेन रेफवाच्य रामानन्यशेषत्वं
ज्ञापयन्ब्रह्मादीनां श्रीरामशेषत्वे सतितत्परतंत्रत्वेन जगत्सृष्टया-
दिभिर्जगत्स्वामित्वंनस्वातंत्र्येणेत्याहरेफारूढेतिरेफारूढामूर्त्तयः
स्युः शक्तयस्तिस्रएवच इतिरेफोरवर्ण—स्तमारूढा वृक्षारूढा-
वानरावृक्षाधारा इवरेफारूढत्वेन रेफाधारतया रेफाश्रितत्वेन
रेफशेषभूताः अकारद्वयं मकारश्चेति ब्रह्मविष्णुमहेश्वरवा-
चका—स्त्रयोवर्णा—स्तदुपलक्षिता—स्तद्वाच्या ब्रह्म-
विष्णुमहेश्वरा स्तेषांशक्तय श्चतिस्रःस्युः अत्रमूर्त्तिपदग्रहणेन
च ब्रह्मादीनामेवसशक्तीनांरेफारूढत्व मुक्तंभवति नदेवतां-
तराणां तदारूढत्वंकुतः शक्तयस्तिस्रइतिशक्तीनां त्रित्वोक्त्या
तच्छक्तिमतामपि त्रित्वोपपत्त्या ब्रह्मादिव्यतिरिक्तदेवता त्रि-
त्वाश्रुत्याच तेषामेवरेफारूढत्वकथनेन रेफशेषत्वं ज्ञापितं
भवति 'रकाराज्जायतेब्रह्मा रकाराज्जायतेहरिः। रकाराज्जायते
शंभू रकारात्सर्वशक्तयः' इतिरेफारूढेति श्रुत्युपबृंहणभूतं
पुलहसंहितावचनं यतोरकारेस्थितानां ब्रह्मादीनां रकारादुत्पत्तिं
वदन्रकारस्य तल्लयस्थानत्वं ज्ञापयन दोत्रदोत्रीन्यायेन

रकारशेषत्वं ब्रह्मादीनां सशक्तीनां वोधयति अतउपपद्यते मूर्त्तय इतिपदस्य ब्रह्मविष्णुमहेशपरत्वं तदेवंरेफस्य ब्रह्मादिसृष्ट्यादि कर्त्तृत्वेनादिसृष्टिकर्त्तृत्वम् ब्रह्मादीनांतु रेफाश्रितत्वेन रेफपरतंत्रतया तच्छेषत्वेनावांतर सृष्ट्यादिकर्त्तृत्वं निर्दिश्यब्रह्मादीनांतत्कृतसृष्ट्यादि कोटिगतस्य कृत्स्नस्य जगतश्च रेफतद्वाच्यरामानन्यशेषत्वं रेफरामयोस्तच्छेषित्वंचनिवोध्यब्रह्मादिजगतः श्रीरामस्यच शेषशेषीभावो वन्हिवीजस्यार्थो ज्ञापितोभवतीत्यर्थः तदेवं स्वभूर्ज्योतिर्मयइत्यनयाश्रुत्यावह्निवीजस्य स्वप्रकाशज्योतिर्मयस्वरूपत्वम् यथैववटवीजस्थइत्यनयाश्रुत्या रामाख्यपरब्रह्मविष्णुमहेश्वरादिमयस्य वह्निवीजस्य चराचरजगत्कारणत्वम् रेफारूढामूर्त्तय इत्यनयाश्रुत्या रेफस्य सर्वजगत्कारणत्वनिर्देशेन रेफस्य ब्रह्मादिसर्वजगच्छेषित्वं ब्रह्मादीनांचतच्छेषित्वं निर्दिश्यअथरेफरामयो स्तादात्म्यसंवंधेन वाच्यवाचकत्वंनिर्दिशन् सीतारामयोरेफवाच्यत्वोपपत्तये तत्ररेफसाधर्म्यं जगत्कारणत्वं ज्ञापयितुं सीतारामयोः सर्वजगत्कारणत्वं वदति सीतारामौ तन्मयावित्येषा श्रुतिः सीतारामौतन्मयावत्रपूज्यौ जातान्याभ्यां भुवनानि द्विसप्तस्थितानि चप्रहृतान्येवतेषुततो रामोमानवो माययाधात् ॥ अत्रमंत्रे सीतारामौ तन्मयौ रेफमयौतादात्म्येनरेफवाच्यौपूज्यौज्ञेयौ पूजति रत्रज्ञानार्थः धातूनामनेकार्थत्वात अत्रतच्छब्दो रेफारूढा इत्यत्रतयस्याऽव्यहितस्यरेफस्य परामर्शकः नतुव्यवहितस्य

तथैव रामबीजस्थं इत्यस्य रेफस्य आभ्यां सीतारामाभ्यां अधस्तनानि सप्तसप्तचोपरितनान्येवं द्विसप्तभुवनानि जाता‌नि स्थितानि प्रहृतानिच अनेन जगत्सृष्ट्यादिव्यापारैः क्षेत्रक्षेत्रीन्यायेन सीतारामयोर्जगच्छेषित्वं जगतश्च तच्छेषत्वं ज्ञापितं भवति ततोनंतरंतेषु जातेषु भुवनेषु रामः आत्मानमधात् प्रावेशयत् तेषुरामःप्राविशदित्यर्थःतत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशदिति श्रुत्यंतरात् कथंभूतः रामःमानवः माप्रभातयानवः नवीनः पुराणोपि प्रभया नवावयव इत्यर्थः मायया‌ज्ञानेन मायावपुनं ज्ञानमित्युक्तो ज्ञानपर्यायोऽत्रमायाशव्दः अथवा अमायेतिच्छेदः अमाययामायालेशराहित्येन मानवःमनुष्याकारः सच्चिदानंदाकार इत्यर्थः चिन्मयेस्मिन्महाविष्णौ जातेदशरथेहरौ रघोःकुलेखिलंराति राजतेयोमहिस्थितः सरामइतिलोकेषु विद्वद्भिःप्रकटीकृतः रमंतेयोगिनोऽनंते सत्यानंदेचिदात्मनि इतिरामपदेनासौ परब्रह्माभिधीयते चिन्मयस्याद्वितीयस्य निष्कलस्याशरीरिणः। उपासकानांकार्यार्थं ब्रह्मणोरूपकल्पना इत्युपक्रमश्रुतिभ्यः मुद्रांज्ञानमयींयामेवामेतेजःप्रकाशनम् धृत्वाव्याख्याननिरत श्चिन्मयःपरमेश्वरः अर्द्धमात्रात्मकोरामो ब्रह्मानंदैकविग्रहः इत्यभ्यासीत् अहमोंतत्सद्यत्परं ब्रह्मरामचन्द्रश्चिदात्मकः इत्येवमाद्युपसंहारश्रुतिभ्यश्च श्रीशार्ङ्गधारिणंरामं चिन्मयानन्दविग्रहम् हलधृग्विष्णुमीशानं वलरामंकृपानिधिम् ॥ इत्येवमीडितोरामः प्रदात्त-

स्यैवरांतरम् विरराममहातेजाःसच्चिदानंदविग्रह इत्येवमादिस्मृतिभ्यश्च सच्चिदानंदविग्रहत्वेनप्रतिपादितत्वात् तदेवंरेफवाच्यंरामाख्यं परब्रह्म ब्रह्माद्यशेषजगच्छेषी भवतिरेफाश्रिताः अकारादिवाच्या ब्रह्मादयः सृष्टिस्थितिसंहारकर्त्तार स्तत्सृष्टिस्थितिप्रलयकोटिगतमशेषंचराचरात्मकं जगच्च श्रीरामस्यशेषभूतमिति वह्निबीजस्येममर्थंज्ञापयित्वाथमंत्रशेषस्यार्थंबोधयति जगत्प्राणायात्मने इत्येषाजगत् प्राणायात्मने तस्मैनमः स्यान्नमस्त्वैक्यंप्रद्रेत्[1] प्राग्गुणेनेति जगत्प्राणायथाशरीर स्थिति प्रवृत्योर्हेतुःप्राणःप्राणंविनाशरीरस्यस्थितिरपिनदृश्यते कुतः प्रवृत्तिः तथैवजगत्प्राणं श्रीरामंविना जगत्स्वरूपस्थिति प्रवृत्त्यो रनुपपत्तेः जगत्सत्तास्फुर्त्तिप्रदाये त्यर्थःतथाजगदात्मने अततिसातत्येन नैरंतर्येण गच्छति व्याप्नोति सर्वजगद्बहिरंतर्व्याप्नोती त्यात्मातस्मैवहिरंतः सर्वजगद्व्याप्यस्थिताय जगदात्मने इत्यनेनयथास्वशरीरस्य योगक्षेमं चतच्छरीरी जीवात्माकरोतितथैव सर्वजीवशरीरिणः आत्मनः श्रीरामस्य सर्वयोगक्षेमकारित्वोपपत्तेः अनन्या श्चितयंतोमां येजना पर्य्युपासते तेषांनित्याभियुक्तानां योगक्षेमं वहाम्यहमिति स्वानन्यभक्तानामैहि कामुष्मिक योगक्षेमकारित्वोक्तेश्च अप्राप्तस्य स्वस्यप्रापणंयोगः स्वप्राप्तस्य पुनः संसारागमाद्रक्षणं क्षेमः इत्यामुस्मिकयोगक्षेम कारिणे स्वानन्यचिन्तकानां स्वप्राप्तेरुपायभूतायेत्यर्थः तस्मैइतिचतुर्थी तादात्मिकाजीववाची नमोनाम

[1] वदे

चात्मारामेतिगीयते तादात्मिकार्या चतूर्थी तथाचार्येति कथ्यते इत्यग्रेतनश्रुतेः जीवपरमात्मनोस्तादात्म्यं बोधयतीतितादात्मि कायथाजलसागरे तैलकुंडे वापतितस्य जलेनतैलेनवांतर्व- हिर्व्याप्तस्य तूलकणस्य तूलरूपेण भानंनभवेत् किंतुसर्वव्या- पकरामरूपेणैवेतियत्तदेव जीवरामयोस्तादात्म्य मुच्यते किंचि द्भेद सहिष्णुत्वे सतिभेदासहिष्णुत्वं तादात्म्यम् इतितादात्म्य लक्षणं तत्रजीवपरमात्मनोःस्वरूपमात्रेणाभेदः किंचिद्भेदः ततो व्याप्यव्यापकत्वेन त्वभेदः व्याप्यव्यापकयोर भेदउक्तोगीता- यां सर्वंसमाप्नोषिततोसिसर्वः इतिसएवभेदासहिष्णुत्व मित्यने

१ य: नोक्तः इतीदृशंयद्रामतादात्म्यं तस्मैरांमतादात्म्यायजीववाचि- नमोनामे त्यग्रेतनश्रुतेः नमःजीवः स्यादितिविधिः श्रीरामता- दात्म्याय प्रत्नंकुर्यात् श्रीरामतादात्म्यं यथानिष्पद्यते तथाभवे दित्यर्थः ईदृशं श्रीरामतादात्म्य मनुसंदधन्नुक्रियाकर्मेज्येत्युक्तं रामकैंकर्य्य लक्षणां कर्मकुर्यात् मंत्रजपप्रकरणाच्च तथैवषड क्षरंजपेदित्यर्थः तेनोक्तेन कर्मणा मंत्रजपप्रभावेन च श्रीराम तादात्म्यं यथावद्बुद्ध्वा प्राप्यच श्रीरामेण समंनंदेदितिभावः श्रीरामतादात्म्यानुसंधान पूर्वकं तत्कैंकर्य करणंतूक्तंदाक्षिणा त्याचार्यैः उपायज्ञानं चतुर्विधम् संबंधज्ञानं संबंधयाथात्म्य ज्ञानम् संबंधस्वरूपज्ञानं संबंधस्वरूप याथात्म्यज्ञानं तत्र- संबंधज्ञानंनामश्रियः पत्युर्निरुपाधिकशेषित्वं स्वस्यनिरुपा- धिक शेषत्वं च सम्यग्ज्ञात्वास्थितिः संबंधयाथात्म्यज्ञानंनाम

श्रियः पत्युर्निरुपाधिक शरीरित्वंस्वस्यनिरुपाधिक शरीरत्वं ज्ञात्वास्थितिसंवंधस्वरूपज्ञानं नामश्रियःपत्युर्निरुपाधिक धर्मित्वं स्वस्यनिरुपाधिकधर्मत्वं च ज्ञात्वास्थितिः संवंधस्वरूप याथात्म्यज्ञानं नामधर्मिधर्मयोरैक्यं ज्ञात्वास्थितिः ।

ऐक्यंनाम विशिष्टविशेषेसति सएवसन्स्वयं यथानप्रकाशते तथास्थितिः उपाययाथात्म्यज्ञानं नामतन्निष्ठा तन्निष्टानाम शेषत्वेकर्तृत्वनिवृत्तिः ज्ञातृत्वेकर्तृत्वनिवृत्तिः कर्तृत्वेकर्तृत्वनिवृत्तिः भोक्तृत्वेकर्तृत्वनिवृत्तिश्चतत्रशेषत्वेकर्तृत्वंनामराजाज्ञया जगत्पीडांकुर्वतोमंत्रिणइवभगवद्दासतयासदाचारश्लथनंकृत्वा तिष्ठतीतियततत्रसदाचारोनाम शब्दादिविषयेभ्यो भयं भगवत् भागवतकैंकर्येष्वा सक्तिश्च एतन्नकरोतीति यत्तदेवसदाचारश्लथनमस्ति तन्निवृत्तिर्नामप्रामादिकविषयस्पर्शः प्रामादिककैंकर्यविश्लेषश्च नोदेतीति यतज्ञातृत्वेकर्तृत्वं नामवयंज्ञातार इतिकृत्वाखलुश्रियः पतिरस्मानं गीकृतवानिति स्वज्ञातृत्वस्य तदंगीकारे हेतुत्वकल्पनम् तन्निवृत्तिस्तु देहाभिमानिनांमध्येऽत्यंतनिकृष्टो ऽहमसदात्मकल्प इंद्रियजितोहं एवंविधमामयः सुवर्णीकृत्वा आचार्याआत्म ज्ञानमुपदिश्य एवमंगीकृतवंत इतिकृतज्ञतयास्थितिः कर्तृत्वेकर्तृत्वंनामवयंनिषिद्धानिपरित्यज्य विहितान्येव कुर्वन्तः स्थिता इत्यतोऽस्मानंगीकृतवानिति स्वप्रयत्नस्यस्वांगीकारेहेतुत्वकल्पनम् तन्निवृत्तिस्तुअस्मद्व्यापारः कोपिनास्ति दारु-

पुत्रिकानाटक इवनिषिद्धानित्याजयित्वा विहितानिकारय-
तीतिस्थितिः भोक्तृत्वेकर्त्तृत्वंनामवयं तुसेवांकुर्वन्तः स्थिता-
इतिस्थितिः तन्निवृत्तिस्तु ॥ स्वहस्तेनस्वकेशसंस्कारेकृते-
ऽन्योऽन्यमुपकारस्मृतिर्यथानभवति तथैवावयवभूतेनात्मनाव
यविनः श्रियःपत्युः कैंकर्येक्रियमाणेसत्यन्योऽन्यमुपकारस्मृति-
र्यथा नरयात्तथाभगवत्कैंकर्यंकुर्वन् तिष्ठतीतियतएवमात्मनः
श्रीरामतादात्म्यानुसंधानपूर्वकंषडक्षर जपोद्युक्तः सुंदरीतंत्रेश्री-
जानक्याजनकंप्रतिभूशुद्धिंकृत्वा मात्राक्षरन्यासस्वमंत्राक्षर
न्यासानंतरंअहंरामोनचान्योस्मिब्रह्मैवाहंनशोकभाक्। सच्चिदा-
नंदरूपोहंनित्यमुक्तस्वभाववान इत्येवमात्मनः श्रीरामतादात्म्यं
ध्यायन्मंत्रंजपेदितितदेवश्रुतिः स्फुटंवदतिनमस्त्वैक्यंप्रवदेदिति
ॐ योवैश्रीरामचन्द्रः सभगवान्यत्परंब्रह्मभूर्भुवःस्वस्तस्मैवै-
नमोनमः इतिरामतापनीयोपसंहारमंत्राणामंतेसर्वेषांद्वयोर्नमसो-
श्रवणात् अत्रापिद्वयोर्नमसोरत्यंतसारूप्याचांत्रेणोपादानंस्यात्
तत्रैकंनमः पदंजीववाचि द्वितीयमुपायवाचिउपायः शरणा-
गतिः गच्छध्वमेनंशरणं शरण्यंपुरुषर्षभं इतिमार्कंडेयोप-
दिष्टशरणपदस्थाने 'द्रौपद्यासहिताः सर्वेनेमश्चक्रुर्जनार्दनम्'
इतिनमः पदोपादानात् साधनांतर संत्यागोनमः शब्दोहिशंस-
तिअनेनशरणापत्तिः परमैकांतिनांमता इतिपंचरात्र वचनाच्च
तदुपायवाचिनमः पदमात्मपरमात्मनो रैक्यंप्रवदेत् ऐक्यंना-
मविशिष्ट विशेषेसतिसएवसन् स्वयंयथानप्रकाशते तथा-

स्थितिःइतिपूर्वोक्तमेव अथवात्रप्रवदतीतीदृशोपाठोनास्तिकिं-
तुप्रवदेदियेत्वम्प्रवदेदितिविधिःप्रयोगःविधिश्चोदनालक्षणोध
र्मइत्युक्तेः चोदनाविधिर्लक्षणंप्रमाणंयत्रसंचोदनालक्षणः इति
तन्निरुक्तिः । चोदनावेदाज्ञाजीवपरमात्मैक्यप्रवदनप्रेरणा-
लक्षणातस्मान्नमस्त्वैक्यंप्रवदेदित्यस्येदृशोर्थः तुपुनःनमःजीवः
आत्मपरमात्मनोरैक्यंप्रवदेत ऐक्यंनामयथा जलसागरेपतित-
स्यजलेनवहिरंतर्व्याप्तस्यतूलकणस्यतूलरूपेणभानं नभवति
किंतुजलरूपेणैवतथैव श्रीरामेणपरमात्मनावहिरंतर्व्याप्तस्य-
जीवस्ययथास्वेनरूपेणभानंनभवेत्किंतु श्रीरामरूपेणैवतथा-
तिष्ठेत् तथैवरामोऽहमब्रह्मैवाहमस्मिसर्वंह्येतद्ब्रह्मअयमात्मा-
ब्रह्मतत्वमसिइत्येवंस्वयंप्रवदेत् अन्यान्नपिप्रवदेत् पाठयेत्उपदि-
शेदित्यर्थःउपनिषदिस्वाध्यायप्रवचने इति प्रवचनशब्दस्यपाठ
नार्थकत्वावगमात्प्रवदनप्रवचन पदयोरेकार्थकत्वाच्चतस्यरामो
ऽहमितिकथनस्य तद्याथात्म्यवोधस्यचफलंवदिष्यत्युत्तरतापि-
नीयाश्रुतिः सदारामोहमित्येतत्वतः प्रवदंतियेनतेसंसारिणोनू
नंरामएवनसंशयःइत्येषाऐक्यप्रवदनेहेतुः प्राग्गुणेनेतिपूर्वोक्तेन
नजगत्प्रवेशित्वजगत्प्राणत्वजगदात्मत्वगुणेनेत्यर्थः तेनप्राणव
त्सत्तास्फुर्त्तिप्रदानेनजीवनहेतुभूतेनजगदात्मना श्रीरामेणांतर्व-
हिर्व्याप्तस्यजीवस्यरामादपृथक् सिद्धत्वारामरूपत्वोपपत्तेःआत्मा
रामयोरैक्यं वहुश्रुत्युक्तमब्रह्मैवाहमस्मिअयमात्माब्रह्मसर्वंह्येतद्ब्रह्म
तत्वमसिइत्येवमादिश्रुतिभिर्वोधितंअहंरामोनचान्योस्मिब्रह्मै-

वाहंनशोकभाक् सच्चिदानंदरूपोहं नित्यमुक्तस्वभाववान् इत्ये
वंप्रवदेत् मनसा जानीयात्वचसावदेत् अन्यानप्युपदिशेदि-
त्यर्थः। उपासकोब्रह्मवित्स्वोपास्यंस्वात्मतयैवोपासीतनान्यथेति-
व्यासप्रणीत ब्रह्मसुत्रादप्यवगम्यतेआत्मेतितूपगच्छंतिग्राहयं-
तिचेत्यस्मात्एवंमंत्रशेषार्थमुक्त्वाथमंत्रशेषस्यपदार्थमाहजीव-
वाचिनम्रोनामआत्मारामेतिगीयतेतादात्मिकायाचतुर्थीतथाचा
येतिकथ्यतेइत्येषानामेति प्रसिद्धंमंत्रगतंनमः पदंजीववाच्यस्ति
रामेतिप्रातिपदकेन आत्मापरमात्मागीयते नमः पदस्य जीवा-
त्मवाचितया रामपदस्य परमात्मवाचकत्वोपपत्तेः तथाचनमः
रामपदयो रात्मपरमात्म परत्वेसतिया चतुर्थीआयेति कथ्यते
रामप्रात्तिपदिकात्परोच्चार्यते सातादात्मिका आत्मपरमात्मनो
स्तादात्म्यबोधिका तयोस्तादात्म्यसंबंधं बोधयतीत्यर्थः तयोः
स्वरूपमात्रेण नियंतृनियम्यत्वेन चभेदम् व्याप्यव्याप्यकत्वेन
तुव्याप्यस्यव्यापकापृथक्सिद्धेः व्याप्यस्वरूपस्थितिप्रवृत्त्योः
सर्वथाव्यापकाधीनतया व्याप्यव्यापकाभेदंच वदतिव्याप्यस्य
व्यापकरूपत्वं गीतावचनादवगम्यते सर्वसमाप्नोषिततोसिसर्वः
इत्यस्मात्यएतत्तारकंषडक्षरं नित्यंजपति तदर्थानुसंधानपूर्वकं
तस्यवर्त्तमानस्यैवदेहस्यांते श्रीरामप्राप्तिर्भवती त्युत्तरतापिनी-
यायाः यएतत्तारकंब्राह्मणोनित्य मधीतेसपाप्मानंतरति। समृ-
त्युंतरति। सभ्रूणहत्यांतरति। सवीरहत्यांतरति । ससर्वहत्यांत-
रति। ससंसारंतरति। ससर्वंतरति। सोविमुक्ताश्रितोभवति। सम-

हान्भवति सोमृतत्वं चगच्छतीत्यस्याः श्रुतेरर्थविचारादवगम्यते तथाहिषडक्षरतारकस्य नित्यजपपरो नतावन्नरकंगमिष्यति कुतः तस्यनरकप्राप्तिहेतुसर्वपापविनाशादित्याह सपाप्मानंतरतीत्यारभ्य ससर्वहत्यांतरतीत्यंतेन नचसोब्रह्मलोकपर्यंतेषु पुण्यलोकेषु मध्येकस्मिंश्चिल्लोके स्वर्गादौ गमिष्यतीत्याह संसारंतरतीति नचसविरजापरंपदयोरंतरालेगमिष्यती त्याह-ससर्वंतरतीति किंतुपरिशेषात् स्वस्वरुपमनुभूयजगत्पूज्यो भूत्वामृतपदवाच्यं श्रीरामपरधामगमिष्यतीत्याह सोविमुक्तात्मेत्यारभ्यामृतत्वं चगच्छतीत्यंतेन अत्रतरति गच्छतीति वर्त्तमानप्रयोगैर्वर्त्तमानस्यैवदेहस्यांते सर्वपापराहित्यपूर्वकं श्रीरामपद प्राप्तिर्ज्ञापिताभवति अन्यथातरिष्यति गमिष्यतीत्येवंवक्तव्यात् अत्रब्राह्मणशव्दो ब्रह्मवुभुत्स्वर्थकः नतुव्राह्मणजातिपरः शुचिव्रततमाः शूद्राधार्मिका द्विजसेवकाः। स्त्रियः पतिव्रताश्चान्ये प्रतिलोमानुलोमजाः। लोकाश्चांडालपर्यंताः सर्वेप्यत्राधिकारिणः। स्वजातिकर्मनिरताभक्ताः सर्वेश्वरस्पये इत्यगस्त्यसंहितायां चांडालपर्यंतस्यषडक्षराधिकारितोक्तेः हारीतेप्युक्तं तथैव व्राह्मणा क्षत्रियावैश्याः स्त्रियः शूद्रास्तथेतरे सर्वेप्याधिकारिणो ऽस्यह्यनन्यशरणा यदि इतिगर्भजन्मजरामृत्यु तारकंसर्वदेहिनां स्वभक्तवत्सलं राममंत्रांसम्यगुपास्महे इतिसोऽयंषडक्षरस्प नित्यजापी ग्रार्च्चिरादिमार्गस्थैस्तत्तल्लोकस्वामिभि रग्न्यादिभिः पूजितो ऽर्च्चिरादिमार्गेण परधा-

मगमिष्यतीत्याह श्रीरामोपनिषच्छ्रुतिः यएनंमंत्रराजं श्रीराम-
चन्द्रस्य नित्यमधीते सोऽग्निनापूजितोभवति सब्राह्मणापूजि-
तोभवति सविष्णुनापूजितोभवति सरुद्रेणपूजितोभवति सस-
र्वैर्देवैर्ज्ञातोभवती त्याद्या ।

येसंतिब्राह्मणाःलोकेवैष्णवाश्रोत्रियाश्चये ।
ब्रह्मज्ञानायतेषांहिमंत्रार्थोयंप्रकाशितः ॥ १ ॥
श्रुत्युक्तोहि मंत्रार्थोयं नस्मात्तो नापिकल्पितः ,
अतोत्रप्रीतिरधिका ब्राह्मणानां भविष्यति ॥ २ ॥

ननुजीवः श्रीरामव्याप्त्यातदपृथक्सिद्धतया तदधी-
नस्वस्वरूपस्थितिप्रवृत्तित्वेनात्मनः श्रीरामतादात्म्यमनुभूय
रामरूवत्वं रामोहमित्येव भावयेदिति यदिराममंत्रस्यार्थस्तदा
रामतन्मंत्रयोर्वाच्य वाचकत्वप्रसिद्धि र्व्याहन्येते त्यतआह

मंत्रोयंवाचकोरामोवाच्यः स्याद्योगएतयोः
फलदश्चैवसर्वेषांसाधकानांनसंशयः ॥२०॥

अयंमंत्रोवाचको रामस्तु वाच्यइत्यन्वयः यथाघटमानये
त्युक्तेघटत्वेनरक्ताद्यन्यतरगुणे नचविशिष्टमेवघटमानयतिते-
नविशिष्टार्थकोपिघटशब्दोघटस्यैववाचकउच्यातेयथाविशेषण-
स्यविशेष्याविनाभूतत्वात् गोत्वविशिष्टगोव्यक्तिवोधकगोशब्द
स्यगोवाचकत्वंचोच्यते तथाजगच्छेषीरामइत्येतदर्थकोपिराम

मंत्रोरामस्यैववाचक इत्युच्यते तथाजीवपरमात्मनो:शेषशेषि संबंधवाचकोपिराममंत्रः श्रीरामस्यवाचकइवेत्यवधेयंननुमंत्रो जप्तव्यः किंतदर्थानुसंधानेनतदर्थोवानुचिंत्यः किंतज्जापेने-त्यतआहस्याद्योगएतयो रितिएतयोर्मंत्र जपतदर्थानु संधानयो र्योग:सर्वेषांसाधकानां मोक्षफलदो शब्दादकामितभोगदश्चएव शब्दात्फलदो भवत्येव यद्यप्येकैकमात्रानुसंधानं पापक्षयादि-फलकं तथापितयोर्योग एवमोक्षफलदोनान्य इतिभावः उक्त-मर्थंदृढयति नसंशयइति अथवा एतयोर्वाच्यवाचकयो र्योग-वाचकोच्चारणपूर्वकं वाच्यानुध्यानरूपः वाच्यानुध्यानसहितो वाचकानुष्ठानरूपश्चसर्वेषांसाधकानांफलदोभवत्येव अनेन-वाच्यामन्यमानानांस्वौधत्यकल्पितमार्गानामनाकलित श्रुतीति हासादीनां तथावाचकामन्यमानानां स्वरूपमात्रवादिनां चवाच्यवाचकौ तद्योगश्चकल्पितइतिचमन्यमानानां मंत्रजप-वैफल्यंस्वरूपध्यानवैफल्यं फलांतरप्राप्तावपिमोक्षफलविधुरत्वं चसूचितंभवति विशेषशक्त्यादिमत्स्वरूपसंबंधं विनानाम्न स्तत्तफलप्रदत्वानुपपत्तेः अन्यथातत्सामान्यान्नामांतरे पिता-दशफलप्रदत्वप्रसक्तिःस्यात् स्मर्यतेचस्वरूपविशेषसंबंधादेवना-म्नःशक्तिविशेषत्वं यन्नाम संसर्गवशाद्विवर्णौ नष्टस्वरौ मुद्गिगतौ-स्वराणांतद्रामपादौहृदयेनिधाय देहीकथंनोर्द्ध्वगतिं लभेतेति यन्नामयत्सम्बन्धिनामेत्यर्थः एकांगसंगिनीगंगा पुनातिह्यखि-लंजगत् अंगप्रत्यंगसंव्यापि नामकिं कर्त्तुमक्षममितिचलो-

केपि शक्तिमत्यपदार्थ विशेषनामोच्चारणादेव भूतप्रेतादय- पलायंतेनतुशक्तिहीनपदार्थ नामोच्चारणादिति अतोनाममंत्रा- नुष्ठानपरस्यतद्वाच्यस्वरूपानु संधानमवश्यानुष्ठेयं नामविशेष- ज्ञानंविनातुवाच्यविशेष विवेका नुत्पत्या स्वरूपविशेष ध्याना- संभावात् स्वरूप सामानस्यतु ध्यानागम्यत्वात् नामोच्चारणां- विना चोभयोः सान्मुख्यानुपपत्त्या फलविशेषाप्रदत्वाद्विफलं स्वरूपमात्रवादिमतं नामविशेषसंबंधि स्वरूप विशेष ज्ञान- ध्यानादिभिर्देहां तेतत्प्राप्तिरिति वादिनीनांब्रह्मविद्ब्रह्मैवभवति योयद्रूपंस्मरति सतद्रूपोभवति यंयंवापिस्मरन्भावं त्यजत्यंते- कलेवरं तंतमेवेतिकौंतये सदातद्भावभावित इत्यादिश्रुतिस्मृ- तियुक्तीनां विरोधित्वाच्च औपाधिकनाम्न स्तूपाधिमात्रवोध- कतया तेननिरूपाधिकस्वरूपज्ञानानुदयात् शाखाचन्द्रयो स्तूभयोः प्रत्यक्षत्वेन तत्रशाखया चन्द्रस्यलक्ष्यत्वेपि अग्राह्या- व्यपदृश्या दृश्या तर्क्येस्या विद्याप्रत्यनीकस्य ब्रह्मणानकथ- मपि लक्ष्यत्वमुपपद्यते येनतत्परोक्षज्ञानाद्युत्पतिपूर्वकं तत्प्राप्ति- रिति वचनमप्युपपद्येतेति मायावादिनां कल्पितयुक्तिसमूहस्य तर्कात्मकंत्वात् ब्रह्मण्युपाधिसंबंधस्य तुवहुधा निरस्तत्वात् निरूपाधिकस्य तस्यतुतर्कागम्यत्वात् वेदार्थस्यतु स्मृतीतिहा- सपुराणादि वाक्यप्रकाश्यत्वा त्स्मृत्यादिषु वहुशः जीवानामी

१. तर्कानामप्रतिष्ठानादित्यर्थः ।

श्वरनियम्यत्वश्रवणेन तच्छेषत्वावगमात् तदीयैकत्ववचसां तुतत्स्वरूपस्थितिप्रवृत्तेः सर्वथेश्वराधीनतया जीवानांतदपृथक् सिद्ध्यर्थकत्वात् अन्यथामाया प्रेरकस्येश्वरस्य तत्प्रेर्य्यत्वप्रसक्त्या तस्यासेव्यत्वप्रसंगात् विवर्त्तवादस्यतुअखिलवेदोपदेश स्मृतीतिहासादि प्रबंधगुरुशिष्योपदेशपरंपरा वैफल्यदोषग्रस्तत्वात तदीयवादान्तराणामपिदोषांतरग्रस्तत्वान्नकथमप्यद्वैतवादउपपद्यते तस्मान्नाम नाम्यन्यतरावादिमतानुपपत्तेः श्रुतिस्मृत्यादिषुतयोर्नित्यत्वश्रवणाच्चनामोच्चारणपूर्वकंनामिस्मरणांस्वरूपानुध्यानपूर्वकंचनामोच्चारणमि त्युक्तमुपपन्नतरं तत्रतत्प्राप्त्यर्थंस्वरूपानुध्यानस्यावश्यकत्व प्रसिद्धेस्तस्याग्रेवक्ष्यमाणाच्च तद्धृदिनिधायात्र केवलध्यानादिनापिस्वरूपसाक्षात्कारोभवतीति वादनिरासायवाचको पासनेनैववाच्यः साक्षात्कृतोभवतीति तदवश्यमुपासनीयमित्याह यथानामीति ।

यथानामीवाचकेननाम्नायोभिमुखोभवेत्,
तथा वीजात्मकोमंत्रोमंत्रिणोऽभिमुखोभवेत् ।
॥ २१ ॥

नामास्यास्तीति नामीसंज्ञायान् यः कोपिदेवदत्तादिः सयथावाचकेन नाम्नाकीर्त्त्यमानेन कीर्त्त्यमानोऽभिमुखोभवति विमुखोपिसन्मुखो भवतितथावीजात्मकोमंत्रः वन्हिवीजरूपः वीजंआत्मास्वरूपं यस्येतिवावीजमात्मनिशरीरे यस्येतिवाए-

वंभूतः षडक्षरोमंत्रः कीर्त्यमानः मंत्रिणो मंत्रप्रतिपाद्यस्य तद्वाच्यस्य श्रीरामस्यमंत्रिणः इतिकर्मणिषष्ठी मंत्रिणामित्यर्थः मंत्रिणां श्रीरामं अभिमुखयति सन्मुखयतीत्यभिमुखः तत्साक्षात्कारहेतुर्भवतीत्यर्थः अत्रपूर्वज्ञातस्वरूपस्तथाऽज्ञातस्वरूपोवानामी यथास्वनामोच्चारणेन सन्मुखोभवति तथाज्ञातस्वरूपोपीश्वरः स्वनामोच्चारणमात्रेण साक्षात्कृतो भवतीत्युपायदशायां स्वरूपस्मरणादपि नामोच्चारणस्याधिक्यं सूचितंभवति तथाचस्मृतं रामत्वत्तोधिकंनाम यदुक्त्वै वपुमांस्तरेत् विनापिसेतुनिर्माण मपारंभवसागरमिति केवलनामवादीतुवस्तुतःस्वरूपंनमन्यते इतितन्निरास इतिविशेषोवोध्यः ॥ २१ ॥ अथवक्ष्यमाण पूजांगतयावीजादिन्यासमाह वीजशक्तीति

वीजशक्तीन्यसेद्दक्षवा मयोस्तनयोरपि
कीलोमध्योविनाभाव्यःस्ववांछाविनियोगवान२२

वीजमाद्यक्षरं शक्तिरंत्याक्षरं दक्षवामयोः स्तनयो रनुक्रमेणान्यसेदित्यन्वयः कीलोमध्यगतमक्षरत्रयं मध्येस्तनयोरंतराले न्यसनीयमितिशेषः कीदृशःकीलः विनाभाव्यः वीजशक्तिभ्यां पृथक्त्वेनभावनीयः ज्ञातव्यः अन्यथाकीलापरिज्ञानात् सकीलोमंत्रः फलदोनस्यादित्यर्थः यद्वाअविनाभाव्य इत्यकारप्रश्लेषः अविना वीजशक्तिमध्य वर्त्तितया तत्संश्लि

ष्टत्वेनभाव्य उपासनीयः मंत्रस्यविनियोगमाह स्ववांछेति स्ववांछासिद्ध्यर्थे जपेविनियोगइत्याकारेण प्रयोगोऽत्रकर्त्तव्य इत्यर्थः॥२२॥ वीजशक्ति कीलन्यासः सर्वमंत्रेषु साधारण इत्याह अथवाक्रियाकर्मेज्य इत्यारभ्य कीलोमध्ये विनाभाव्य इत्यंतेन दर्शितः क्रमः सर्वमंत्रेषु साधारण इत्याह सर्वेषामिति।

सर्वेषामेव मंत्राणां एषःसाधारणःक्रमः।
अत्ररामोऽनंतरुपस्तेजसावन्हिनासमः॥२३॥

अत्रोपनिषदि रेफस्याकाराद्यक्षराश्रयत्वेन प्रणवकारणत्वं त्रिशक्तिसहित मूर्त्तित्रया श्रयत्वेन तुजगज्जन्मादि हेतुत्वं मुपपद्यते वन्हिवीजस्यतु प्रणवकारणत्वं चराचर जगत्कारणत्वं श्रूयते षडक्षरस्य च सर्वमंत्रकारणत्वद्योतकं प्रणवकारणत्वं सर्वप्राणिमुक्तिदातृत्वं च स्वस्वरूपोपायोपेयफल तद्विरोध्यादि वोधकत्वं तन्मंत्रार्थश्च श्रूयते उपनिषदंतरेषुतुनारायण श्रीकृष्ण नृसिंहादिमंत्राणां जगज्जमादि हेतुत्वंमुक्तिदातृत्वंश्रूयते नकस्यापिप्रणवकारणत्वं किंतुतेषु गोपालपंचपदीमंत्रस्य तस्यैव दशार्णादिमंत्र कारणत्वं नृसिंहानुष्टुभमंत्रस्यप्रत्येकपदस्यार्थश्चपरमेश्वरत्वमात्रवोधकत्वंश्रूयते नतुकुत्रचित्कस्यापितथावाक्यार्थः श्रूयतेयेन स्वरूपोपायादि वोधोभवेत् तस्मादिदमवगम्यते सर्वेषांभगवन्मंत्राणामेकार्थ-

परत्वात् षडक्षरस्यप्रणवकारणत्व द्वारासर्वमंत्रकारणत्व द्योतनाच्च कारणस्वरूपविज्ञानेन तत्कार्य्यस्वरूपविज्ञान-मिव षडक्षरार्थज्ञानानंतरं तथैवरीत्यामंत्रांतराणामपि स्वस्व-रूपादिबोधकवाक्यार्थस्य स्वतोज्ञानंभविष्यतीति कृत्वानोप निषदंतरेषू क्तलंक्षणोमंत्रार्थः प्रकाशित इतीममर्थंस्वमेव-प्रकाशयतिश्रुतिः सर्वेषामेवमंत्राणामिति तथाचमंत्रार्थ वर्ण-नद्वारापिश्रुत्याषडक्षरस्य सर्वमंत्रकारणत्वसूचनद्वारा तद्वाच्य स्यमंत्रांतरवाच्यादिकारणत्वंसूचितं भवतीत्यवधेयं एषःक्रमः सर्वेषामेवमंत्राणांसाधारणःसमानइत्यर्थः कारणार्थपरिज्ञानां-तर्गतत्वात्कर्यार्थपरिज्ञानस्यषडक्षरार्थपरिज्ञानेनैवसर्वमंत्रार्थपरि-ज्ञानं भवतीत्यर्थः षडक्षरस्यसर्वमंत्रकारणत्वंतु जीवत्वेनेदमों यस्येत्यत्र इत्योमितीतिचेत्यत्राचसर्वमंत्रकारणभूत प्रणवका-रणत्वंश्रवणात्तेभ्यः सहस्रगुणतदाधिक्यस्य स्मरणाच्चाव गम्यते यद्वात्रबीजादिन्यासस्यैप्य वसर्वमंत्रसाधारणः समान-इत्यर्थः अस्मिन्यद्वो ऋतेज्ञानानान्नमुक्ति रितिश्रुत्यास्वरूपा-दिज्ञानरहितस्य मुक्तिनिषेधात्त द्बोधकषडक्षरद्वारैव सर्वेषां मुक्तिरि ति मंत्रार्थपरश्रुतिभिः सूचितंभवतीति ज्ञानमार्गंच नामतः इतिश्रुत्या स्फुटंरामनामनाम्नो ज्ञानहेतुत्वोक्तेश्चेति योऽर्वाचीनो मंत्रांतरोपासकः नसर्वेपि भगवन्मंत्रामुक्तिप्रदाः किंत्वेकअष्टाक्षर एवेत्युक्तवानतन्मतं सर्वाथानिरादरणीयं तन्मतेउपनिषत्सु तदुपास्यमंत्रार्थाश्रुत्यातदुपबृहणीभूतपुरा-

णादिषु तदर्थवर्णनानुपपत्त्या तन्मंत्रस्यापि स्वरूपादिज्ञाना जनकत्वेन मोक्षदातृत्वानुपपत्तेः वयंतुप्रथमपक्षोक्तरीत्यासर्वेपिभगवन्मंत्राः षडक्षरवत्स्वस्वरूपादिज्ञानप्रकाशनद्वारामुक्तिप्रदाः वेदपुराणादिषु सर्वेषांमुक्तिहेतुत्वश्रवणादि त्यवोचामः तेषिपूजांगयंत्रं निरूपयितुंपूजनीयस्य श्रीरामस्यरूपंदेवादिकृततत्स्तुतिचरित्रेणसार्द्धपंचत्रिंशद्भिराहअत्रेति अत्रलीला विभूतौरामःसीतयाप्रकृत्याभातीति द्वितीयतृतीययो रन्वयः द्वयोर्नित्यसहचारित्वेदृष्टांतः चंद्रश्चंद्रिकया यथेति स्वभूज्योतिर्मयोऽनंतरूपी त्युक्तस्यवाचकस्य साधर्म्यंदर्शयति अनंत रूपइति अनंतंपरिच्छेदरहितं वक्ष्यमाणं द्विभुजादिमद्रूपं यस्य सतथोक्तः भावुकानां विभिन्न देशस्थानां उक्तविग्रहेणैव युगपदाविर्भावात अथवानंतरूपइत्यनेन ब्रह्मणोरूपकल्पनेत्युक्तं तस्यसर्वावतारित्वं सूचितंभवति तस्याग्निरूपत्वमाह तेजसेति तेजसातेजस्स्वरूपे णैकगुणेन वन्हिनासमः अग्नितुल्यः अत्रअलंकारः जगत्प्रकाशकानामग्नि सूर्यादीना मपिप्रकाशकस्य तस्यतेजसा कोट्यग्न्याधिक्योपपत्तेः सोग्नि विभूतिकइत्यर्थः अहंवैश्वानरोभूत्वेतिस्मृतेः अथास्य सोमरूपत्वमाह सत्वगुणइति चन्द्रविभूतिकइत्यर्थः पुष्णामिचौषधीः सर्वाः सोमोभूत्वारसात्मक इतिस्मृतेः अथवा अनंरूप इत्युक्तंतस्य सर्वांतर्यामित्वेन सर्वशरीरत्वात्शरीराणां च शरीरि विशेषणैकस्वभावतया तदपृथक्सिद्धेः सर्वात्मकत्वं स्पष्टयन्

विश्वपालनार्थ मग्निसोमनिष्ठ भोक्तृत्वभोग्यत्वरूप गुण द्वयप्रधानोरामो विश्वरूपश्चे त्तदाकार्यस्य कारणगुणकत्वेन जवदप्यग्निसोमात्मकमित्याह तेजसेतिवन्हिनासमः वन्हिवि-भूतिकत्वेना नेकवन्हिसमतेज स्वित्वोपपत्तेः तेजः प्राधान्या-द्वन्ह्यात्मक इत्यर्थः ॥ २३ ॥ अथास्यसोमात्मकत्वमाह सत्व-नुष्णग्निति ।

सत्वनुष्णगु विश्वश्चेदग्निसोमात्मकंजगत् ।
उत्पन्नंसीतयाभातिचंद्रश्चंद्रिकयायथा ॥ २४ ॥

तुशब्दोऽवधारणे योवन्हिरूपः सएवानुष्णगुरूपः इत्य-र्थः अनुष्णगुइत्यत्रविभक्तिलोपः छांदसः अनुष्णाशीताः गावः किरणाः यस्यसोऽनुष्णगुः अत्रापितस्यचन्द्रविभूतिकत्वेना-नेक चन्द्रसमं शीतवत्वोपपत्तेः शैत्यप्राधान्याच्च तदात्मकत्व-मुक्तं भवतिपरस्परं विरुद्धगुणवज्जगत्कारणत्वाच्च विलक्षण-शक्तिमत ईश्वरस्य शीतोष्णविरुद्धगुण वदग्निचन्द्रात्मकत्वेपि नक्षतिः विश्वश्चेदिति विश्वरूपोरामश्चेदग्निसोमात्म-कस्तदा तदुत्पन्नं जगदग्निसोमात्मकंभवितुमर्हतीतिशेषः ।

प्रकृत्यासाहितः श्यामःपीतवासाजटाधरः ।
द्विभुजः कुंडलीरत्नमालीधीरोधनुर्द्धरः ॥ २५ ॥

श्यामःईंद्रनीलमणिप्रभः पीतवासा पीतांबरधारी जटाधरइत्यत्र जटाशब्दः केशसमूहोपलक्षकः केशवानित्यर्थः नतुसोत्रस्वार्थपरः कुंडलीरत्नमाली त्यादिविरोधात्कल्पतरूस्थस्तूयमानस्य तपस्विवेषवर्णनायोग्याच्च द्विभुजइति विश्वभृच्चेदित्युक्तस्य जगत्कारणस्य द्विभुजवत्वंवदति वाहूराजन्य कृतइतिश्रुत्यंतरेपि कारणविग्रहस्य द्विभुजवत्वश्रवणात्धीरः विकारहेतूपस्थिता वप्यक्षोभवान्धनुर्द्धरः भुजयोरन्यत्रोपयोग्यस्य वक्ष्यमाणत्वेपि धनुर्द्धरइत्युक्ति स्तस्यायुध विशेषेषुधनुषो ऽतिप्रियत्वेननित्यसहचारित्वज्ञापनपरा अथवा आदायांकस्थितां कृत्वा स्वपुरंतैर्जगामसः ततःसिंहासनस्थः सन्द्विभुजो रघुनंदनःधनुर्द्धरः प्रसन्नात्मा सर्वाभरणभूषितः मुद्रांज्ञानमयीं यामेवामेतेजः प्रकाशनंधृत्वे त्यादिना अभिषेकानंतरं श्रीहनुमंतं प्रतितत्वोपदेशसमये भुजयोर्ज्ञानमप्यादि मुद्राधारणे उपयोगस्यवक्ष्यमाणादत्रधनुर्द्धशब्दःस्वार्थपरो स्तु।

प्रसन्नवदनाजेताधृत्यष्टकविभूषितः ॥
प्रकृत्यापरमैश्वर्याजगद्योन्यांकितांकभृत्॥ २६ ॥

सर्वदाप्रसन्नवदनःसदैवप्रियदर्शन इतिस्मृतेः जेतासर्वजिता धृष्टकेतिधृष्टिप्रमृतयो मंत्रिणोवक्ष्यमाणपरिवारभूता स्तेषामष्टकेन विभूषितः पूर्वंप्रकृतिसाहित्यमात्रमुक्तं संप्रतिविशेषतस्तदाहप्रकृत्येतिजगद्योनिपदस्य प्रधानेप्रसक्तिं वारयति परमैश्व-

र्येति ब्रह्मादीनामपि नियंत्राचिद्रूपया चितेतित्रक्ष्यमाणात् अंकित:चिन्हित:अंक: वामांकस्तंविभर्त्तीति अंकितांकभृत् इतिश्रीरामेण सीतासंश्लेषत्वमुक्तंभवति इदमपिजटाशब्दस्य स्वार्थपरत्वंनिषेधयतितपस्विन: स्त्रीसंश्लेषत्त्वायोग्यात् प्रकृतिपदेनसीतायाः प्रधानत्वं प्राप्तंतन्निषेधायतस्याश्चिद्रूपत्वं विदधत्तया श्रीरामालिंगितत्वमाह ।

हेमाभयादिभुजयासर्वालंकारयाचिता ॥
श्लिष्टकमलधारिण्यापुष्टःकोशलजात्मजः २७

कीदृशोरामः कोशलजायाः कौशिल्याया आत्मजः तथाहेमाभया द्विभुजया तथासर्वाण्यलंकाराणिभूषणानि यस्यास्तयातथाचिताचिद्रूपयेतिजानकी विग्रहस्यापि चिदात्मकत्वमुक्तं भवति अन्यथास्वरूपेण जीवानामपि चिद्रूपत्वात् जगदीश्वरीजानकी विषयकचितेत्युक्तेर्वैयर्थ्यापत्तेः सुंदरीतंत्रेपि प्रथमपटलस्यादौ श्रीजानक्याश्चिदात्मकत्वमुक्तं एकांतेवहितांसीतां दिव्यरूपांमनोरमां विश्वाद्यां विश्वजननीं वर्णारूपांचिदात्मकां केवलानुभवानंदां तेजः पुंजतनूरुहां तडित्पुंजकलाभासां कोटींदुवदनछविमिति अनेनेदं चिदात्मकं द्विभुजमेव श्रीजानक्याः परात्परं रुपमित्यवगम्यते अगस्त्संहितोक्त जानकी स्तवराजे पि स्फुरतकृपयातस्यरूपं तस्याः परात्पर मित्यस्यानंतरं

वाहूमृणालमंदखंडन पंडितौतेभीताभयप्रदवदान्यतमौ-
जनानामि तितस्यैवपरात्पररूपस्यद्विभुजत्वोक्तेः कमलधारि-
णयासीतयाश्लिष्टः वामभागेआलिंगितः अनेनपुनरपितपस्वि
वेषधारिणः स्त्रीलिंगतत्वायोग्यात् श्रीरामस्यधार्मिकाग्रगण्य-
त्वाच्च जटाशब्दस्यस्वार्थपरत्वं निषेधितंभवति पुष्टइतितदा-
लिंगनादेवानंदतुंदिल इत्यर्थः अत्रप्रकृतिजगद्योनिशब्दाभ्यां
श्रीसीतायाः जगत्कारणत्वं परमैश्वर्येत्यनेन ब्रह्मादिनियंतृ-
त्वं द्विभुजयेतिजगत्कारणभूताया द्विभुजवत्वं च प्रकाश्य
कारणावस्थायां साचतुर्भुजा कार्यावस्थायांद्विभुजेति मतंनिर-
स्तंभवति तथाअंकितांकभृत श्लिष्टइत्याभ्यां श्रीसीतारामयोः
परस्परं प्रेमविह्वलत्वेन परमरसिकत्वं सूचितं चिताइत्यनेन
तुतद्विग्रहस्यापि चिद्रूपत्वमुक्तं अन्यथाजीवस्या पिस्वरूपत-
श्चिद्रूपत्वात विशेषणवैयर्थ्यस्यात् केचित्तुश्रीजानक्याः प्रधान
रूपत्वं मन्यंतेतदप्यनेननिरस्तंभवति प्रधानस्या चिद्रुपत्वात्
अत्रगोलोकसाकेत समावुभौमुने कदापिभेदोनहिराघवस्ये-
त्याद्युक्तेः नित्यविभूतिस्थस्य लीलाविभूतिस्थस्य च श्रीराम
स्यलीलावर्णने ऐश्वर्यमाधुर्यबोधकोभयविधवाक्य श्रवणाच्च
लीलाविभूतिस्थ श्रीरामविषयक रमापतित्व जगज्जन्मादि-
हेतुत्वोक्ता विवनित्यविभूतिस्थ श्रीरामविषयक कोशलजा-
त्मजत्वाद्युक्तावपिनक्षतिः लीलाविभूतिस्थस्य परविभूति-
नायकत्व ज्ञापनाय कोशलजात्मजाद्युक्तेः सार्थक्यात् ॥ २७ ॥

दक्षिणे लक्ष्मणेन श्लिष्ट इत्याह ।

दक्षिणेलक्ष्मणेनाथ सधनु :पाणिनापुनः ।
हेमाभेनानुजेनैवतदाकोणत्रयंभवेत् ॥ २८ ॥

अथापरे दक्षिणेभागेसधनुः पाणिर्यस्यतेनसधनुः पाणिना सुवर्णप्रभेण नुजेनलक्ष्मणेनपुनः श्लिष्टः संवद्धइत्यर्थः तदेतिश्रीसीताराम लक्ष्मणा स्त्रयोनिर्दिष्टास्तदाश्रयत्वेन कोणत्रयं त्रिकोणंभवेत् त्रिकोणस्ययोन्याकारत्वात् श्रीरामशरीर भूतस्यास्य यंत्रभागस्य जगत्कारणतासूचिताभवति २८॥ लक्ष्मणस्यापि पूजांगभूतो मंत्रोऽस्तीत्याह।

तथैवतस्वमंत्रश्चयश्चाणुश्चस्वङेंतया ।
एवंत्रिकोणरूपंस्यात्तंदेवायेसमाययुः ॥ २९

यथाश्रीरामस्य मंत्रस्तथैव तस्यलक्ष्मणस्य मंत्रोऽतीत्यन्वयः लक्ष्मणमंत्रमुद्धरति यश्चाणुश्चस्वङेंतयेतिअणुशब्दोमंत्रवाचीयोऽणुर्योमंत्रो लक्ष्मणसंवंधीसस्वङेंतया ज्ञातव्य इतिशेषः स्वशब्देनवीजनाम्नी परामृश्येतेङे इतिचतुर्थ्येकवचनंअंतशब्दोत्रभावप्रधानः अथवास्वङेंततयेति वक्तव्योऽ क्षराधिक्यभयादेकस्य तकारस्यलोपश्छांदसः स्ववीजनामचतुर्थ्यंतत्वेन लक्ष्मणमंत्रोज्ञातव्यः चकारोनमोंतत्वसमुच्चयार्थः अत्रश्रीसीतामंत्रानुक्तेः सीतारामौतन्मयावत्रेति श्रीराममंत्रा-

स्यैव तन्मंत्रत्वसूचनाच्च श्रीसीताया अपिजगत्कारणत्वोक्तेः परमकारणत्वोक्तेः परमकारणद्वयानुपपत्तेश्च श्रीसीतारामयोः सर्वथाऽभेदत्वं सूचितंभवति तथैवोक्तं शिवसंहितायां एकंब्रह्मद्विधागत मिति अथवात्रप्रथमचकारोनमोंतत्वसमुच्चयार्थः द्वितीयश्चकारः श्रीसीतायैस्वाहेति जानकीमंत्रसमुच्चयार्थः तथापिश्रीसीतारामौतन्मयावत्रेत्यनेन श्रीराममंत्रस्य श्रीजानक्याअपि वाचकत्वनिर्देशेन केवलषडक्षरोपासनेन श्रीसीताप्युपासिता भूत्वाप्रीताभवतीत्यवधेयं अथवा रेफारूढामूर्तयः स्युरित्यारभ्यतादात्मिकायाचतुर्थी तथाचायेतिकथ्यतइत्याभ्यां श्रुतिभ्यांरामस्यरांरामायनमइति मंत्रोनिर्दिष्टस्तस्यलक्ष्मणस्यचकारात श्रीसीतायामंत्रोज्ञेयः योऽणुः श्रीबीजं ङेंतयास्वनामसीतायैइत्यर्थः द्वितीयश्चकारः स्वाहेतिसमुच्चयार्थः तेनश्रीसीतायैस्वाहा इति श्रीसीतामंत्रोपिज्ञेयः ॥ यथागस्त्यसंहितायांश्रीबीजाद्योपिसीतायैस्वाहान्तोयंषडक्षरः । एवंलंलक्ष्मणायनमः इतिलक्ष्मणमंत्रः क्वचित्नमोन्तोपि श्रीसीतामंत्रः दृश्यते एवंरामाद्यधिष्ठितं त्रिकोणमुपसंहरति एवमितितंदेवाइति एवंत्रिकोणाधिष्ठातारं श्रीजानकीलक्ष्मणोपेतंदेवं श्रीरामंयेरावणपीडिता देवाइन्द्रादय तेशरणंययुः प्रापुरित्यर्थः २६॥स्तुत्यापिप्रभुःप्रसीदतीति वाक्यमभिप्रेत्याह।

स्तुतिंचक्रुश्चजगतः पत्तिंकल्पतरौस्थितं ।
कामरूपायरामाय नमोमायामयायच ॥३०

कल्पतरौस्थितं तदधः रत्नसिंहासनस्थं जगतः पतिं स्तुतिंचक्रुश्चतुष्टुवुश्चेत्यर्थः स्तुतिप्रकारमाह कामरूपायेति हेस्वामिन्कामरूपाय कामवत्सुन्दरवपुषे कामेनस्वेच्छया वह्निनि चतुरष्टषोडशाष्टदशहस्तान्त भुजात्रन्तिरूपाणि यस्य सकाम रूप स्तस्मैकामरूपायेति वा मायामयाय ज्ञानमयाय माया-वयुनं ज्ञानमिति ज्ञानपर्यायोत्र मायाशब्दः नैघटुकैः पठ्यते यद्वामायायास्त्रिगुणात्मिकायाः आमयाय रोवद्विघातका य रामायसुंदरवपुषे योगिनां रमणस्थानाय नमइत्यन्वयार्थः।

नमोवेदादिरूपायओंकारायनमोनमः।
रमाधरायरामायश्रीरामायात्ममूर्त्तये॥३१

वेदानामादिर्वन्हिवीजं तदेवरूपं यस्य अतएवओंका-राय तत्कार्यभूतप्रणवस्वरूपाय वह्निवीजवाच्यत्वेनैव तत्का-र्य्यभूतप्रणवस्यापिवाच्यायेत्यर्थः यद्वावेदानामादावेिदं दृश्य-मानंरूपं यस्य अतएव ॐ कारायवेदादिभूतस्य ॐ कारस्य-वाच्याय अथवावेदानामृगादीना मादिरूपायकारणात्मने निश्वासन्यायेना विर्भावकायेत्यर्थः यस्यनिश्वसितदृग्वेदेत्या-दिश्रुतेः ते न नवेदानांपौरुषेयत्वप्रसक्तिः ॐकारायवेदादिभूत-प्रणवस्वरूपाय तद्वाच्यायवानमः रेमां स्वरमयितारं राममपि रमयतीतिरमासीता तामति प्रीत्यात्रामांके धरतीति तथोक्त स्तस्मैरमाधरायरामाय सर्वाभिरामाय रामोलोकाभिरामोयमिति

वाल्मीकिस्मरणात् नमोस्तुरामदेवाय जगदानंदरूपिणे इति-
सनत्कुमारस्मरणाच्च श्रियंरमयतीतिश्रीरामस्तस्मै आत्ममूर्त्तये
स्वात्मनि चतुर्भुजाद्यामूर्त्तयोयस्य स्वेछया स्वस्माच्चतुर्भुजादि
मूर्त्याविर्भावकायेत्यर्थः ततस्त्वमसिदुर्धर्ष स्तस्माद्भावात्सनातनात्
रक्षांविधास्यन्भूतानां विष्णुत्वमुपजग्मिवानि त्यादिवाल्मीकि-
स्मरणात् अथवात्ममूर्त्तयेव्यापकमूर्त्तयेविश्वव्यापीराघवोय स्त-
दानींमंतर्दधेइ इतिवक्ष्यमाणात् भावुकानांहृदिसविग्रहस्यैवाविर्-
र्भावाच्च अथवायःसच्चिदानंदात्मा सएवमूर्त्तिर्यस्य सतथोक्तः
स्वरूपतः विग्रहतश्च सच्चिदानंदरूपायइत्यर्थः चिन्मयेस्मिन्
चिन्मयस्याद्वितीयस्ये त्येवमादिश्रुतिभ्यः सत्यँचिदानंदमयं
स्वरूप मिति श्रीशार्ङ्गधारिणांरामं चिन्मयानंदविग्रहं विरराम-
महातेजा सच्चिदानन्दविग्रहः इत्येवमादिस्मृतिभ्यश्च ॥३१॥

जानकीदेहभूषायरक्षोघ्नायशुभांगिने ।
भद्रायरघुवीरायदशस्यांतकारूपिणे।३२।

जानकीसीतादेहएवभूषा शरीरालंकारोयस्य सः यद्वा
जानकीदेहः सीताशरीरं तस्मिन्भूषाभूषणरूपः तस्मै रक्षोघ्ना-
य राक्षसंहंत्रे शुभांगिने सुंदरांगाय अतएववाल्मीकिनोक्तं
रूपंसंहननंलक्ष्मीं सौकुमार्यंसुवेषतां दद्दशुर्विस्मिताकाराः राम-
स्यवनवासिन इति तथैवपाद्मेप्युक्तं पुरामहर्षयः सर्वेदंडकार-
ण्यवासिनः दृष्ट्वारामंहरिंतत्र भोक्तुमै च्छन्सुविग्रहमिति भद्रा

यमंगलरूपाय रघूणामध्येवीराय दशास्यस्य रावणस्य विष्वा-
द्यवध्यस्याप्यंतकरूपाय अत्रप्रतिपदं श्रीरामस्यरसिकत्वं
तद्विरोधिविघातकत्वं सूचितंभवती त्यवधेयं ॥ ३२ ॥

रामभद्रमहेष्वासरघुवीर नृपोत्तम ।
भोदशास्यांतकास्माकंरक्षदेहिश्रियंचते ॥ ३३
त्वमीश्वर्य्यांदायथाथसंप्रत्याश्वरिरमाणाँ ।
कुर्विंतिस्तुत्यदेवाद्यास्तेनसार्द्धसुखंस्थिता: ॥ ३४

युग्मं भद्राणिकल्याणानियस्मात् महद्दिव्यंइष्वासं शा-
र्ङ्गंधनुर्यस्य सरघूणांमध्येवीर: रघुवीर स्ततसंबोधने हे रघुवीर
नृपाउत्तमायेन दशास्यांतकेति पुनर्विशेषणम् दशास्यवधए-
वास्माकमाशास्यइतिद्योतनाय अस्माकमितिकर्मणिषष्टीअस्मान
रक्षराव णोपद्रवातत्राहीत्यर्थ: तेइतितच्छब्दस्य स्त्रीलिंगस्य
द्वितीयाद्विवचनंइदमुत्तरश्लोकेनसंबध्यते॥ ३ ३॥ त्वमितिहेराम-
त्वं ईश्वर्य्यानियं ज्यासीतया अथअपिचतेद्वेरक्षाश्रियौदाय-
तीदं वचनमन्यथा उपपद्यमानं रक्षाश्रीदाने रामादपिजानक्या
अधिक्यं सूचयति सम्प्रतिवर्त्तमाने रावणोपद्रवकाले आशु-
शिघ्रंअरे: रावणस्य मारणं कुरु अथस्तुतिफलमाह इतिस्तु-
त्येति इति शब्देन सहस मासमभिप्रेत्यल्पप् इति स्तुतिं
कृत्वादेवाद्या आदि शब्देन सिद्धचारण किन्नरादय इति
स्तुतिं कृत्वा तेन सार्द्धं ध्यान विषयी कृतेन तेन स

ससुखंयथास्यात्तथास्थिताः ॥३४॥ अत्रदेवैऋषिभिश्चकृतयोः स्तुत्योर्देशकालयोर्भेद इत्यवगम्यते देवकृतस्तुतेः कल्पतर्वधःस्थ श्रीरामविषयत्वात् समाययुः स्तुतिंचक्रुश्चेति तस्याः स्तुतेः भूतकालीनत्वनिर्देशेन वनवासात्पूर्वकालीनत्व सूचनात् वनवासिनस्तु कल्पतर्वधः स्थत्व कुंडलित्वरत्नमालित्व पीताम्बरधारित्वाद्ययोग्यात् धृष्ट्य कविभूषितत्वस्यानुपपद्यमानत्वाच्च ऋषिकृतस्तुतेः वनस्थश्रीरामविषयत्वात् रामपत्नी वनस्थामित्युक्तेः स्तुवंतीतितस्यावर्त्तमान कालीनत्वनिर्देशाच्चरामोलक्ष्मण एवच तदाविचेर तुरित्येवकारेण सहायांतर व्यवच्छेदकेन तदाधृष्ट्यकविभूषित्व प्रतिषेधाच्च तथाचदेवादिस्तुतेः पूर्वमुक्तोजटाशब्दोनस्वार्थ परः ॥ वस्तुतस्तु इति रामपदेनासौ परंब्रह्माभिधीयते चिन्मयस्याद्वितीयस्य ब्रह्मणो रूपकल्पनेति सर्वावतारित्वेनोपक्रमात् तथैवनैनं विनादेवः प्रसीदति सर्ववाच्यस्येति जगत्प्राणायात्मनो आत्मारामेतिगीयतेइत्याभ्यासात् पुनश्चश्रीरामचरित्रवर्णनसमये अत्ररामोऽनंत रूपस्तेजसा वह्निनासमः सत्वनुष्णगु विश्वश्वेदिति जगत्कारणत्वे नोपक्रमात् प्रकृत्यासहितः श्यामः धृष्ट्यष्टकविभूषितः प्रकृत्यापरमैश्वर्या जगद्योन्यांकितांकभृदिति तथैवाभ्यासात्स्तुतिं चक्रुश्चकल्पतरौस्थितं जगतः पतिमिति तथैवोपसंहाराच्च देवकृतऋषिकृतस्तुत्योः देशकालभेदसूचनाच्चेत्यवगम्यते जगत्कारणभूतं सर्वावतारिणां सर्वालंकारालंकृत

द्विभुजं जगद्योन्यासर्वालंकारालंकृतया चिद्रूपया द्विभुजया श्रीजानक्या सहनित्यविहारतत्परं विहारादुपरम्यकल्पतर्वधः सिंहासनस्थं प्रसन्नवदनं ज्ञात्वास्वार्थपराराावणोपद्रवा दत्यं-पीडिताश्च देवाशरणंगत्वारावणवधाय तुष्टुवुस्ततः श्रीरामः देवादिप्रार्थित रावणवधघटनार्थं श्रीदशरथलब्धवर कैकेयि-वरयाचनादि मिषेणावनं जगामेतिवनस्थं तं रावण पीडिता ऋषयो पितद्वधार्थं तथैवतुष्टुवुस्तदा तद्वधघटनाय तत्कर्मा नुसारेण श्रीरामेणप्रेरितो रावणः सीतांजहारेति वैदिकीप्रक्रि-यातद्विरुद्धार्था काचित्पौराणिकी प्रक्रियाचेत्तदासाऽप्रमाणि-केतिवक्तव्या यद्यपितथापि वेदार्थज्ञ प्रणीतै-वसाचेत्तदा वेदार्थानुकूल्येन नेतव्या तथा च देवाद्याः क्षीराब्धितटंगत्वा स्वाभीष्टसिद्ध्यर्थं नारायणंतुष्टु-वुः स रामरूपोवभूव श्रीदशरथयज्ञेविष्णुरागत्य तं वरं दत्वा तत्पुत्रोवभूव हरिस्तद्रूपोवभूवे त्याद्यर्थकः आर्षेयवाक्यप्रबंधः श्रीरामेप्रातीतिक मनुष्यत्व बुद्धिनिरासार्थः तदीयपराक्रमाद्या-धिक्यदर्शनजन्यदेवतांशत्व बुद्धिनिरासार्थश्च न तु विष्णु-नारायणादिकार्यत्व सूचनार्थः एकस्य चेतनस्यानेकचेतन-कार्यत्वानुपपत्तेः तेषामन्यतरस्यकार्यत्वोक्तौविनिगमनाविरहाच्च विष्णुनारायणादि नाम्नां पर्यायवाचित्वस्वीकारे श्रीरामना-म्नोपि तत्पर्यायवाचित्वोपपत्तेः स्वस्वोपनिषत्सु विष्णवादीनां जगत्कारणत्व श्रवणेपि सर्वावतारित्वा श्रुतेश्चप्रत्युत उपा-

सकानां कार्यार्थं ब्रह्मरूपकल्पने त्यत्रतापिनीय परमभंत्रेषु च श्रीरामस्यैव सर्वावतारित्व सर्वरूपत्व श्रवणात् किंबहूनां विष्णवादिनामभ्यः श्रीरामनाम्नः सहस्र गुणाधिकयोक्तेस्त-द्वाच्येभ्योपि तद्वाच्यस्य सहस्रगुणाधिक्योपपत्तेः श्रीरामस्यैव सर्वकारणत्व सिद्धेश्चेत्य लमिति विस्तरेण प्रकृतमनुसरामः एवंरावणवधार्थं देवादिभिः प्रार्थितः श्रीरामोविहारभूमिस्थोपि विष्णवाद्यवध्यंतं ज्ञात्वाति कारुणिक तयादेवादीनामभीष्ट सिद्धये रावणस्यनित्यसुखप्राप्तये च तद्वधघटनार्थं कैकेयी दशरथवरयाञ्चादि मिषेण वनंजगामेति वनस्थंतं देवादिव दृषयोपि स्तुवन्तीत्याह स्तुवंत्येव मिति।

स्तुवंत्यवं हिऋृषयस्तदारावणश्रासुरः।
रामपत्नींवनस्थांयः स्वनिवृत्यर्थमाददे ३५

एवंदेवादि वत्रावणपीडिता कृषयोपि स्तुवंतीतिवर्त्तमान-निर्देशस्तु कालभेदेनस्तुत्यो र्भेदज्ञापनार्थं अन्यथाऋृषयोपि-स्तुतिंचक्रुः ऋृषयोप्यस्तुवन्नेवमित्येयं चोक्तंस्यात देवादिभिः स्तुतौकृतायामपिगाढ़ापराधं विनाशिवभक्तरावण वधस्यानौ-चित्यात् गाढ़ापराधकरणायतत्कर्मानुसारेणातदंतर्यामि प्रेरितो-रावणः सीतांजहारेतिवदन्नेव रावणपदनितरुक्तिमाह तदारावण इतितदा ऋृषिस्तुतिकाले योरावणोऽसुरएवासुरः राक्षसोराम-पत्नींवनस्थां स्वनिवृत्यर्थं स्वसंसारनिर्वृत्यर्थंनिर्वृत्यर्थमिति-

पाठश्चेत्तदा स्वमरणोत्तरकालीनभगवत्प्राप्तिजन्यानंदार्थंयाददे गृहीतवान सरावण इतिख्यात इत्युत्तरश्लोकेनान्वयः अत्ररा-मपत्नीमित्यर्थकात् राशब्दात् वनस्थां जहारेत्यर्थकेवनशब्देप्र-युक्तेनिरुक्तिरियंरावण इतिनिरुक्त्यन्तरमाह यद्वारावादिति ।

सरावणइतिख्यातोयद्वारावाच्चरावणः ।
तद्व्याजेनेक्षितुंसीतांरामोलक्ष्मणएवच ॥ ३६
विचेरतुस्तदाभूमौदेवींसंदृश्यचासुरं ।
हत्वाकबंधंशबरींगत्वातस्याज्ञयातया ॥ ३७
पूजितावीरपुत्रेणभक्तेनचकपीश्वरं ।
आहूयशंसतांसर्वमाद्यंतंरामलक्ष्मणौ ॥ ३८

त्रिभिःसंबंधः रावाद्रोदना द्वारावणं इत्यर्थः अथ चरित्रमाहसार्द्धैकादशभिः तद्व्याजेनेति रामलक्ष्मण एव सीतांदेवी मीक्षितु तदासीताहरणोत्तरकाले भूमौविचेरतुः एवकारसहायांतरव्यवच्छेदार्थः चकारोमिथः समुच्चयार्थः तद्व्याजेनहृतसीतान्वेषणव्याजेन कबंधनामकमसुरं दृश्यहत्वा चतस्य कबंधस्याज्ञया आभिमुख्ये नविज्ञप्त्या शवरींगत्वा तयाशवर्यापूजितौरामलक्ष्मणौभक्तेन ईरयतीतिईरो वायुस्तस्य वायोः पुत्रेणहनुमताद्वारभूतेन च कपीनामीश्वरं सुग्रीवमा-हूयसर्वं वृत्तान्तं आद्यन्तावभिव्याप्यशंसतां उक्तवन्तौछान्द-

सत्वादंडभावः ॥३६॥३७॥३८॥

सतुरामेशंकितः सन्प्रत्ययार्थंच दुं-दुभेः । विग्रहं दर्शयामासयोरामस्तमचिक्षिपत् ॥ ३९ ॥

सतुकपीश्वरो रामविषयेशंकितः वालिवधलक्षणं महत्कार्यंकर्त्तुमयंक्षमोनवेति संशयितः सन्प्रत्ययार्थं च वालिवधसामर्थ्यं श्रीरामेनिर्णेतुं वालिव्यतिरेकेणावध्यस्य दुंदुभेर्दैत्यस्य विग्रहंशरीरं वालिनिष्पिष्टं अस्थिकूटावशेषं पर्वतप्रायंदर्शयामासेत्यर्थः योरामइतियः सुग्रीवजिज्ञासितः सरामस्तंदुंदुभिविग्रहं अचिक्षिपत् दशयोजनमितिशेषः अत्रचौरादिकत्वात् स्वार्थेणिच ॥ ३९ ॥ तथापिवालिसमएवायंनतु तदधिक इतिसुग्रीवभ्रमनिरासार्थं कृतंतद्भुतं कर्मदर्शयति ।

सप्ततालान्विभिद्याशु मोदते राघवस्तदा । तेनहृष्टः कपींद्रासौसरामस्तस्यपत्तनं ॥ ४० ॥

आशुशिघ्रं सप्ततालान् तालवृक्षान् विरुद्धदिक्स्थानेकेनेषुणाविभिद्य राघवोमोदते इत्यर्थः छंदसिकाला नियमात् भूतेलट् सदादुंदुभिशरीरप्रक्षेपतालभेदोत्तरकाले तेनाद्भुत

कर्मणा। हृष्टोसौकपींद्रः सुग्रीवो वालिनोनुजः सरामः तस्य वालिनः पत्तनंकिष्किंधोपलक्षितं जगाम अगंजदित्युत्तरश्लोकेनान्वयः ॥४०॥

जगामागंजदनुजोवालिनो वेगतोगृहात्। वालीतदानिर्जगाम तंवालिनमथाहवानिहत्यराघवोराज्ये सुग्रीवंस्थापयेत्ततः ॥ ४१ ॥

जगामागंजदनुजइत्यादिभिः त्रिभिःसंबंधः तदासुग्रीवगर्जनकाले वालीवेगतो गृहान्निर्जगाम अथ राघवस्तंवालिनमाहवे निहत्य सुग्रीवं राज्येस्थापयेत् अस्थापयदित्यर्थः छांदसत्वाल्लडर्थेलिङ् ॥ ४१ ॥

हरीनाहूय सुग्रीवस्त्वाहचाशाविदोऽधुना। आदायमैथलीमद्यददताश्वाशुगच्छत ॥ ४२ ॥

सुग्रीवस्तु हरीन्वानरानाहूयाह चकिमाहेतिचेत्तत्राहहे आशाविदःदिशांज्ञातारोवानराः यूयंअधुना इदानीमेवक्षणे आशुवे गातिशज्ञापनाय वीप्सागच्छत अद्यदिनेमैथिलीमादायआनीयराघवस्यददत ॥ ४२ ॥

ततस्ततार हनुमानब्धिंलंकां समाययौ ।सीतांदृष्ट्वाऽसुरान्हत्वापुरंदग्ध्वा तथास्वयं ॥ ४३ ॥
आगत्यरामेणसहन्यवेदयत्तत्वतः ॥४४॥

ततस्तदनंन्तरं हनुमानब्धिं ततारलंकां चसमाययौ सीतांदृष्ट्वा ऽसुरान्राक्षसान् हत्वापुरंलंकां दग्ध्वातथास्वयं रामेणसहागत्य संबंधंप्राप्यतत्वतः याथातथ्येन सर्वंरामायन्यवदेय दित्यन्वयः ॥४३॥४४॥

तदारामः क्रोधरूपीतानाहूयाथवानरान्। तैःसार्द्धमादायास्त्रांश्चपुरींलंकांसमाययौ ॥४५॥

तदाहनुमन्निवेदनोत्तरकाले क्रोधेनरावणदुर्विनयश्रवणजनितेना विष्कृतंरूपंयस्यस रामःक्रोधरूपी अथतान् वानरानाहूय अस्त्रान्अस्त्राणिआदाय तैर्वानरैः सार्द्धंलंकांसमाययौ ॥ ४५ ॥

तांदृष्ट्वात्तदधीशेनसार्द्धं युद्धमकारयत् । घटश्रोत्रसहस्राक्षजिम्ह्वायुक्तंतमाहवे ॥ ४६ ॥

हत्वाविभीषणंतत्रस्थाप्याथजनका-
त्मजाम् । आदायांकस्थितांकृत्वास्व-
पुरंतैर्जगामसः ॥४७॥

रामरतांलंकांदृष्ट्वातदधीशेनलंकाधीशेनरावणेन सार्द्धं युद्धमकारयत्अकरोत्स्वार्थेणिच घटश्रोत्रःकुम्भकर्णः सहस्राक्षजितइंद्रजित् ताभ्यांयुक्तंतरावणं आहवेयुद्धेहत्वा तत्र-लंकायां तदाधिपत्येन विभीषणंस्थाप्यस्थापयित्वा अथ जनकात्मजामादायांकस्थितांकृत्वा इत्यनवसरेपिश्रीजानक्याः श्रीरामांकस्थितत्वोक्त्या श्रीराघवस्यपरमरसिकत्वंसूचितंभवति तैःविभीषणसुग्रीवादिभिः सःश्रमः स्वपुरंजगाम ॥४६॥४७॥

ततः सिंहासनस्थःसन् द्विभुजोरघु-
नंदनः । धनुर्द्धरःप्रसन्नात्मासर्वाभरण-
भूषितः ॥ ४८ ॥

ततोराज्याभिषेकानंतरं सिंहासनस्थःसन द्विभुजोरघुनंदनः धनुर्धरः भुजस्थितचापः द्वयोर्भुजयोर्मुद्राधारणस्यानंतरंवक्ष्य माणत्वेपि धनुधर इत्युक्ति स्तदायुधविशेषेषुधनुषः तन्नित्य-संयोगित्वं सूचयति प्रसन्नात्मा सर्वाभरणभूषित आसीदिति शेषः ॥४८॥